

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE, STAT ȘI DREPT

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **2** (94)
aprilie - iunie
2013

Lexon-Prim
Chișinău, 2013

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDAȚIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. conf. univ. (*redactor-șef*)
Ion JARCUTCHI, dr. conf. univ. (*redactor-șef-adjunct*)
Constantin UNGUREANU, dr. conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI
Tehnoredactor: Vera BOSTAN

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.
Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)
Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)
Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM
Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ.
Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.
Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (Franța)
Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)
Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)
Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)
Igor ȘAROV, dr. conf. univ.
Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ.
Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.
Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

© IISD al AȘM

SUMAR

IN HONOREM

ISTORICUL ION JARCUȚCHI LA 65 DE ANI	5
--	---

STUDII

Valentin CONSTANTINOV, BĂTĂLIA DE LA DRĂGȘANI DIN VARA ANULUI 1616 ȘI CONJUNCTURA DIPLOMATICĂ ÎN JURUL ACESTEIA	8
--	---

Paola AVALONE, PER UNA STORIA DEL CREDITO COMMERCIALE NEL MEZZOGIORNO ITALIANO PREUNITARIO: LA CASSA DI SCONTO DEL BANCO DELLE DUE SICILIE	19
---	----

Igor CERETEU, VALORI CĂRTURĂREȘTI DIN BIBLIOTECA MĂNĂSTIRII CURCHI	27
--	----

Vadim GUZUN, CEA DE A DOUA MARE FOAMETE DIN UNIUNEA SOVIETICĂ: RELATĂRI ALE REFUGIAȚILOR CARE S-AU SALVAT ÎN ROMÂNIA	49
---	----

A. C. СТЫКАЛИН, ПРОБЛЕМЫ СОВЕТСКО-РУМЫНСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ФОРМИРОВАНИЯ РУМЫНСКОЙ МОДЕЛИ СОЦИАЛИЗМА В МАТЕРИАЛАХ ПРЕЗИДИУМА ЦК КПСС (1953-1964)	63
---	----

Elena NEGRU, SCHIMBURILE DE TURIȘTI DINTRE RSS MOLDOVENEASCĂ ȘI REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA (ANII 60-70 AI SEC. XX)	83
---	----

DOCUMENTAR

Gheorghe COJOCARU, CE SE CUNOȘTEA LA BUCUREȘTI DESPRE SITUAȚIA DIN RSS MOLDOVENEASCĂ ÎN 1965?	91
---	----

ISTORIE LOCALĂ

Dinu POȘTARENCU, PRIMELE ATESTĂRI DOCUMENTARE ALE LOCALITĂȚILOR BALATINA, CERNOLEUCA, CIGĂRLENI, FĂLEȘTI, RĂZENI, ȚĂHNĂUȚI	101
---	-----

ÎN AJUTORUL PROFESORULUI DE ISTORIE

Ion CHIRTOAGĂ, LATINESCUL „ROMANUS” – PRECURSORUL ETNONIMULUI „ROMÂN”	124
---	-----

RECENZII

ОБЗОР КНИГИ ВЛАДА МИСКЕВКА «ГОД 1812-Й: ДВА СТОЛЕТИЯ С НАЧАЛА АННЕКСИИ БЕССАРАБИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ»	139
---	-----

Алексей ПОНОМАРЕВ LUDMILA ROTARI, MIȘCAREA SUBVERSIVĂ DIN BASARABIA ÎN ANII 1918-1924	145
---	-----

Ștefan BOLDIȘOR

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

ROLUL PARLAMENTULUI ÎN PROCESUL DE DOBÂNDIRE A INDEPENDENȚEI REPUBLICII MOLDOVA	150
--	-----

Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC

CONTENTS

IN HONOREM

ION JARCUȚCHI – 65 YEARS OLD	5
------------------------------------	---

STUDIES

Valentin CONSTANTINOV, THE BATTLE OF DRĂGĂȘANI IN THE SUMMER OF 1616 AND THE DIPLOMATIC CONJUNCTURE AROUND IT	8
--	---

Paola AVALLONE, PER UNA STORIA DEL CREDITO COMMERCIALE NEL MEZZOGIORNO ITALIANO PREUNITARIO: LA CASSA DI SCONTO DEL BANCO DELLE DUE SICILIE	19
--	----

Igor CERETEU, SCHOLARLY VALUES FROM CURCHI MONASTERY LIBRARY	27
--	----

Vadim GUZUN, THE SECOND GREAT FAMINE IN THE SOVIET UNION: STORIES OF THE REFUGEES THAT HAVE SAVED IN ROMANIA	49
---	----

A. C. СТЫКАЛИН, THE PROBLEMS OF SOVIET-ROMANIAN RELATIONS AND FORMATION OF THE ROMANIAN MODEL OF SOCIALISM IN THE MATERIALS OF THE PRESIDIU OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST PARTY	63
---	----

Elena NEGRU, THE EXCHANGES OF TOURISTS BETWEEN THE MOLDAVIAN SSR AND SOCIALIST REPUBLIC OF ROMANIA (DURING 60S AND 70S OF THE 20TH CENTURY)	83
--	----

DOCUMENTARIES

Gheorghe COJOCARU, WHAT BUCHAREST KNEW ABOUT THE SITUATION IN THE MOLDAVIAN SSR IN 1965?	91
--	----

LOCAL HISTORY

Dinu POȘTARENCU, THE FIRST WRITTEN RECORDS OF VILLAGES BALATINA, CERNOLEUCA, CIGĂRLeni, FĂLEȘTI, RĂZENI, ȚĂHNĂUȚI	101
--	-----

HELPING HISTORY TEACHERS

Ion CHIRTOAGĂ, THE LATIN “ROMANUS” – A PRECURSOR OF THE ETHNONYM “ROMANIAN”	124
---	-----

REVIEWS

REVIEW OF THE BOOK OF VLAD MAKEYEVKA “YEAR 1812, TWO CENTURIES SINCE THE BEGINNING OF THE ANNEXATION OF BESSARABIA BY THE RUSSIAN EMPIRE”	139
--	-----

Алексей ПОНОМАРЕВ LUDMILA ROTARI, THE SUBVERSIVE MOVEMENT IN BESSARABIA DURING 1918-1924	145
Ștefan BOLDIȘOR	

SCIENTIFIC LIFE

PARLIAMENT’S ROLE IN THE PROCESS OF ACQUIRING INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA	150
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC	

IN HONOREM

ISTORICUL ION JARCUȚCHI LA 65 DE ANI

La onorabila vârstă de 65 de ani, istoricul Ion Jarcuțchi, doctor în istorie, a ajuns la ora bilanțurilor sale de savant merituos și de bun organizator al științei. Ion Jarcuțchi s-a născut la 29 iunie 1948 în satul Bocșa, raionul Făleşti. Cei născuți în anul 1948 aveau o mică prioritate față de generația anterioară de copii deoarece ei n-au fost nevoiți să treacă prin foametea cumplită din 1947, care, spre exemplu, a secerat 52 % din copiii născuți în 1945, iar alții au avut probleme de sănătate. O altă prioritate a „pașoptiștilor” consta în faptul că deja în școala medie ei au însușit o veritabilă limbă literară română, pe care dl Ion Jarcuțchi o va utiliza cu succes în cariera sa de savant și la întocmirea documentelor oficiale. Însă ei au fost ultimii care în urma reformelor, pe alocuri, puțin inspirate ale lui Nichita Hrușciiov au absolvit școala medie de unsprezece ani.

În 1967 dl Ion Jarcuțchi a devenit student al Facultății de Istorie a USM, avându-i în calitate de colegi pe Andrei Galben, Valeriu Popovschi, Aurel Sâmboteanu, pe alți cercetători științifici și profesori de la diferite instituții superioare de învățământ. Devenind student la vârsta de 19 ani, deja în această perioadă, Ion Jarcuțchi s-a deosebit ca o persoană stăruitoare, îndeplinind cu acuratețe sarcinile puse în fața lui. De seriozitatea Domniei sale ne-am convins și noi în vara anului 1969, când am fost împreună la lucrările de construcție din Kazahstan, unde s-a manifestat ca o persoană harnică și disciplinată. Anume, aceste două calități remarcabile îl vor caracteriza pe Ion Jarcuțchi peste tot unde va activa și îl vor ajuta să facă o carieră frumoasă.

Pe parcursul studiilor la facultate, Domnia sa putea fi observat nu numai în biblioteca universității, ci și în sala de lectură a Arhivei Naționale. Fiind student, Ion Jarcuțchi aduna materiale documentare inedite, mai întâi, pentru lucrările respective de an, apoi și pentru cea de licență. De pe băncile universitare Domnia sa a început să deprindă meseria captivantă de cercetător sub conducerea regretatului profesor Mihail P. Muntean.

Dl Ion Jarcuțchi a fost printre absolvenții universității, care și-au satisfăcut stagiul militar în calitate de ofițer. A făcut parte din a treia promoție de istorici care absolveau facultatea, fiind instruiți la catedra militară ca ofițeri în rezervă. Imediat după examenele de stat, Domnia sa a îmbrăcat forma militară, pe care o va purta timp de doi ani. De notat că a avut norocul să se afle în Germania Răsăriteană, unde s-a familiarizat pe viu cu stăruința și acuratețea locuitorilor din această țară din Centrul Europei.

Revenind la baștină în 1974, Ion Jarcuțchi s-a angajat la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, în același an devenind și aspirant (doctorand) al Institutului. Pentru început, tânărul Ion Jarcuțchi și-a propus să cerceteze dezvoltarea social-economică a spațiului din stânga Nistrului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea. După absolvirea aspiranturii (doctoratului) în 1977, Domnia sa a activat în calitate de cercetător științific stagiar la același Institut, colectând multe materiale publicate și de arhivă la tema sa de studii. După câțiva ani de muncă asiduă în arhivele și bibliotecile din fosta RSSM și de peste hotarele ei, în 1984 Domnia sa susține cu succes teza de candidat (în prezent, doctor) în istorie. În anul următor a văzut lumina tiparului prima sa monografie „Развитие промышленности и торговли в левобережных районах Молдавского Приднестровья в пореформенный период (1861-1905)”. La această temă a publicat un șir de articole, în care sunt elucidate diferite aspecte referitoare la dezvoltarea economică, a structurilor administrative și sociale ale raioanelor din stânga Nistrului sub dominația țaristă. Materialele adunate și prelucrate cu migală de către Domnia sa vor servi ulterior la elaborarea unor lucrări de sinteză, care vor fi utile nu numai pentru specialiștii în materie, ci și pentru cititorul mai puțin avizat, dar dornic să afle cât mai multe detalii despre trecutul ținutului natal.

Către acel timp, istoricul Ion Jarcuțchi, acumulează o bună experiență de studiu a documentelor și literaturii, fapt care i-a deschis drumul spre noi orizonturi de cercetare, spre valoroase realizări științifice, soldate cu numeroase publicații de valoare. În 1992 Domnia sa publică în colaborare cu Vlad Mischevca monografia „Pacea de la București (din istoria diplomatică în ajunul și în timpul încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16(28) mai 1812)”, în care sunt elucidate scopurile țarismului rus în sud-estul european, evoluția situației internaționale și raptul teritoriului de la est de Prut, numit ulterior Basarabia, de Moldova, eveniment care a avut urmări grave pentru destinul nostru istoric. Rezultatele activității științifice l-au plasat pe Ion Jarcuțchi printre cercetătorii de frunte ai Institutului de Istorie al AȘM.

Numit șef al sectorului de istorie a științei, Domnia sa a început să studieze intens activitatea unor persoane recunoscute din domeniul cercetărilor științifice. Investigațiile s-au soldat cu elaborarea unor lucrări prestigioase, prima fiind monografia „Academicienii din Basarabia și Transnistria (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea)”, care a văzut lumina tiparului în 1996 (în colaborare). Mai apoi, în 2006 a fost elaborată și publicată monografia „Academia de Științe a Moldovei. Istorie și contemporanietate, 1946 -2006” (în colaborare).

Ion Jarcuțchi a continuat cercetările asupra istoriei raioanelor din stânga Nistrului în perioada modernă, revenind la această temă ca un părinte la primul său copil. În colaborare cu alți colegi de breaslă, Domnia sa a participat la elaborarea și publicarea monografiei „Din istoria Transnistriei (în contextul istoriei

naționale)” (în 2001) și „Din istoria regiunii transnistrene din cele mai vechi timpuri până în prezent” (2007).

Ion Jarcuțchi s-a manifestat și ca un bun organizator al științei. Domnia sa a exercitat funcțiile de șef al Secției de organizare a științei a Prezidiului AȘM (1995-2004), secretar științific al Secției de Științe Umanistice și Arte (2005-2009), director al Institutului de Istorie, Stat și Drept al AȘM (2009-2010), director al Centrului de Studii istorice al aceleiași instituții (2011-2013). Totodată, Ion Jarcuțchi a exercitat funcția de secretar al Comisiei Naționale pentru pregătirea editării Enciclopediei Moldovei, constituită prin decretul prezidențial din 20 martie 2007. În această calitate, Domnia sa a participat la elaborarea monografiei colective „Republica Moldova. Ediție Enciclopedică ” (2009). Din 2013 Ion Jarcuțchi activează în calitate de cercetător științific coordonator la Institutul de Cercetări Enciclopedice al AȘM. Peste tot unde a activat Domnia sa și-a îndeplinit cu mare stăruință și pricepere obligațiile funcționale, fiind omul potrivit la locul potrivit.

Munca asidue a lui Ion Jarcuțchi a fost înalt apreciată de către conducerea Academiei de Științe a Moldovei. Domnia sa a devenit laureat al Premiului Prezidiului Academiei de Științe a RSSM (1988), a fost menționat cu medaliile „60 de ani ai Academiei de Științe a Moldovei” (2006), „Dimitrie Cantemir” (2013), Diploma de recunoștință (1996) și Diploma de Onoare (1996) a AȘM.

La această oră a bilanțurilor, colegii de la Institutul de Istorie îi urează omului de știință Ion Jarcuțchi multe și noi realizări academice în continuare, sănătate, spor în toate și tradiționalul La Mulți Ani!

În numele colegilor de la Institutul de Istorie al AȘM,
prof. cercet. dr. hab. *Ion Chirtoagă*

STUDII

Valentin Constantinov*

BĂTĂLIA DE LA DRĂGȘANI DIN VARA ANULUI 1616 ȘI CONJUNCTURA DIPLOMATICĂ ÎN JURUL ACESTEIA

În prima jumătate a anului 1616, între Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic era încheiată pacea. Reconfirmarea prevederilor păcii de la Zsitvatörök aducea liniștea în relațiile otomano-habsburgice, liniște necesară turcilor pentru rezolvarea problemei moldovenești.

Încheierea păcii între otomani și habsburgi nu a liniștit întru totul apele în ceea ce privește pretențiile la scaunul Transilvaniei a unor candidați de mai multă vreme care râvneau mult acel scaun. În pofida complicațiilor pe care acele acțiuni puteau să le aducă, George Drugeth de Homonna se pregătea serios pentru ocuparea tronului Transilvaniei. În această întreprindere el se bucura de sprijinul unei anumite categorii din elita politică habsburgică, care spera ca în urma obținerii tronului Transilvaniei de către protejatul lor să profite de anumite favoruri. În sistemul politic habsburgic, ca și în cel polonez, de altfel, asemenea acțiuni contrare politicii oficiale a statului nu puteau fi preîntâmpinate. Și chiar dacă cei care le întreprindeau acționau pe cont propriu, acțiunile lor aduceau prejudicii importante raporturilor politice cu principalul oponent – Imperiul Otoman. Încă la 7 martie 1616, ambasadorul Veneției de la Viena mărturisea că împăratul primise o scrisoare în care pretendentul la scaunul Transilvaniei, George Drugeth de Homonna, își justifica acțiunile sale și totodată promitea fidelitate și supunere¹.

La Constantinopol, unde niciodată nu a încetat lupta pentru obținerea domniei în una dintre cele două țări române extracarpătice, ambasadorii acreditați vorbeau la mijlocul lunii aprilie despre câteva demersuri pentru obținerea tronului Țării Moldovei din partea unor pretendenți care se aflau în capitala Imperiului Otoman². Otomanii în acea perioadă se pregăteau pentru deznodământul final în cazul încercării Movileștilor de a reveni în scaun.

¹ * **Valentin Constantinov**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la IISD al AȘM.

Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, vol. VIII (1376-1650), București, 1894 (în continuare: (Hurmuzaki, VIII), p. 373, nr. DXLVIII).

² N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Vodă*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria II, tomul XXXII, 1910, p. 1019-1067, p. 1064, nr. XXVIII.

La 5 mai 1616, principele Transilvaniei Gabriel Bethlen scria comitatelor Ardealului că a primit poruncă de la Poartă să meargă în Moldova, de aceea le porunca să vină cu oștile comitatului în tabăra de lângă Cluj³. Este adevărat că în aceeași perioadă au apărut știri despre intențiile lui George Drugeth de Homonna și Radu Șerban să-l atace pe Gabriel Bethlen din două părți: prin Moldova și pe la Muncacs⁴. La 9 mai 1616, Gabriel Bethlen scria lui Francisc Redey despre măsurile de precauție care trebuiau luate în eventualitatea unor asemenea acțiuni întreprinse de adversarii lui⁵. Cei doi pretendenți au hotărât să se folosească de situația încurcată din Moldova pentru a ocupa și a reocupa scaunele Transilvaniei și a Țării Românești. Aluziile, pe care le făcea principele Transilvaniei, la implicarea împăratului habsburgic în aceste planuri, aveau menirea de a preveni acțiunile energice ale austrieilor. O asemenea tactică va da rezultatele scontate. Pentru a nu provoca vreo oarecare intervenție din partea turcilor, austrieii au descurajat de la bun început strângerea armatelor pentru cei doi pretendenți. Ambasadorul Veneției la Viena scria la 9 mai 1616 despre complicațiunile pe care le aducea pentru habsburgi, intenția lui Homonnai, susținut de mai mulți principii unguri, de a invada Transilvania⁶. Căpitanul Andrei Doczy îi scria împăratului Matia II despre intenția lui de a interveni pe lângă comitatele din Ungaria Superioară ca să-i acorde sprijin lui Radu Șerban ca acesta să poată reveni în scaun⁷. La 22 mai 1616, fostul domn al Țării Românești îi scria baronului Ioan Molart că este gata de plecare, iar conjunctura îi este favorabilă mai mult ca niciodată deoarece armatele otomane sunt ocupate în războiul cu Persia „illa praesidia Turcica ... ingruente bello Persico in Asiam transportata esse”. Totuși, Gabriel Bethlen a răspândit zvonul în rândul populației din Transilvania că Radu Șerban ar dori să intre acolo și să nimicească religia calvină. De aceea fostul domn al Țării Românești îl ruga pe demnitarul habsburgic să intervină prin dregătorii Ungariei Superioare ca să liniștească spiritele din acele comitate⁸. Pe lângă pregătirile pentru campania preconizată era desfășurată și cea de dezinformare. O eventuală acțiune militară putea deteriora relațiile

³ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX (1614-1636), Acte și scrisori, publicate de Andrei Veress, București, Editura Cartea Românească, 1936 (în continuare: Veress, IX), p. 81-83, nr. 71, Traducerea românească, p. 82-83.

⁴ Despre aceasta principele Transilvaniei îi scria lui Sigismund Forgach, demnitar austriac, la 8 mai 1616 (Veress, IX, p. 83-85, nr. 72 Traducerea românească p. 84-85).

⁵ „De aceea este nevoie, Domnule, ca și noi să ne îngrijim pentru rămânerea patriei noastre cât se poate mai bine” (Veress, IX, p. 85, nr. 73).

⁶ Hurmuzaki, VIII, p. 373, nr. DXLIX.

⁷ Veress, IX, p.86, nr.74. În aceeași scrisoare demnitarul habsburgic îi comunica împăratului că polonezii ar fi pus stăpânire și pe Țara Românească, folosindu-se de informația știută de mai multă lume de incidentul de la Buzău, când armata poloneză a intrat în Țara Românească, a nimicit paza de la graniță și a jefuit orașul Buzău. Intervenția lui Andrei Doczy avea desigur ca scop să-l determine pe împărat să ocupe o poziție mai activă în problema revenirii lui Radu Șerban în scaunul Țării Românești.

⁸ Ibidem, IX, p. 86-88, nr. 75.

dintre otomani și habsburgi. Astfel se explică și unele informații parvenite din acea perioadă cu un conținut cel puțin straniu. Așa putem explica și conținutul scrisorii prin care, căpitanul Andrei Doczy îi scria regelui Matia II că Radu Șerban ar fi primit de la turci permisiunea de a se întoarce liniștit în țara sa de naștere⁹, ceea ce evident era departe de adevăr. Insinuările lui Andrei Doczy le întâlnim și în altă scrisoare adresată aceluiași Matia II. Conform lui, polonezii i-au învins pe ambii domni din Moldova și Țara Românească. Motivul acestei dezinformări, sau mai degrabă exagerări, o explicăm prin aceeași dorință de a motiva acțiunile lui Radu Șerban și George Drugeth de Homonna, care împreună își pregăteau intrarea în Transilvania¹⁰. O scrisoare cu un conținut asemănător i-a fost trimisă palatinului George Thurzo¹¹. Acțiunea de dezinformare a înalților demnitari habsburgici și-a arătat efectul. Cât de confuză pentru ei era situația rezultă din scrisoarea adresată de Sigismund Forgach către Ali pașa Maghiaroglu: „Ne-au adus scrisoarea Măriei Tale, din care am înțeles că Măria Ta ai aduna oști pentru că ai înțelege că voievodul Radul ar vrea să meargă în Țara Românească, iar George Homonnai asupra voievodatului ardelean ... <dar ei – n. ns.> merg cu voia, hotărârea și îngăduința celor doi puternici împărați ... Noi rugăm tare pe Măria Ta, ca să ne scrii cu adevărat, ce știi și ce înțelegi Măria Ta din aceea, adică dacă Puternicia Sa împăratul turcesc vrea aceea și dacă a îngăduit să poată intra atât voievodul Radul în Țara Românească, cât și George Homonnai în principatul Ardealului”¹². Altfel spus, înalții demnitari austrieci așa și nu știau dacă a primit Radu Șerban de la sultanul turc permisiunea de a reveni în țara lui sau nu. Poate astfel explicăm și conținutul scrisorii adresat de palatinul George Thurzo principelui Transilvaniei, Gabriel Bethlen: „Astfel fiind deci lucrul acela că se silește să meargă acolo cu îngăduința și voia ambilor împărați, rugăm și noi pe Măria Ta să fii cu toată bunăvoința față de el și să-l slobozi <pe Radu Șerban – n. ns.> în pace în țara sa”¹³. Înrolarea soldaților în armata lui Radu Șerban nu s-a bucurat de mare interes. Chiar dacă steagul de înrolare a fost ridicat în mai multe localități, populația de acolo nu s-a arătat interesată de ofertă, mai mult decât atât cei care au venit au început să jefuiască populația locală ceea ce trezea neliniște că aceasta s-ar putea răscula¹⁴. La 23 mai 1616, ambasadorul Veneției la Viena scria că Homonnai a intrat cu circa 10 000 de soldați în Transilvania. El ar fi avut

⁹ Ibidem, p.89, nr.76.

¹⁰ Ibidem, p.90, nr.78.

¹¹ Și aici probabil s-a recurs la o stratagemă deoarece susținătorul lui Radu Șerban scria „socot că afară de aceea și împotriva voinței Maiestății Sale ei nu fac nimica”. Și în această scrisoare întâlnim informații neadevărate cu privire la acțiunile polnezilor: „Ieri <scrisoarea e scrisă la 26 mai> mi-a sosit un om din Ardeal care mi-a adus vestea că leșii acum din nou au bătut foarte pe amândoi voievozii români, pe Tomșa și pe Radul, ba și că pe unul l-ar fi tăiat” (Veress, IX, p.90-91, nr.79). Scopul zvonurilor despre polonezi aveau ca scop sensibilizarea opiniei publice și obținerea acordului pentru acțiunea preconizată a lui Radu Șerban.

¹² Ibidem, p.92-93, nr.80.

¹³ Ibidem, p.93, nr.81.

¹⁴ Ibidem, p.89, nr.77.

acordul turcilor, iar țara va rămâne în supunerea totală a acestora¹⁵. Pregătirile de război pe terenul Transilvaniei nu erau un secret pentru înalții demnitari otomani, iar în luna iunie s-au întreprins eforturi pentru remedierea situației complicate între cele două imperii: Otoman și Habsburgic. În această privință la Viena a fost trimisă o solie care avea să negocieze privitor la situația creată în jurul celor doi pretendenți la scaunul Transilvaniei și Țării Românești, în legătură firească și cu evenimentele care se produceau în Moldova. Miza era „sfânta pace”, iar principiul *prieten al prietenilor și inamic al inamicilor* trebuia să primeze în raporturile dintre cele două imperii. Chestiunea revenirii lui Radu Șerban în scaun avea să fie amânată pentru mai târziu – totul depinzând de voința sultanului¹⁶. Pașa de Buda, Ali pașa Maghiaroglu, avea să lămurească lucrurile în corespondența pe care a purtat-o cu demnitarii austrieci și cu principele Transilvaniei¹⁷ la finele lunii mai 1616: nici Radu Șerban și nici George Homonnai nu aveau permisiunea sultanului de a intra în Țara Românească și Transilvania, ambii trebuiesc opriți, iar orice acțiune a lor va însemna încălcarea păcii de la Zsitvatorok din anul 1606¹⁸. Pentru a pleca în acea campanie, Radu Șerban avea nevoie de bani pentru racolarea armatei. Banii i-au fost puși la dispoziție de Homonnai. Totuși, numărul armatei era cam mic¹⁹, chiar dacă mobilizarea continua²⁰. Avertismentele lui Ali pașa Maghiaroglu și-au spus cuvântul. În situația creată, demnitarii austrieci au preferat să mențină pacea decât să se aventureze într-o afacere care nu prevestea nimic bun. Sigismund Forgach îi scria lui Ali pașa Maghiaroglu despre hotărârea de a menține pacea²¹. O scrisoare cu un conținut asemănător era semnată și de palatinul Gheorghe Thurzo²². Altfel spus, oficialii austrieci le retrăsese sprijinul pretendenților la scaunele Transilvaniei și Țării Românești. Într-un raport adresat împăratului habsburgic Matia II palatinul Gheorghe Thurzo arăta pericolele pe care ar putea să le aducă acțiunile lui Radu Șerban și Homonnai²³. Încercarea lui Radu Șerban de a-și mări oastea pe seama altor haiduci s-a terminat cu eșec²⁴. La 13 iunie 1616, la Praga se știa că principele Gabriel Bethlen a alungat oștile lui Homonnai de la hotarul Ardealului cu ajutoare primite de la turci²⁵. La 16 iunie

¹⁵ Hurmuzaki, VIII, p.374, nr.DL.

¹⁶ Ibidem, p.374, nr. DLI.

¹⁷ Aceștia îi scria că Radu Șerban nu are nici o îngăduială de la Poartă să meargă în Țara Românească, iar dacă va încerca așa ceva otomanii sunt decși mai mult ca niciodată să-i administreze o pedeapsă exemplară (Veress, IX, p. 94-95, nr. 82).

¹⁸ Ibidem, p.95-97, nr.83. Un extras dintr-o scrisoare a lui Ali pașa către Sigimund Forgach vezi în Hurmuzaki, IV/1, p.569, nr.CCCCLXXXVIII.

¹⁹ 2000 de persoane adunate pe banii lui Homonnai. (Veress, IX, p. 97-98, nr. 84).

²⁰ Ibidem, p.98-100. nr.85. Traducerea românească p.99-100.

²¹ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, vol. IV, partea I-a (1600-1649), București, 1882 (în continuare: Hurmuzaki, IV/1), nr.CCCCLXXXIX, p. 570.

²² Ibidem, nr.CCCCXC, p. 571.

²³ Hurmuzaki, IV/1, nr.CCCCXCII, p. 572.

²⁴ Veress, IX, p.10, nr. 86.

²⁵ Ibidem, p. 102, nr. 87.

1616, Andrei Doczy îi scria lui Matia II că Radu Șerban se afla la Munkacs cu o oaste de 1500 de oameni²⁶. Situația sa se va deteriora în continuare, ajuns pe o insulă la Satu Mare exista pericolul ca armata lui să fie risipită de miliția ungară a comitatelor, care nu erau deloc încântate de eventualitatea unui conflict cu Poarta Otomană²⁷. Epilogul acestei campanii, conform izvoarelor contemporane avea să se desfășoare la finele lunii iunie 1616. În urma presiunilor exercitate²⁸, Radu Șerban avea să se refugieze în Polonia²⁹, de unde va încerca să profite de războiul de succesiune la tronul Moldovei pentru reocuparea scaunului Țării Românești³⁰, dar și de astă dată fără rezultatul scontat.

Alexandru Movilă în această perioadă, prin oamenii săi de încredere, a încercat să rezolve propria problemă prin intermediul ambasadurilor străine de la Constantinopol. Astfel reprezentanții din capitala Imperiului Otoman ai Franței, Veneției și Olandei³¹ primeau scrisori în numele lui Alexandru Movilă, în care acesta își motiva odată în plus acțiunile. La 20 mai 1616, bailul Veneției de la Constantinopol îi scria dogelui despre o scrisoare care i s-a adus din partea lui Alexandru Movilă³². Același bail al Veneției scria despre intervenția făcută de ambasadurul Franței pe lângă marele vizir căruia i-a transmis și niște bani, pe care cel din urmă a refuzat să-i primească³³. Despre stăruințele lui Alexandru Movilă de a fi susținut la Poartă scria și Ștefan Kakony către bistrițeni³⁴. La 28 mai 1616, la Constantinopol se știa despre venirea lui Kohański, sol polonez. El aducea scrisori de la Alexandru Movilă pentru ambasadrii europeni de la

²⁶ Ibidem, p.102-103, nr.88.

²⁷ Ibidem, p.103-104, nr.89.

²⁸ La 25 iunie, Ali pașa Maghiaroglu se adresa nobililor din Ungaria Superioară să-i pacifice pe Radu Șerban și George Homonnai (Constantinescu, Lupta, p.161, nr.303).

²⁹ *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române (1590-1630)*, Documente externe, publicate de Radu Constantinescu, București, 1981 (în continuare: Constantinescu, Lupta), p.255, nr.304.

³⁰ Vezi mai jos. După consumarea bătăliei de la Drăgșani, cu puțină întârziere avea să ajungă în Moldova și Radu Șerban cu un contingent militar de cca. 2000 de soldați.

³¹ Scrisoarea adresată ambasadurului Olandei (N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p.1064-1065, nr.XXIX) emisă la aceeași dată ca și cea adresată ambasadurului Veneției, 20 aprilie, amintea despre aceleași cruzimi ale lui Ștefan II Tomșa și drepturile ereditare de moștenire a tronului Țării Moldovei de către Alexandru Movilă: „Respiciat itaque oramus Perillustis ac Magnifica Dominatio Vestra aequitatem in nos succesiōne, qua proprium et haereditarium, perpetuo nobis iure privilegiorum devotum et concessum, recuperamus”.

³² Hurmuzaki, IV/2, p.357-359, nr.CCCLXXXIII. Scrisoarea propriu zisă de la Alexandru scrisă în limba latină *Ibidem*, p.358-359.

³³ „Detto Ambasciator di Francia offeri a nome di esso Alessandro una buona summa de dinari al Caimecan, ma non le riuscì” (*Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, vol. IV, partea a II-a (1600-1650), București, 1884 (în continuare: Hurmuzaki, IV/2), p.359-360, nr.CCCLXXXIV).

³⁴ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, volumul XV. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu), publicate după copiile Academiei Române de N.Iorga, partea II (1601-1825), București, 1913 (Hurmuzaki-Iorga, XV/2), p.866-868, nr.MDCCXXX.

Constantinopol³⁵. Solul polonez mandatat de sejm pentru restabilirea bunelor relații dintre Poartă și Rzeczpospolita era la Constantinopol pe data de 11 iunie 1616³⁶ unde era primit în audiență. Atitudinea oficialităților poloneze față de evenimentele din Moldova se poate deduce și din comportamentul solului polonez la Poartă. Aducându-i în față 35 de prizonieri polonezi care au căzut în captivitate în Moldova și fiind întrebat de ce aceștia au acționat cu mandatul regelui polon, solul a răspuns că regele nu are nici o legătură cu acțiunile acestora, iar domnia în Moldova să o dea unuia care să fie un vecin mai bun decât Ștefan II Tomșa³⁷. În momentul în care diplomatul venețian scria aceste rânduri la Constantinopol, se pare că soarta lui Ștefan II Tomșa era decisă. Încă la 6 iunie 1616 George Miko scria către Mihail Daniel de Vargyas că Ștefan II Tomșa a fost dus de lângă Dunăre³⁸, la Constantinopol probabil. Soarta lui Ștefan II Tomșa din această perioadă este strâns legată cu cea a marelui vizir. La 25 iunie 1616, la Veneția parvenea de la Constantinopol știrea mazilirii marelui vizir³⁹. Vehemența cu care l-a apărat pe Ștefan II Tomșa⁴⁰ și conflictul dintre Imperiul Otoman și Rzeczpospolita, în care unul dintre principalii țapi ispășitori apărea domnul Moldovei, aveau să fie determinante în mazierea înaltului demnitar otoman. Evenimentele se precipitau pe zi ce trecea, iar pe lângă problemele legate de campania împotriva Persiei, rezolvarea problemei moldovenești era pe agenda imediată a înalților demnitari otomani⁴¹. La 25 iunie 1616, fiind informat de preconizata campanie din Moldova, hatmanul Stanisław Żółkiewski se adresa nobilimii poloneze de la margine ca să fie pregătită pentru respingerea atacului turcesc. Având proaspăt în memorie evenimentele din anul 1612, când după înfrângerea de la Cornul lui Sas, a urmat campania de jefuire a pământurilor de la marginea Rzeczypospolitej, se impunea pregătirea pentru o rispostă cuvenită.

³⁵ N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p.1066, nr.48.

³⁶ Ziua de când datează raportul baifului Veneției către doge (Hurmuzaki, IV/2, p.360, nr.CCCLXXXV). În aceeași zi scria un raport și ambasadorul Olandei la Constantinopol (Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p.1066, nr.XXXIII).

³⁷ „le fu dimandato dal Caimecam quello che sapesse di questi prigionieri soldati stipendiali del suo Re, rispose che replicava quello che havea detto a lui medesimo nella prima audienza cioè, che di questi moti di Bogdania il suo Re non ne havea parte alcuna ... ma che ben e' vero ch'è Sua Maesta <Sultanul turc n.ns.> alcun'altro che vicinasse meglio, di quello che ha fatto esse Steffano” (Hurmuzaki, IV/2, p.360, nr.CCCLXXXV).

³⁸ „Spun că pe Tomșa vodă l-au dus turcii de-acolo de lângă Dunăre, i-ar fi golit și carul de acolo, încă nu știu dacă e adevărat sau nu” (Veress, IX, p.274, nr.218).

³⁹ Hurmuzaki, IV/2, nr.CCCLXXXVI, p.361.

⁴⁰ Un raport olandez din 28 mai 1616, îl numea pe marele vizir, caimacam în scrisoare, printre susținătorii lui Ștefan II Tomșa (N.Iorga, „*Doamna lui Ieremia Movilă*”, p.1066, nr.XXXII). În raportul olandez de la Constantinopol din aceeași zi, 25 iunie, se menționa: „Caimacamul <marele vizir n.ns.> a fost mazilit, între altele și pentru părtinirea îndărătnică pe care o arăta lui Tomșa” (Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p.1066, nr.XXXIV).

⁴¹ Ambasadorul Olandei la Constantinopol scria că în urma ultimelor știri cu privire la evenimentele din Moldova, hanul nu va pleca în Persia (N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p.1065, nr.XXXI).

Conform hatmanului, toate avertismentele adresate celor care au intrat în Moldova n-au avut nici un efect. Motivând că împăratul turcesc este ocupat de războiul cu perșii, că Alexandru deja a primit steag de la Poartă, ei au prezentat aspirațiile lor ca realitate, „după cum se spune, *facile creditur quod desideratur*”. Sejmul nu a stabilit modalitatea de apărare a țării în fața eminentei incursiuni otomano-tătărești, pentru care nobilimea de la marginea Rzeczypospolitej trebuia să fie gata de respingerea acestui atac⁴². Pregătirile otomane pe terenul Moldovei erau explicabile atâta timp cât lucrurile ieșise de sub control, iar repetarea scenariului din anul 1611, când otomanii erau pe punct să piardă influența în zonă, era pentru factorii de decizie constantinopolitani inacceptabilă⁴³. Așa cum am văzut mai sus, în paralel cu evenimentele din jurul Moldovei se desfășurau și cele legate de recuperarea tronului Țării Românești de către Radu Șerban, dar și de instalare în scaunul Transilvaniei a lui George Homonnai, un alt personaj susținut de habsburgi. Nu un ultim cuvânt în decizia fermă a otomanilor să pună capăt domniei lui Alexandru Movilă era și incursiunea din Țara Românească a armatei poloneze, când aceasta a distrus un detașament care se afla în paza granițelor și a ocupat orașul Buzău, este adevărat pentru o scurtă perioadă de vreme. Despre acest incident amintea în scrisoarea sa și Stanisław Żółkiewski⁴⁴.

Pregătirile militare din Polonia nu diminuau importanța demersurilor diplomatice pentru soarta de mai departe a Moldovei. Ștefan II Tomșa era mazilit cam în aceeași perioadă cu marele vizir. Joppecour, un mercenar francez în armata poloneză care a intrat în Moldova, câțiva ani mai târziu își amintea că după știrea mazilirii marelui vizir, cel care îl susținea pe Ștefan II Tomșa cel mai mult, Ibraim pașa îi scrisese lui Alexandru despre mazilirea lui Ștefan II Tomșa și că de acolo înainte o să aibă liniște. Ștefan II Tomșa fusese arestat, averea îi fusese luată iar el însuși trimis la Constantinopol. După aflarea știrii că adversarul lor a fost mazilit, la Iași s-a dat o mare sărbătoare⁴⁵. Totodată, la Constantinopol se discuta despre un al treilea candidat, neutru⁴⁶, cu atât mai mult că acolo erau mai mulți pretendenți, între care și Gavriil Movilă, susținut de hatmanul Stanisław Żółkiewski mai mult decât Alexandru⁴⁷. Știrea despre susținerea la Poartă a candida-

⁴² *Documente privitoare la istoria românilor urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*, suplimentul II, volumul II (1601-1640), documente culese din arhivele polone, coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan cu traducerea franceză a documentelor de I. Skupiewski, București, 1895 (Hurmuzaki, supliment II, vol. II), p.414-417, nr.CCVI.

⁴³ Pentru complicațiile din această perioadă vezi studiul nostru: *Despre tratatul lui Radu Mihnea cu orașul Brașov din 12 septembrie 1611*, „Ioan Neculce – Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei” – Iași (serie nouă), IV-VII (1998-2001), p.107-123.

⁴⁴ „Naiadz y woiowanie ziemie multanskiey to sprawił (a făcut incursiune și a prădat Țara Muntenescă)” (Ibidem, p.415). Pentru a îngroșa și mai mult culorile hatmanul polonez scria că are amenințări proaspete că în Moldova în locul domnului are să fie pus un pașă.

⁴⁵ *Tesaur de monumente istorice pentru România*, adunate, publicate de A. Papiu Ilarian, tomul II, București, 1863 (în continuare *Tesaur*, II), p.63-64.

⁴⁶ N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p.1066, nr.XXXV.

⁴⁷ Ibidem, p.1066-1067, nr.XXXVI.

turii lui Gabriel Movilă e confirmată și de un raport ajuns la Veneția, datat cu 9 iulie 1616. Referindu-se la persoana lui Gabriel Movilă, în raport se spune că acesta era susținut de solul Poloniei, dar că acest lucru nu era agreat de sultan⁴⁸, cu atât mai mult cu cât marele vizir încă nu era mazilit la acea vreme.

La începutul lunii iulie otomanii, după o mobilizare exemplară atât din punct de vedere militar, dar mai ales diplomatic reușesc să soluționeze chestiunea spinoasă apărută în acea vreme în legătură cu Țările Române. Atâta timp cât anturajul regelui a dezavuat acțiunile lui Wiśniowiecki și Potocki din Moldova, iar habsburgii au preferat să mențină pacea cu otomanii decât să se aventureze în susținerea lui Hommonai și Radu Șerban⁴⁹, turcii au primit mână liberă în vederea restabilirii autorității lor în Moldova. Chiar dacă solul polonez insistă ca domn al Moldovei să fie numit Gabriel Movilă, până la urmă s-a ajuns la soluția inedită de a-l numi în scaunul Țării Moldovei pe Radu Mihnea⁵⁰. Ambasadorul olandez de la Constantinopol încă de pe atunci susținea că deși „regele Poloniei se va mulțumi și va retrage trupele și pe Alexandru vodă ...Samuel Korecki ar avea de gând a se împotrivi până la capăt, pentru că s-a ruinat cu expediția pe el și prieteni”⁵¹.

Soluția numirii lui Radu Mihnea în scaunul Țării Moldovei era privită de otomani ca una de compromis. De partea cealaltă, domnul Țării Românești, deși făcuse numeroase demersuri la Poartă pentru a primi asigurări în fața unor amenințări din partea armatei poloneze din Moldova, s-a manifestat loial față de cei care l-au instalat pe Alexandru Movilă în scaun. În general, nu putea fi acuzat de sentimente antipolone, iar argumentul otomanilor era că, iată, ei le dau polonezilor un bun vecin. În fața cu armata adversă, după cum mărturisea merce-

⁴⁸ „Di Constantinopoli delli 28 Maggio scrivono che vi era gionto un ambasciator Polacco per far istanza al Gran Signore che voglia confirmar per Vaivoda di Moldavia il figliuolo del già Simone posto da Polachi in Moldavia in luoco del Tomsa, ma pareva che Sua Altezza <sultanul turc *n.ns.*> non ne volesse ciò sentire”, Veress, IX, p.110, nr.93.

⁴⁹ La 6 iulie 1616, palatinul George Thurzo scria către comitatul de Satu Mare. Împăratul l-a trimis pe Petru Pazmany la Radu Șerban și Homonnai ordonându-le să demobilizeze armatele. Vizirul Ali pașa Maghiaroglu i-a dat asigurări palatinului că de îndată ce armatele celor doi vor fi împrăștiate se va întoarce și el la Buda. (Veress, IX, p.107-110, nr.92). Stările și Ordinele Ungariei Superioare care în acel moment aveau armatele strânse pentru a supraveghea deplasarea armatelor lui Homonnai și Radu Șerban la 13 iulie 1616 somau comitatele să nu demobilizeze armata până nu vor fi siguri că oștile lui Homonnai și Radu Șerban s-au risipit. (Veress, IX, p.111-115, nr.95).

⁵⁰ Bailul Veneției la Constantinopol scria la 9 iulie că problema Moldovei a fost soluționată după urcarea în funcție a noului mare vizir. În Polonia a fost trimis un ceaș cu o scrisoare prin care-i cerea regelui să-și retragă oamenii săi din Moldova. Un ordin i-a fost trimis și pașei care se afla atunci în Țara Românească. În locul lui Radu Mihnea în scaun va fi numit altul din neamul domnilor de acolo „della stipre di quei prencipi”, se credea că acesta va fi chiar fiul domnului Radu Mihnea, dar acesta era foarte mic: „avero, che crearanno il figliuolo del medesimo Radolo, ma l'esser egli in età molto tenera li pregiudica grandemente” (Hurmuzaki, IV/2, p.362, nr.CCCLXXXVIII).

⁵¹ N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p.49, nr.XXXVII.

narul francez Joppecourt, polonezii mult timp nu se puteau hotărî ce ar trebui să întreprindă. În plus, tradițional, soldații nu-și primiseră de mai multă vreme soldele⁵².

După o primire somptuoasă și o serbare care a durat câteva zile, noul domn al Moldovei, Radu Mihnea⁵³ împreună cu armata lui Schender pașa porni spre Moldova. Același mercenar francez își amintea câțiva ani mai târziu că despre toate aceste lucruri se știa în tabăra poloneză, dar că Elisabeta Movilă a trimis zvon prin armată că de fapt pașa aducea steag de domnie fiului său, Alexandru⁵⁴.

Atunci în Polonia se pregătea campania pentru a-l așeza pe Vladislav pe tronul Moscovei. Hatmanul Żółkiewski a scris către cazacii care se aflau în Moldova că dacă nu vor veni imediat la dânsul, atunci nu vor mai avea loc în armata sa mai târziu. Atât Miron Costin⁵⁵, cât și mercenarul francez Joppecourt⁵⁶ scriu despre aceasta. Exemplul lor a fost urmat și de Coste Bâcioc⁵⁷ care a trecut „pe furiș la Mihnea” „sau că și el era câștigat, sau că avea temere de această puternică oștire ce venea să-i calce”⁵⁸.

⁵² „După acestea Principele Alexandru adună din nou consiliul său ... pentru ca să știe ce să facă, dar nu putu rezolva nimic, fiindcă era mare neînțelegere în armată, cea mai mare parte din ostași cerând să li se plătească restanțele lefei, zicând că altfel nu se vor mai bate” (*Tesaur*, II, p. 67).

⁵³ Proaspătul domn al Moldovei a trimis o scrisoare în care-i sfătuia pe susținătorii lui Alexandru Movilă să se retragă în Polonia. La care a primit răspuns că „trebuia să-și aducă aminte că era în puterea sa să-l despoaie cu totul de Țara Românească, atunci când a intrat în Buzău cu toată armata sa, gonind pe Ștefan, dar aceasta n-a vrut s-o facă, nici să-i oprească ceva din mobilele prețioase care i le conservase și i le trimisese, că dacă va abuza acum de puterea ce avea acum în mână, mai curând sau mai târziu va fi pedepsit, precum a fost și Ștefan, și că Dumnezeu nnu va permite niciodată să rămân nepedepsită o asemenea ingraturitudine și uzurpare” (*Tesaur*, II, p. 67-68).

⁵⁴ „Despre care lucru principii poloni au fost bine înștiințați, iar Principesa susținea mereu cu încăpăținare că numitul pașa venea anume pentru ca să aducă firman din partea sultanului către principele Alexandru, fiul său, și din toate puterile nu îngăduia a se vorbi într-altfel prin Iași și prin oștire ... care apoi a fost cauza pierderii și ruinei lor totale” (*Tesaur*, II, p. 65).

⁵⁵ „Scriseșă Jolcovschii hatmanul cărți la slujitori, care nu va ieși din Moldova, loc în oastea lor să n-aibă, că intrasă ei fără voia craiului în Moldova”. (Costin, Miron, *Opere complete*, ediție critică de P. P. Panaitescu, Editura pentru literatură și artă, București, 1958, p. 64).

⁵⁶ „Pe timpul acela, generalul <hatmanul / n.ns.> armatei regelui Poloniei, numitul Zolkiewski, invidios de onoarea ce numiții principii căpătaseră prin victoriile repurtate asupra inamicilor lor, mișcat totodată de interesul său particular scrisese de sub mână principelui Mihnea și numitul pașa că de-i vor promite a mijloci la sultan ca să pună la domnia Țării Românești pe fiu cel mai mare al răposatului Simeon <Gabriel Movilă> ... el va slăbi atât de tare armata principilor încât ar fi siliți sau să se supună sau să fugă. Și într-adevăr acordându-i-se îndată ceea ce ceruse, trădătorul acela scrisese căpitanilor de cazaci pe care-i cunoștea să părăsească inediat armata numiților Principii și să meargă îndată în Polonia să însoțească pe Vladislav fiul regelui, care fusese ales duce al Moscovei”. După estimările mercenarului francez, au plecat în jur de opt mii de cazaci cu toate averile pe care le-au jefuit între timp (*Tesaur*, II, p. 66).

⁵⁷ Despre acest dregător vezi: N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p.347-348; precum și în lucrarea noastră: *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea*, p. 145-148.

⁵⁸ *Tesaur*, II, p. 66-67.

Încetineala cu care au acționat polonezii le-a permis turcilor să se apropie de armata lor. Astfel, bătălia devenise inevitabilă. La 23 iulie/3 august 1616, înconjurată din toate părțile, armata poloneză a fost învinsă. Încercând să reziste, polonezii au făcut o tabără din carele pe care le aveau la dispoziție. Inițial artileria otomană și-a îndeplinit misiunea, omorând mai mulți polonezi și făcând breșe în tabăra lor. Răspunsul artileriei poloneze a fost foarte timid, din cauza faptului că aveau doar șase tunuri mijlocii, dar și acestea cu puține obuze și praf de pușcă. După pricinuirea pagubelor, două detașamente de cavalerie formate din tătari și turci au atacat pozițiile poloneze care, văzând că nu se pot apăra, s-au predat⁵⁹. Speranțele în ajutorul din partea lui Radu Șerban⁶⁰ erau inutile. De aici încolo începe drama familiei Movilă. Elisabeta Movilă, orgolioasă doamnă, trecuse prin momente cumplite⁶¹. Reuși să taie o șuviță de păr pe care o trimite la mănăstirea Movileștilor, Sucevița⁶². Dintr-o lucrare publicată la Nürnberg, în anul 1622, N.Iorga extrăgea o informație despre destinul de mai departe al fostei doamne și al fiilor săi. Pentru a nu mai putea pretinde tronul Moldovei, ambii fii ai Elisabetei au fost forțați să treacă la islam⁶³. Un raport al ambasadurului olandez din capitala Imperiului Otoman mărturisea de venirea acolo a prizonierilor polonezi împreună cu Elisabeta Movilă și cei doi fii ai ei⁶⁴. În urma procedurii circumciziei, unul din ei s-a infectat și curând a murit. N.Iorga credea că acest fiu era Bogdan și că anume pe el îl promova în anul 1655 sora sa Ana în scaunul Moldovei⁶⁵. Korecki avea să fie închis în Constantinopol⁶⁶, iar soția lui, fiică a lui Ieremia și Elisabeta Movilă, a fost dusă la Cetatea Albă de către un tătar fără să fie cunoscută⁶⁷. Carol, fratele lui Samuel Korecki, va trimite ceva mai târziu suma

⁵⁹ Desfășurarea bătăliei vezi în *Tesaur*, II, p. 74-77.

⁶⁰ O trupă condusă de „cancelarul”, adică, de logofătul lui Radu Șerban, care număra aproximativ 150 de călăreți, venise ca să-i încredințeze că cel care i-a trimis le venea în ajutor cu cinci-șase mii de oameni, a fost risipită lângă Iași, ca mai apoi o parte din ei să se închine lui Radu Mihnea. (*Tesaur*, II, p.69). Înainte de bătălia de la Drăgșani se mai spera că o să vină Radu Șerban cu ajutorul promis, ceea ce, conform mercenarului francez Joppecourt, i-a determinat pe pașă și pe Radu Mihnea să acționeze rapid (*Tesaur*, II, p. 74).

⁶¹ „Trecându cu carul, au vădzut pre boieri și lăcrămându au dzis: „Boieri, m-au rușinat păgînul” (Costin, *Letopisețul*, p. 64).

⁶² N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p. 1019.

⁶³ „La 25 (Septembrie) s-au dus la Seraiul Împăratului turcesc ... și încă mai în urmă o doamnă nobilă, pe care o serveau, cu doi fii ai ei, în vârstă de vreo nouă zece ani, într-o trăsură acoperită ... Iar Doamna a primit legea imamilor, adică cea mahomedană, împreună cu amândoi fiii ei, și apoi a fost dusă între femeile împărătești. Fiii însă au fost păstrați în Seraiul Împăratului. Cel mai mare, când l-au întrebat dacă vrea să se facă Musulman a răspuns că, dacă măică-sa face așa și ei o vor urma”. (N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p. 1044).

⁶⁴ „Mama lui Alexandru vodă, care ocupase Moldova, împreună cu acest Alexandru, în vârstă de cinsprezece ani, și cu încă un fiu mai tânăr, a fost adusă aici, a fost primită cu măguliri de Sultan, și la urmă s-a turcit cu cei doi fii ai ei și e ținută în Seraiul Măriei Sale” (N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p. 1069).

⁶⁵ N.Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă*, p. 1046.

⁶⁶ *Tesaur*, II, p. 87.

⁶⁷ *Ibidem*, II, p.77.

de 3000 de galbeni pentru răscumpărarea ei⁶⁸. Samuel Korecki la rândul său a evadat ca prin minune din închisoarea turcească în anul 1617 și s-a întors în țară prin țările occidentale⁶⁹.

Odată cu bătălia de la Drăgșani se încheie o etapă importantă în istoria Moldovei. Încercările Elisabetei Movilă de a-și readuce fiii în scaun s-au încheiat cu eșec. Constantin Movilă a murit în condiții neclare în anul 1612, Bogdan și Alexandru au fost turciți după eșecul din 1616. Din cei patru gineri ai lui Ieremia Movilă, trei vor participa activ în evenimentele din jurul Moldovei dintre anii 1612-1616. Ștefan Potocki va cădea prizonier în urma bătăliei de la Cornul lui Sas și va fi eliberat abia în anul 1616, ajungând în țară doar la începutul anului 1617. Michal Wiśniowiecki va muri în Iași în anul 1616, iar Samuel Korecki va cădea prizonier după bătălia de la Drăgșani. În continuare, oficialitățile poloneze vor lua măsuri pentru a preveni asemenea acțiuni care erau în contradicție cu poziția regelui și care puneau în pericol siguranța și stabilitatea statului polono-lituanian⁷⁰. Cu toate acestea, incursiunile cazacilor și ale tătarilor păreau să fie principalele obstacole în stabilirea bunelor relații dintre polonezi și otomani, iar stabilitatea domnilor Țării Moldovei depindea în mare măsură de anvergura acestor incursiuni.

Summary

Battle of Drăgșani of 1616 represent a important step in the history of Moldova. Elizabeth Movilă tried to bring children into the throne. These attempts ended with failure. Constantin Movilă died under unclear circumstances in 1612. Alexandru and Bogdan adopted Islam after the failure of 1616. Of the four Giner of Jeremiah Movilă, three will actively participate in events around Moldova between the years 1612-1616. However, Cossack and Tartar incursions were the main obstacles to good relations between Poland and the Ottoman. Stability of rulers from Moldavia depended largely on scope of these incursions.

⁶⁸ „Credinciosul agent atunci dădu de știre curând principelui Carol, fratele lui Korecki, care-i trimise suma pentru care se tocmise cât se putu mai curând. Și astfel principesa cu copilul său scăpară din servitute și se întorseseră în țara lor în Polonia” (*Tesaur*, II, p.113-114).

⁶⁹ Ibidem, p.124.

⁷⁰ Articolele Constituției Sejmului din anul 1618 erau foarte dure în acest sens: instigatorii să fie aduși în fața tribunalului iar acolo imediat să fie supuși „*poena infamiae et confiscationis bonorum*” (*Volumina Legum*, vol.III, p.157).

Paola Avallone*

PER UNA STORIA DEL CREDITO COMMERCIALE NEL MEZZOGIORNO ITALIANO PREUNITARIO: LA CASSA DI SCONTO DEL BANCO DELLE DUE SICILIE

Bermond osserva che nella prima metà dell'800, negli stati italiani preunitari pur non registrandosi significativi cambiamenti della struttura economica, si erano tuttavia osservate alcune timide novità nel sistema bancario, che in quel momento risultavano funzionali alle economie che in parte erano ancora di stampo tradizionale¹. E' evidente che differenze strutturali sussistevano soprattutto tra quegli stati settentrionali molto più vicini per motivi geomorfologiche alle nazioni che stavano sperimentando le prime rivoluzioni industriali, come Piemonte e lombardo veneto, e stati considerati più periferici come il Regno delle due Sicilie.

Negli stati settentrionali le maggiori novità vennero dal settore privato e spesso di origine straniero, il quale aveva ben compreso come la circolazione monetaria basata su emissione di biglietti al portatore e la velocità con cui questi avrebbero circolato avrebbe potuto offrire strumenti maggiori per il finanziamento delle attività. Novità, tutt'altro irrilevanti, specie se si guardano ad alcune iniziative destinate a crescere significativamente all'indomani dell'Unità. Tuttavia almeno fino all'Unità, quelle timide iniziative spesso finirono poi per essere supportate dal governo, sia perché questo aveva sempre bisogno di denaro, sia perché i tempi ancora non erano maturi da far rischiare grossi capitali ai privati. Da qui la nascita e l'incorporazione di banche di sconto a Firenze, Genova, Livorno, o presentazione di progetti di apertura di banche simili ma senza alcun riscontro sul mercato come a Milano e a Roma. Sicuramente molta più fortuna ebbero le casse di risparmio che si diffusero negli stati settentrionali a partire dagli anni '30.

Riguardo al Mezzogiorno d'Italia, una lunga tradizione storiografica ha sempre sottolineato l'arretratezza di questo stato e del suo sistema bancario. Quest'ultimo sembrerebbe essere rimasto estraneo ad una serie di tentativi di rinnovamento creditizio con l'apertura di casse di sconto private, casse di risparmio e banche di emissione, che invece si diffusero, soprattutto, solo dopo l'Unità².

* Paola Avallone, dirigente di ricerca, Istituto di Studi sulle Società del Mediterraneo - Consiglio Nazionale delle Ricerche, Italia.

¹ C. BERMOND, *Banca e credito negli stati preunitari e nell'Italia liberale*, in A. MOIOLI e F. PIOLA CASELLI (a cura di), *La storiografia finanziaria italiana. Un bilancio degli studi più recenti sull'età moderna e contemporanea*, Atti del I Seminario del Centro interuniversitario di ricerca per la storia finanziaria italiana (Cassino, 27-28 settembre 2002), Cassino, 2004, pp. 149-199.

² L. DE MATTEO, *Banche, credito ed economia nel Mezzogiorno continentale tra Restaurazione e crisi postunitaria*, in *Storia d'Italia, La Banca*, cit., pp. 256-257.

La mancanza di studi sul settore creditizio meridionale per il periodo preunitario nel suo complesso ha portato a giudizi di valore ultimamente non condivisi dagli storici economici meridionali³. Il mancato ammodernamento del sistema bancario nel Mezzogiorno continua ad essere considerato come uno dei fattori sostanziali della sua arretratezza economica. La forte presenza di un banco a carattere pubblico come il Banco delle due Sicilie è sempre stata vista come limitativa di una serie di iniziative a carattere privato che, tranne che per alcuni anni di grande fermento, non riuscirono a decollare. Tuttavia, se si tiene conto di quanto Melis sosteneva a proposito dello studio della “banca” che occorre collocarsi “dal lato della domanda del credito”, perché quello “dell’offerta [...] sorge dopo perché è ovvio che sarebbe vano, da parte di un offerente, offrire, appunto, la sua ricchezza sul mercato se nel mercato non fosse manifesta l’esigenza di fare appello alla ricchezza altrui”⁴, l’esistenza di un unico grande Banco, pur se controllato dal governo, con il suo sistema di circolazione delle fedi di credito e delle polizze, unico nel suo genere, e con le operazioni di sconto svolte dall’annessa Cassa di Sconto, rispondeva, in effetti, alle esigenze di sviluppo di quell’economia.

In quella che De Matteo ha definito “un’economia alle strette”, il Mezzogiorno subito dopo la Restaurazione fu impegnato a migliorare o almeno a difendere in qualche modo la sua già marginale collocazione nella divisione internazionale del lavoro, in un’Europa che era in piena rivoluzione commerciale ed industriale. Di fronte a grossi problemi finanziari, deficit di bilancio statale, coperti in parte con richieste di prestiti nazionali ed internazionali, il sistema bancario meridionale conservava forti elementi di continuità con il passato, ma se in linea di massima l’assetto nel suo insieme continuò ad essere quello settecentesco, ci furono comunque delle innovazioni, che furono necessarie per adeguare il sistema alle mutate esigenze dell’economia.

Il sistema creditizio del Mezzogiorno preunitario in sostanza era così articolato: 1) il Banco delle due Sicilie, banco pubblico alle dipendenze del governo, presente nella Capitale, ma la cui influenza era esercitata in tutte le province; 2) i banchieri privati, soprattutto stranieri, che ebbero il ruolo fondamentale di essere i prestatori del Governo; 3) le società anonime ad iniziativa privata che si diffusero soprattutto a partire dalla seconda metà degli anni ’20 prima come società di assicurazioni marittime ma che non disdicevano operazioni bancarie,

³ Come ha avuto modo di sottolineare più volte nei suoi lavori Luigi De Matteo, gli studi fatti fino a questo momento non ci permettono di dare un giudizio complessivo del sistema creditizio del Mezzogiorno preunitario. E’ sostanziale per chi vuole approcciarsi all’argomento tener presente che un sistema creditizio va valutato non in astratto, ma in rapporto alle esigenze dell’economia in cui si è andato strutturando. E nel caso meridionale, si trattava di un’economia prevalentemente agricola e commerciale (si veda in proposito il saggio dell’Autore su *Banche, credito ed economia nel Mezzogiorno continentale tra Restaurazione e crisi postunitaria*, cit.).

⁴ F. MELIS, *Banche, trasporti e assicurazioni*, in Società degli storici italiani (a cura di), *Nuovi metodi della ricerca storica*, Atti del II Convegno nazionale di Scienze Storiche (Salerno, 23-27 aprile 1972), p. 179.

come sconto cambiario e semplice in netta concorrenza con la Cassa di Sconto del Banco delle due Sicilie, e poi come vere e proprie holdings finanziarie; 4) monti di pietà e monti frumentari diffusi soprattutto in provincia ad opera delle amministrazioni locali o di qualche ente morale e religioso.

Nella realtà meridionale continuarono sicuramente ad avere un ruolo di preminenza i mercanti-banchieri privati, intesi sia come singoli, che, a partire dagli anni '30, come società di capitali. Il sistema di circolazione delle fedeli di credito e delle polizze emesse dal Banco delle due Sicilie, erede degli antichi banchi pubblici che per più di due secoli avevano svolto il ruolo di depositari della ricchezza di un intero Stato, continuò a funzionare come in passato. Il Banco, alle dipendenze del Ministero delle Finanze, si divideva in due casse, l'una per il servizio della Tesoreria Generale, detta *Cassa di Corte*, autorizzata anche a ricevere i depositi dei privati; l'altra, detta *Cassa dei privati*, quelli dei particolari⁵. Il Banco era autorizzato anche ad esercitare il credito a breve termine, al consumo e al commercio, attraverso i servizi del prestito su pegno nella Cassa dei Privati, e dello sconto commerciale nella Cassa di Corte. Quest'ultimo servizio a partire dal 1818 fu svolto dalla Cassa di Sconto, finanziato in parte dal governo e creato proprio per soccorrere i bisogni dello stesso, e in parte con denari degli apodissari della Cassa di Corte, tenendo fede al rapporto riserva/circolazione.

La sua azione si svolse in quel travagliato periodo di transizione che segnerà la vita del Mezzogiorno dagli inizi del sec. XIX sino all'unificazione nazionale. L'impatto delle riforme avviate nel Decennio, e in gran parte incompiute al momento del ritorno dei Borbone sul trono di Napoli, lasciò, infatti, un'eredità difficile da gestire sotto vari profili. In particolare, sotto il profilo finanziario il Regno si trovava a dover ripensare e ristrutturare, in una logica di modernizzazione, quelle che erano state le sue principali istituzioni creditizie e soprattutto quelle che erano da secoli le procedure adottate per realizzare il finanziamento dello Stato ma anche degli operatori privati. La Cassa di Sconto, annessa all'unica banca pubblica del Mezzogiorno, fu creata appunto per rispondere almeno in parte a questa necessità. Tuttavia poiché la logica con cui venne istituita rispondeva più ad un'esigenza politica che ad una logica economica, essa si trovò ad operare con mille difficoltà, non solo legate alla non facile congiuntura economica interna ed internazionale, ma anche alle complicate modalità con cui era stato previsto dovesse funzionare. Nonostante questo, l'entità dei servizi offerti al pubblico dimostra, in primo luogo, il fervore commerciale della piazza napoletana nella prima metà dell'800 e, in secondo luogo, la capacità della Cassa di inserirsi nei circuiti creditizi riuscendo a manovrare il prezzo del denaro costringendo i privati ad adeguarsi.

La Cassa, a differenza delle omonime istituzioni negli Stati europei più industrializzati, che erano nate su basi privatistiche e con l'intento di essere contemporaneamente banche di circolazione e credito, era e rimase un'emanazione del Ministero delle Finanze, come lo era il Banco delle due Sicilie al quale, non a

⁵ D. DEMARCO, *Il Banco delle due Sicilie (1808-1863)*, Napoli, L'Arte Tipografica, 1958.

caso era stata annessa. Si trattava dunque di una soluzione di compromesso che, se da un lato guardava alle contemporanee banche di sconto che operavano in Francia e in Inghilterra, dall'altro non risuscitava a dimenticare quella che era la secolare impostazione della storia bancaria del Regno. Nel Decennio, infatti, il tentativo di un Banco di Sconto fondato su modello francese non aveva funzionato e non solo a causa dell'instabilità politica di quei tempi (Blocco Continentale e le continue guerre) che aveva depresso il commercio. Era soprattutto la permanenza del Banco di Corte, al quale poi fu annesso il nuovo istituto dando vita al Banco delle due Sicilie, la causa di questo difficile esordio dello sconto nel Regno. Erede incontrastato degli antichi banchi pubblici, creatori della fede di credito, sulla quale era riposta la grande fiducia del popolo napoletano da più di due secoli, il Banco di Corte operava, infatti, in maniera esclusiva finendo di occupare tutti gli spazi creditizi sulla piazza napoletana nonostante il cambio di governo avesse cercato di imprimere una nuova organizzazione al sistema.

Quando dopo la Restaurazione il dicastero delle finanze fu nuovamente affidato a Luigi de' Medici, quest'ultimo, fautore della necessità di rivedere il ruolo ed il funzionamento dei banchi agli inizi del XIX secolo, si preoccupò nuovamente della questione della mancanza di una Cassa di Sconto nel Regno. Essa, a suo avviso, era necessaria per imprimere, da un lato, un impulso al commercio con lo sconto delle cambiali dei privati, ma soprattutto per offrire al Governo uno strumento attraverso il quale poter accedere facilmente a grandi quantitativi di moneta contante, scontando le cambiali della Tesoreria e impegnando i titoli di rendita pubblica.

La nuova Cassa di Sconto, che il de' Medici volle comunque inserita nel Banco delle Due Sicilie, registrò in effetti, nonostante le difficoltà politiche che seguirono il ritorno dei Borbone e nonostante una serie di scelte in tema di politica commerciale non troppo felici per la ripresa del commercio interno, buoni risultati sia sul fronte dello sconto commerciale sia su quello semplice, anche grazie ad una proporzionata riduzione del tasso di sconto.

Purtroppo i moti del '20 portarono alla chiusura forzata della Cassa, dato che il governo rivoluzionario tentò di riproporre il modello adottato nel Decennio, ovvero quello di una banca di sconto indipendente dal controllo dello Stato. Ma il progetto proposto dal nuovo Ministro delle Finanze, Luigi Macedonio, non ebbe il tempo di essere neanche approvato che il ritorno dei Borbone e del de' Medici determinarono la riapertura della "vecchia" Cassa.

Inizia, così, un lungo periodo di attività per la Cassa che diventa un sensibile termometro degli avvenimenti politico-economici di questi decenni. Nonostante l'aumento dell'attività di sconto di cambiali dei privati e soprattutto di quelle della Tesoreria, appare sintomatico delle difficili condizioni finanziarie del Regno il peso crescente e predominante assunto dal servizio di sconto dei titoli pubblici. Di fatto quello che maggiormente interessava al Governo. Come è noto negli anni erano state collocate, grazie ai Rothschild, ingenti quantità di rendita pubblica napoletana sul mercato dei capitali ed era necessario che il valore della rendita rimanesse stabile.

Le operazioni di sconto non poterono tuttavia che risentire positivamente anche della svolta maggiormente protezionista della politica doganale dopo il 1823-24, che consentì una ripresa dei traffici e del commercio meridionale. Ma già in questi anni, nonostante la direzione competente ed accurata di Prospero De Rosa, il problema principale era rappresentata dalla rigidità dello sconto commerciale - l'obbligatorietà delle tre firme e la scadenza dei tre mesi -, che diventava appannaggio solo di un numero ristretto di grossi negozianti. Una rigidità che neanche il nuovo e ancor più complesso regolamento del 1839 riuscì a risolvere. Ma come spesso avviene, seppure con l'individuazione di soluzioni ai limiti della legalità come aperture di credito su cambiali di comodo, il ceto commerciale riuscì ad avvantaggiarsi della presenza di questa istituzione.

La Cassa non fu, tuttavia, immune dalla concorrenza delle società anonime che si diffusero nei primi anni '30. Rientrata l'emergenza finanziaria successiva alla Restaurazione, nel momento in cui il corso del titolo pubblico era ritornato ad una posizione di relativa stabilità, i capitali presenti sulla piazza napoletana cominciarono, infatti, ad essere investiti nelle numerose società anonime a carattere assicurativo e bancario. Queste società si specializzarono nelle operazioni di sconto ai privati, ad esempio quelle sugli stipendi degli impiegati pubblici, approfittando del fatto che non dovendo rispettare regolamenti rigidi come quelli che regolavano l'attività della Cassa pubblica, potevano scontare senza la richiesta delle tre firme e anche per tempi superiori ai tre mesi. Consapevoli delle implicazioni che questa diffusione di banchi privati implicava, i Deputati e il Direttore della Cassa statale tentarono più volte di ottenere dal Ministro deroghe ufficiali al regolamento, ma senza successo.

Il Ministro imponeva che l'operato della Cassa fosse sempre improntato su criteri di prudenza, sicurezza e liquidità. Tuttavia non sempre fu possibile operare in tal senso, in quanto il mercato prepotentemente richiedeva di derogare al regolamento, mettendo in difficoltà gli amministratori i quali ben si rendevano conto che commercianti e industriali avevano bisogno di maggiori crediti, con maggiori tempi e senza la rigidità delle tre firme. Il raggirò del regolamento, con la concessione di sconti finanziari garantiti da cambiali di comodo o da beni ipotecari a volte misero in serio pericolo la Cassa, a causa dell'impossibilità di pagamento dei debitori, che, per le varie vicende economiche e politiche del periodo si ritrovarono a dovere decretare fallimento. Ecco dunque il vantaggio della cassa di essere annessa ad un banco pubblico, in quanto attraverso il suo finanziamento, riuscì, accanto ad una politica creditizia restrittiva in quei determinati momenti, a salvare la Cassa da sicura chiusura.

L'obiettivo primario del governo era, infatti, quello di tutelare la solidità delle finanze statali, non di stimolare lo sconto cambiario. Permettendo alla Cassa di lanciarsi in operazioni non sufficientemente garantite si mettevano invece a rischio i capitali da impiegare che periodicamente riceveva dal Banco, oltre al milione ricevuto dalla Tesoreria. Unico modo per competere con le società commerciali private restava quello di operare sul tasso di sconto, anche se più volte

fu rilevato che le società private prontamente si adeguavano verso il basso pur di non perdere la clientela.

La crisi delle società anonime a partire dalla seconda metà degli anni trenta, quando fu loro tolta la possibilità di scontare i soldi degli impiegati pubblici, il cui monopolio fu assegnato alla Cassa di Sconto, mise in seria crisi il mercato dei capitali. Questo rimase nelle mani di banchieri privati e dello stesso Banco delle due Sicilie. Ciò innescherà dinamiche concorrenziali tali che spingeranno la dirigenza del Banco e della Cassa ad adattare la propria politica creditizia ad una domanda sempre più esigente, con l'offerta di nuovi servizi e con l'apertura di filiali nel Regno. Il giro d'affari della Cassa rimase comunque, stabile nel tempo, se non in particolari occasioni di difficoltà politica ed economica.

Dopo la pubblicazione del nuovo regolamento nel 1839, che dette organicità a tutti i decreti ed ordinamenti che in quegli anni erano stati emanati, la Cassa continuò nella sua azione di sostegno delle finanze statali e alle attività economiche dei privati. Le contestazioni alla rigidità del regolamento da parte degli amministratori della Cassa continuarono comunque, ma rimasero altrettanto inascoltate.

In quegli anni più volte venne per altro sottolineata la necessità di aprire ulteriori casse pubbliche, sull'esempio del Banco e della sua Cassa, nelle varie province del Regno, dove il mercato dei capitali era da sempre nelle mani di pochi speculatori. Ma gli esiti dell'esperimento siciliano, conclusosi dopo la rivoluzione del '48 con la separazione delle filiali di Palermo e Messina dal Banco e la costituzione del *Banco Regio dei Reali Domini al di là del Faro*, ritardarono l'azione. Si dovrà aspettare la fine degli anni '50 per vedere aperta una nuova sede del banco in un'altra provincia del Regno, quella di Terra di Bari.

Il Mezzogiorno non restò dunque estraneo all'espansione creditizia che caratterizzò l'Europa tra il 1852 e il 1857: anzi si può sostenere alla luce della storia fin qui narrata, che la anticipò, se pensiamo solo che sulla piazza milanese fece la sua apparizione un banco di sconto e circolazione solo pochi anni prima dell'Unità. Nuovi servizi di sconto degli ordini di derrate e di anticipazioni su merci in dogana vennero nel frattempo attivati dalla dirigenza della Cassa che cercava comunque di cogliere le sollecitazioni provenienti da un mercato in grande evoluzione. Gli eventi politici che portarono di lì a poco alla scomparsa del Regno non permisero tuttavia alla Cassa - e a noi oggi - di vedere i risultati di questa sua azione di stimolo del commercio e dell'economia meridionale. Dopo l'Unità il contesto politico ed economico e le profonde trasformazioni che subirono tutte le istituzioni pubbliche nel giovane Regno d'Italia non poterono non riflettersi sull'istituzione creditizia che, con la trasformazione del Banco delle due Sicilie in Banco di Napoli sotto il controllo del Ministero dell'Agricoltura, Industria e Commercio, fu relegata ad un semplice ruolo di servizio di credito commerciale in concorrenza con quelli offerti dalle numerose banche che nel frattempo aprivano filiali un po' dovunque nel Regno⁶.

⁶ Sul Banco di Napoli e la sua Cassa di Sconto dopo l'Unità si veda L. DE ROSA, *Il Banco di Napoli nella vita economica nazionale*, cit.

Negli anni '30-'40 in Italia si configurarono due modelli di sistemi creditizi, frutto di diverse strutture economiche e di differenti atteggiamenti assunti dalle autorità statuali:

il modello piemontese, concepito dal Cavour, che prevedeva la costituzione di un'unica banca di emissione e di sconto a tre firme con funzione di prestatore, secondo una prassi di diretta ispirazione francese;

il modello toscano, nel quale la facoltà di emissione era invece frazionata e concessa ad una pluralità di istituti e lo sconto avveniva su cambiali a due firme e pertanto non si configurava un'articolazione gerarchica fra i diversi istituti e operatori del mercato creditizio⁷.

Alla luce di quanto detto su a proposito del Mezzogiorno, si può affermare l'esistenza di un terzo modello, e che tale rimarrà all'indomani dell'Unità:

il modello napoletano, con una unica banca di deposito, circolazione e sconto su cambiali a tre firme per i privati a certe condizioni, altrimenti anche ad una sola firma ma solo in casi eccezionali, e ad una firma solo per le cambiali del governo. Intorno poi giravano tutta una serie di operatori creditizi privati (sotto forma di banchieri privati e di case commerciali) che come vere e proprie holdings finanziarie esercitavano il credito senza le rigidità previste per la CdS governativa, presso la quale andavano a scontare i loro pacchetti commerciali approfittando di tassi molto vantaggiosi.

Il modello napoletano è ancora più vicino dunque a quello francese di quanto si possa credere, proprio perché la Banca di Francia fin dall'età napoleonica fu strettamente legata e controllata dal governo in vista della stabilizzazione monetaria e del consolidamento del debito pubblico.

La Cassa di Sconto nel Regno delle due Sicilie rappresentò, in conclusione, indubbiamente un'innovazione nel ristretto panorama creditizio del Mezzogiorno degli inizi dell'800⁸, anche se la sua azione fu troppo spesso condizionata dalle difficoltà della finanza pubblica. Essa, ebbe tuttavia il merito di permettere una maggiore circolazione del denaro depositato presso il Banco delle due Sicilie, denaro che altrimenti sarebbe rimasto tesaurizzato. Inoltre, non avendo il Regno, come d'altronde gli altri Stati della penisola⁹, banche che offrissero un credito specializzato, la Cassa era funzionale alle richieste di un'economia che già prima dell'Unità aveva iniziato ad internazionalizzarsi. Ma gli eventi politici portarono ad un'inversione di marcia, proiettando il Mezzogiorno e il suo sistema creditizio a dover fare i conti con altri sistemi sorti in circostanze assai diverse¹⁰.

⁷ G. DE LUCA e A. MOIOLI, *Il potere del credito. Reti e istituzioni in Italia settentrionale fra età moderna e decenni preunitari*, in *Storia d'Italia*, La Banca, Torino, Einaudi ed., 2008, p. 237.

⁸ Per una completa e critica visione della situazione bancaria del Mezzogiorno nell'800 preunitario si veda il saggio di L. DE MATTEO, *Banche, credito ed economia nel Mezzogiorno continentale tra Restaurazione e crisi postunitaria*, cit., pp. 256-299.

⁹ Sull'argomento si veda il volume AA.VV., *Storia d'Italia, La banca*, Annali 23, Torino, Giulio Einaudi editore, 2008.

¹⁰ L. DE ROSA, *La formazione del sistema bancario italiano*, in *Credito e sviluppo economico in Italia dal Medioevo all'Età Contemporanea*, cit., pp. 543-545.

L'azione che svolse la Cassa di Sconto annessa al Banco delle due Sicilie fu sicuramente rilevante ed innovativa se paragonata alle similari istituzioni aperte negli altri stati italiani che, però, come abbiamo già avuto modo di rilevare, non ebbero altrettanta fortuna. La Cassa di Sconto napoletana pur essendo nata non solo con finalità diverse ma anche con un diverso assetto istituzionale rispetto alle altre banche di sconto nella penisola, che si rifacevano ai modelli europei delle società anonime e delle banche di emissione, in qualche modo anticipò la banca contemporanea, definibile come un intermediario dedito all'esercizio del credito in via sistematica ed esclusiva, capace di alimentare il sistema produttivo e gli organismi pubblici con capitali rimborsabili alla scadenza. La Cassa finanziò di fatto le operazioni di quella ristretta classe imprenditoriale, ovvero di quei pochi grandi affaristi che avevano monopolizzato il mercato napoletano e meridionale agli inizi dell'800. Ricostruire la storia di questi personaggi e soprattutto di coloro che a partire dalla seconda metà degli anni '20 ottennero concessioni di sconti finanziari o sconti ipotecari o garantiti dalla Tesoreria, permetterebbe forse di gettare nuova luce sulle capacità e sulle qualità di una imprenditorialità meridionale, che cercava di cogliere al meglio le opportunità offerte da un mercato ristretto e troppo spesso instabile, non del tutto diverso dai mercati degli altri stati preunitari¹¹.

Summary

L'azione della Cassa di Sconto si svolse in quel travagliato periodo di transizione che segnerà la vita del Mezzogiorno dagli inizi del sec. XIX sino all'unificazione nazionale. L'impatto delle riforme avviate nel Decennio, e in gran parte incompiute al momento del ritorno dei Borbone sul trono di Napoli, lasciarono infatti una eredità difficile da gestire sotto vari profili. In particolare, sotto il profilo finanziario il Regno si trovava a dover ripensare e ristrutturare, in una logica di modernizzazione, quelle che erano state le sue principali istituzioni creditizie e soprattutto quelle che erano da secoli le procedure adottate per realizzare il finanziamento dello Stato ma anche degli operatori privati. La Cassa di Sconto, annessa all'unica banca pubblica del Mezzogiorno, fu creata appunto per rispondere almeno in parte a questa necessità. Tuttavia poiché la logica con cui venne istituita rispondeva più ad una esigenza politica che ad una logica economica, essa si trovò ad operare con mille difficoltà, non solo legate alla non facile congiuntura economica interna ed internazionale, ma anche alle complicate modalità con cui era stato previsto dovesse funzionare. Nonostante questo, come si cercherà di documentare nel lavoro che si intende presentare, l'entità dei servizi offerti al pubblico dimostra, in primo luogo, il fervore commerciale della piazza napoletana nella prima metà dell'800 e, in secondo luogo, la capacità della Cassa di inserirsi nei circuiti creditizi riuscendo a manovrare il prezzo del denaro costringendo i privati ad adeguarsi.

¹¹ L. DE MATTEO, *Imprenditori a Napoli nell'Ottocento*, cit., pp. 305-338.

Igor Cereteu*

VALORI CĂRTURĂREȘTI DIN BIBLIOTECA MĂNĂSTIRII CURCHI

Mănăstirea Curchi se află la distanța de 12 km de orașul Orhei și la 32 de km de Chișinău. Schitul, pe bază căruia s-a dezvoltat mănăstirea, a fost ctitorit în 1773 de mazonul Iordache Curchi din satul Morozeni, când a ridicat pe moșia lui, împreună cu fratele său, preotul Manasie, o biserică de lemn cu hramul Sfântul Mare Mucenic Dumitru. Iordache Curchi a fost călugărit cu numele Ioan, probabil, de Mitropolitul Moldovei Gavriil (1760–1786) și a devenit primul ei stareț¹. La 20 octombrie 1775, egumenul Ioan a decedat și conducerea a fost preluată de fratele său, Manasie (1775–1793), fost preot și care s-a aflat în fruntea comunității monahale de la Curchi aproape două decenii². Fiind la început preot de mir, Manasie a cunoscut rostul științei de carte, adunând mai multe cărți, pe care le-a luat la mănăstire. De la el s-au păstrat primele mărturii despre biblioteca de la schitul Curchi. După moartea lui, survenită în 1793, a lăsat moștenire schitului „o *evanghelie* ..., un *meniu* pe doăsprăzăci luni deosăbitori, un *ohtoih* di cil mari, un *penticostar*, o *leturghie*, un *apostol*, un *treod*, un *molitvenic*, o *cetelnă*, un *ceaslov*, o *psaltire*, un *catavasii* ...”³.

Un alt ctitor al schitului, Teodor Sabău, călugărit cu numele Filaret, a construit în primul deceniu al secolului XIX o biserică de piatră cu hramul Nașterea Maicii Domnului și a lăsat prin testament, înainte de a muri, în anul 1814, o bibliotecă cu un număr apreciabil de cărți: *Evanghelie* ferecată cu argint, moldovenească și cu fenifturi; *Evanghelie* slovenească îmbrăcată; *Evanghelie* moldovenească tij; 2 *liturghii*, cu una ce s-a cumpărat acum; *Octoih* mare; 12 *Minei* pe 12 luni; *Apostol*; *Penticostar*; *Catavasier*; 2 *ceaslovuri* mari, cu unul rămas de la Gherman; *Psaltire* mare; cartea *Sfântul Teofilact*; *Sinopsis*; *Mântuire păcătoșilor*; *Pateric* părintesc scris cu mână; *Floarea darurilor*; *Mărgărit al Sfântului Ioan Zlatoust*; *Epistolie* a lui Ravi Samoil și Ravi Isac; *Cărticica pentru mărime sufletului și planete*; *Hronograf* de facere a lumii; *Viața lui Isop*; *Chiriadodromion*; 9 cărți ale *vieților pe fiecare lună* (septembrie – mai)⁴.

* Igor Cereteu, cercetător științific superior la IISD al AȘM.

¹ Ion Negrei, *Mănăstirea Curchi*, în *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova*. Redactor științific acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2013, p. 257-281. Referitor la istoria mănăstirii Curchi vezi unele informații pasagere la: M. Ганицкий, *Монастыри в Бессарабии*, în *Кишиневские Епархиальные Ведомости*, 1883, № 16, p. 543-544; E. Михалевичъ, *Курковский монастырь въ Бессарабіи*, în *KEB*, 1896, № 7, p. 217-226; №8, p. 246-249; № 9, p. 278-290; № 10, p. 311-318; Constantin N. Tomescu, *Acte de la mănăstirea Curchi (jud. Orhei)*, în *Arhivele Basarabiei*, 1929, p. 98-113, nr. 3; Zamfir Arbore C., *Basarabia în secolul XIX*, Chișinău, 2001, p. 291-292; Idem, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, Atelierele grafice I.V.Socescu, București, 1904, p. 82-83.

² Constantin N. Tomescu, *op. cit.*, p. 100.

³ *Ibidem*, p. 100.

⁴ *Ibidem*, p. 111-113.

Din această listă de cărți, fără an și loc de tipărire, am putut identifica următoarele: *Sfântul Teofilact* este Teofilact, Arhiepiscopul Bulgariei, *Tâlcuirea evangheliilor*, Iași, Tipografia Mitropoliei 1805; *Sinopsis* este Atanasie cel Mare, *Sinopsis*, Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1783; *Mântuire păcătoșilor* este un manuscris, care în 1937 mai era în biblioteca mănăstirii (vezi mai jos compartimentul *Manuscrise*) și un *Pateric părintesc* manuscris, cu același destin⁵; *Floarea darurilor*, poate fi una dintre edițiile de la Snagov sau Brașov⁶; *Mărgărit al Sfântului Ioan Zlatoust* este ediția de *Mărgăritare*, București, Tipografia Mitropoliei, 1746; *Epistolie* a lui Ravi Samoil și Ravi Isac este cartea lui Samuil Ravvi Jidovul, *Adunare înaurită*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1771; *Viața lui Isop* poate fi un manuscris sau una din edițiile *Vieții și pildelor lui Esop* tipărite la Sibiu, Buda sau București⁷; *Chiriadodromion* este ediția acestei cărți de la București, 1801; 9 cărți ale *vieților pe fiecare lună* (septembrie – mai) sunt *Viețile sfinților* tipărite la mănăstirea Neamț, după cum urmează: *Viețile sfinților* pe luna septembrie, 1807; pe octombrie, 1809; pe noiembrie, 1811; pe decembrie, 1811; pe ianuarie, 1812; pe februarie, 1812; pe martie, 1813; pe aprilie, 1813; pe mai, 1813. Celelalte titluri nu au putut fi identificate, deoarece nu există suficiente indicii pentru stabilirea locului și anului de ediție.

Din alte surse se cunoaște că o *Evanghelie* și o *Cazanie ce se citește preste an* din biserica veche de lemn, cu hramul Sfântul Dumitru, au fost vândute la 25 mai 1822 lui Marco Zagori din Chișinău⁸.

A. Zașciuk⁹ menționa în 1862 că în mănăstirea Curchi nu există rarități și cărți deosebite. Aceeași idee a fost tirajată spre sfârșitul secolului al XIX-lea de Zamfir Arbore¹⁰ care susținea că biblioteca mănăstirii Curchi era săracă, afirmații ce nu pot fi acceptate din considerentul că pe parcursul acestui secol biblioteca mănăstirii era una dintre cele mai bogate din spațiul dintre Prut și Nistru, fapt demonstrat de numărul mare de cărți semnalate în sursele istorice.

P. Constantinescu-Iași a întreprins cercetări temeinice la mănăstirea Curchi, iar rezultatele investigațiilor sale au fost publicate în 1929 într-un studiu care prezintă interes științific până în prezent. Autorul precizează că biblioteca mănăstirii Curchi este cea mai frumoasă. Din totalul de 115 cărți cercetate 36,

⁵ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Nicolae Fuștei, Valentina Pelin, Ion Negrei, *Mănăstirea Căpriană* (sec. XV-XX). *Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale*, coordonator dr. hab. Andrei Eșanu, Chișinău, 2003, p. 388, nr. 5; *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, volumul IV (1829-1859), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009 p. 204. În anul 1837 manuscrisul se afla la mănăstirea Curchi. Constatarea reiese din textul unei teze de licență a unui student de la teologie, la care ne vom referi mai jos.

⁶ Există mai multe ediții a acestei cărți: Snagov, 1700, Brașov, 1807, 1808.

⁷ Există edițiile de la Sibiu din: 1795, 1802, 1816; Buda, 1812; București, 1821, ultima, în limba greacă.

⁸ Constantin N. Tomescu, *op. cit.*, p. 107.

⁹ А. Защук, *Бессарабские монастыри и скиты*, în *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область*. Составить Генерального штаба капитанъ А. Защукъ. Часть вторая, Санктпетербургъ, 1862, p. 213.

¹⁰ Zamfir Arbore, *Basarabia în secolul XIX*, p. 292.

erau tipărite până la 1812, 50 - după această dată în diferite centre din Moldova, Muntenia și Ardeal, 29 de cărți erau tipărite la Chișinău și Sankt-Petersburg. Existau și altele incomplete, fără foaia de titlu, care nu au putut fi identificate¹¹.

În anul 1930, teologul Paul Mihail a investigat bibliotecile mai multor locașuri sfinte din Basarabia. A avut ocazia să cerceteze și unele cărți de la mănăstirea Curchi. Rezultatele investigațiilor le-a publicat mai târziu, împreună cu însemnările marginale, ce oferă informații variate, or mai importante pentru noi sunt cele referitoare la căile de circulație a tipăriturilor în spațiu și timp. Astfel, *Cazaniile* (București, 1742) au fost cumpărate de Lupu logofăt în anul 1781 de la preotul Ioan Băte din Bohotin. *Ceaslovul* (Iași, 1797) aparținea în anul 1838 preotului Nicolai din satul Davideni (ținutul Neamțului) și a fost lăsat moștenire fiului său, preotului Iordache, din aceeași localitate. Cartea ar fi ajuns în Basarabia prin mijlocirea vre-unui călugăr stabilit la mănăstirea Curchi de la vre-o mănăstire din dreapta Prutului. O *Evangelhie* (mănăstirea Neamț, 1821) a fost dăruită în anul 1822 „de cătră cuvioșia sa ieromonahul Venedict d(u)hovnic și egumen Sf(i)ntei monastiri Secul și de irodiaconul Sofronie Miclescu ca să fie a Sf(i)ntei monastiri Curchi”. Cartea s-a aflat în această mănăstire până la lichidarea ei de către autoritățile sovietice, ulterior a dispărut, iar după redeschiderea ei în anii '90 ai secolului XX a fost readusă la mănăstire, unde se află în prezent. *Hronograful* (mănăstirea Neamț, 1837) a fost cumpărat de starețul mănăstirii Suruceni în anul 1890 de la Dimitri Ghibă din Țara Muntenească. În perioada interbelică cartea a fost atestată la mănăstirea Curchi. Raporturile culturale între instituțiile monahale din Moldova de pe ambele maluri ale râului Prut în secolul XIX sunt reflectate, uneori indirect, în însemnările de pe manuscrise și cărți vechi. Consemnările marginale de pe o *Evangelhie* (mănăstirea Neamț, 1858) sunt mărturii fidele în acest sens: „Această Sfântă evanghelie este a monahului Elefterii din Sf. mănăstire Săcul ci o firosăști Sf[i]ntii mănăstiri Curchie, [pentru pomenirea] lui și a neamului său. 1861, septemvri 15 zile”. Printre cărțile cercetate de Paul Mihail mai sunt: *Iubitorul de înțelepciune...* de... Serghie Macreul... Iași, 1831; *Ceaslov*, București, Tipografia Națională a lui Iosif Romanov, 1858¹².

Fiind un foarte bun și devotat cercetător al cărților tipărite la Chișinău, Alexandru David¹³ a identificat în biblioteca mănăstirii Curchi 23 de titluri de cărți editate în tipografia eparhială, înființată de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni în 1814, în care a inclus și pe cele tipărite la Sankt-Petersburg: *Liturghie* (1815, 1837, 1859); *Molebnic* (1815); *Catihizis* (1816, 1852); *Noul Testament* (Sankt-Petersburg, 1817, 1819); *Biblia* (Sankt-Petersburg, 1819); *Minei de obște* (1819); *Molitvenic* (1820); *Datoriile presbiterilor de popor* (1823); *Socoteala*

¹¹ P. Constantinescu-Iași, *op. cit.*, p. 18, 36-53.

¹² Paul Mihail, *op. cit.*, p. 220-221. *Iubitorul de înțelepciune ... de ... Serghie Macreul ...*, Iași, 1831 este datată greșit de autor cu anul 1821.

¹³ Alexandru David, *Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918)*, Universitas, Chișinău, 1993, nr.3, p. 24; 4/31; 5/33; 10/39; 17/45; 20/49; 21/50; 23/56; 32/62; 33/66; 36/67; 42/73; 56/78; 61/102; 62/102; 66/105; 71/109; 85/122; 87/124; 88/126; 93/130; 99/136; 101/139.

societății biblice (1823); *Rânduiala pomenirii ostașilor* (1826); *Rânduiala panhidei* (1827); *Slujba pentru Chiril și Iulitta* (1840); *Datoriile călugărilor* (1841); *Începuturile învățaturii creștinești* (1843); *Trebnic* (1859); *Învățătură despre împărăția cerului pentru neofiți* (1860); *Antologhion* (1861); *Octoih* (1862); *Triodion* (1862).

Colecția mănăstirii a fost completată cu unele cărți, în special tipărite la Chișinău, concomitent cu stabilirea la Curchi a preotului tipograf Iustin Ignatovici (1843-1918). Paul Mihail¹⁴ a identificat în biblioteca mănăstirii două cărți traduse de Iustin Ignatovici: *Sfântul ierarh Teodosie Uglițkii Arhiepiscopul Cernigovului*, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1908 și *Cuvânt bun poslușnicului celui nou începător*, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1913¹⁵. Fără îndoială, au existat în biblioteca mănăstirii Curchi și alte cărți aduse de Iustin Ignatovici, însă destinul lor nu este cunoscut la momentul actual al cercetărilor.

Este cunoscut că în perioada interbelică au fost întreprinse cercetări temeinice în domeniul istoriei Basarabiei în general și cel al valorilor bibliofile în particular. Printre cărțile bibliotecii mănăstirii Curchi se află și o teză de licență (în manuscris) a studentului Alexie Mârza de la Universitatea Mihăileană din Iași, Facultatea de Teologie cu sediul la Chișinău, cu titlul *Monografia Mănăstirii Curchiu* și susținută public în anul 1937¹⁶. Lucrarea avea semnăturile profesorului C. Botnaru și a ieromonahului Boguș Marc. În dreptul numelui și semnăturii ultimului sunt indicați anii 1923-1963. Autorul tezei a consacrat un capitol valorilor bibliofile din biblioteca mănăstirii Curchi și astfel datorită acestei lucrări în prezent putem reconstitui parțial lista cărților manuscrise și tipărite existente la mănăstirea Curchi în perioada interbelică. Alexie Mârza a compartimentat capitolul IV al lucrării sale, intitulat *Cărțile cele mai vechi ce se află în mănăstire* în: *Cărțile din biserici* (IV.1), *Manuscrisele* (IV.2) și *Cărțile din muzeu* (IV.3). Mai jos publicăm lista celor 21 de manuscrise identificate de studentul de la teologie în ordinea în care au fost scrise de autor, după care urmează alte cinci manuscrise, identificate de noi în alte surse istorice¹⁷. În continuare, urmează alte două liste de cărți de la mănăstirea Curchi: cea din biserici și cea din muzeu. Precizăm ca unele titluri nu au fost scrise corect, deaceia am recurs la o redactare a acestor liste, fără a modifica conținutul original al tezei lui Alexie Mârza:

¹⁴ Paul Mihail, *Tipărituri românești în Basarabia de la 1812 până la 1918*, București, 1940, p. 204-205, 251-252.

¹⁵ La momentul actual al cercetărilor nu am depistat cartea *Sfântul ierarh Teodosie Uglițkii Arhiepiscopul Cernigovului*, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1908, iar un exemplar de *Cuvânt bun poslușnicului celui nou începător*, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1913 se află printre cărțile mănăstirii Răciula.

¹⁶ Manuscrisul se află în prezent la mănăstirea Curchi și prezintă 1 f.t., 100 p. dactilografiate la mașina de scris doar pe recto.

¹⁷ Precizăm că literatura în limbi străine nu a fost separată de Alexie Mârza într-un compartiment special, dar inclusă în ordine cronologică printre cărțile românești. Pentru o mai bună înțelegere a realităților privind prezența cărții românești în Basarabia am delimitat în demersul nostru cartea în limbile străine și am introdus un compartiment distinct.

Manuscrise:

1. *Apostol*, scris în negru și roșu, pe 202 foi. Pe pagina întâi are însemnarea „Să știe că acest sf. Apostol este cumpărat din mila creștinilor... ce este hramul sfântului... iar cine a zice că l-au cumpărat singur cu ai lui bani rău faci, că-i cumpărat cu cheltuiala a mai mulți creștini...”. În continuare o altă însemnare, ce merge pe marginea filelor jos, indiscifrabilă și pe alocuri ștearsă până la fila 11, unde e scris anul 1671.
2. *Alexandria și texte de cântări pe toate glasurile și calendar*. Din cauza că foia e lipită nu se poate citi toată însemnarea, ci numai frânturi, din care putem descifra: „Și am început a o scrie în anul 1784 în luna Martie în 15 zile”. Mai are însemnări pe foia 100: „Să se știe când am pus...în Ziua Crucii, eu Mihalachi...1723”. Iar pe foia 111 jos e scris: „Sfârșitul a celor 12 luni și Dumnezeu laudă. Eu Vasile Ghiurdeș am scris 1786, Iulie 25”, are 120 foi. Deci e începută de scris la 1784 și terminată la 1786.
3. *Alcătuirea sfântului Petru Damaschin*, manuscris pe 210 file, cu următoarea însemnare: „Sfârșitul cărții sf. Petru Damaschin, leat 7301(1793) Noembrie 28 s-au sfârșit ieromonahul Teofan”.
4. *Adunare de cuvinte*, ce are următoarea însemnare pe foia 387, jos: „Luna lui Octombrie velet 7302 (1794) au luat sfârșit în sfânta mănăstire Secul Visarion Monahul”.
5. *Cuvintele episcopului Calist și Dimidon*, fără început și sfârșit, e scrisă în anul 7302 (1794) pe 175 file.
6. Manuscrisul ce cuprine: 1) a pre cuviinciosul Părintele nostru Casian Râmleanu pentru cele opt gânduri ale răutății; 2) învățătură a prea cuviinciosului părintelui nostru Amman; 3) A sfântului Tarasie; 4) din carte pustniceștilor părinți; 5) vorbe folositoare de suflet a lui Ava Zosima; 6) pentru viața de obște; 7) cuvânt al preafericitului părintelui nostru Nil, eugumentul Sinaiei și 8) Cuvintele părintelui Maxim mărturisitorul pentru dragoste. E scrisă de ierodiaconul Afanasie la 1794, pe 122 file, având însemnarea: „Această carte a prea cuviinciosului Păr. Casian Râmleanu este a sf. Mănăstiri Curchiu 1839 anul, Iunie 1 zile”.
7. *Tălcuirea a cele șase zile pentru facerea lumii aceluia dintre sfinți părintelui nostru Vasile arhiepiscopului Chesariei Capadochiei*. Manuscrisul e pe 305 file și are la sfârșit următoarea însemnare: „Iubite cetitorule, citește această carte din caput până la sfârșit, când vei avea vreme liniștită, că multă dulceață vei afla pentru cumpănirea vieții și mai vârtos la sfârșitul cărții a doua pentru cele trei vârste ale omului că unui om înțelept mult pot a-l îndrepta și a-l folosi și de veți găsi vreo greșală iertați și îndreptați că Dumnezeu știe nevointa ce am pus de am scris, fie că era cuvintele pe multe locuri neînțelese numai înțelese pe atunci când s-a tipărit. Iar acum am scris mai micul și plecatul tuturor, nevrednicul ieromonah Iasaia. 1795, Mai 2”.
8. *Cartea Amartalon Sotiria de Agapie Landos*. Adică Mântuirea păcătoșilor, Minunile Precistei, ce s-au tălmăcit din limba elenească pre limba moldo-

- venească*. Acum s-au prefăcut a patra oară de dascălul Vasile din târgul Chișinăului. Acum în zilele prea înălțatului domnului nostru Alexandru Nicolai Calimah voievod, arhiepiscop fiind Chirio Chirio Iacov și în zilele preasfințitului episcopului Hușului Chiriu Veniamin și s-au scris în copii de la mănăstirea Arhanghelior Mihail și Gavriil din Chișinău, fiind serdari Dumneaului Spatariu Ioan Racoviță și Dumneaului Danul Donici din satul Bilești, la leat 1795, Iulie 9. Deci cine va ceti într-această carte, văzând truda câte am făcut, să zică Dumnezeu să-l ierte, că mult s-a ostenit de au scriso al dumneavoastre plecat Vasile Dascăl. Manuscrisul e pe 50 foi¹⁸.
9. *Cele patru evanghelii*, scrise pe 186 foi. După constatările Dlui C. N. Tomescu, profesor universitar, e scris în secolul al XVIII-lea, are însemnarea: „Sofia orti acusomeni tu aghiu evangheliu anagnona proshomeni”. (Învățătura greacă auzită din sf. Evanghelie liniștește toate pornirile după ce mă apropii de a ceti sfânta evanghelie a lui Ioan).
 10. *Alcătuirea sfântului Petru Damaschin*, scris pe 86 foi în anul 1800 de Serafim Ierei¹⁹.
 11. *Pateric*, „scris în zilele lui Alexandru Nicolai Suțul voievod și mitropolitului Iacov, s-a început de scris la mănăstirea Căpriană, unde era eugumen părintele Serafim și s-a sfârșit de scris în 1802, Noembrie 21, la venirea Domniei sale Alexandru Moruzi voievod, de mine smeritul ieromonah Chesarie Monah sân ierei Vasile Paicu și biserica gpod/gospod”. Manuscrisul are 227 foi și însemnarea: ”Acest Pateric, scris cu mâna, este a mănăstirii Curchiu 1839, iunie”²⁰.
 12. *Alcătuirea sfântului Grigore Sinaitul*, scrisă pe 153 foi și are pe ultima copertă însemnarea: „Scris-am eu Mihail Monah pentru ca să știe fieștecare om de mine, cum mă aflu de sporit ca să mă credeți, că având pre maica iubirii de sine-mi și întunecata trândăvie și cele următoare acestora mi s-au lărgit calea la vestitul iad pe dreptate. Iar știind că milostivul Dumnezeu au zis că postul sfinției sale că n-au venit pentru cei drepti ci pentru cei păcătoși și iarăși nu trebuie sănătoșilor doftor, ci bolnavilor, nu mă desnădăjduesc de a me mântuire până când mă voi pogori în iad. Dar pentru dragostea Domnului nostru Isus Hristos, a Maicei sfinției sale rugați-vă pentru mine păcătosul să mi se ierte toate păcatele și să mă învrednicesc privirii feții lui Dumnezeu, după mutarea mea și vă rog să mă iertați, că am scris pe partea aceasta și să vă ierte Dumnezeu greșelile. Amin. 1802, Noembrie 5”.
 13. *Alcătuirea sf. Grigore Sinaitul*, scris pe 171 de foi, ce are însemnarea făcută de cel ce scrie „Sfârșit și lui Dumnezeu laudă, în Drăgănești s-au scris. Let: 1807, Mai 7. Grigorie Necoară dascăl”. Mai are o însemnare pe ultima foaie:

¹⁸ Valentina Ovcinico-Pelin, *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV-XIX)*, Chișinău, 1989, p. 197.

¹⁹ *Ibidem*, p. 193; *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*. Un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, volumul IV (1829-1859), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009, p. 204.

²⁰ Valentina Ovcinico-Pelin, *op. cit.*, p. 199; I. Caproșu, E. Chiaburu, *op. cit.*, IV, p. 204.

- „Această carte se chiamă a sf. Grigore Sinaitul am luat de la dascălul ot Cuacir Nicul Bogdan. 1810, Iulie 19”.
14. *Cartea a doua și a treia a avei Isaia*, cuprinzând 247 file, de Grigorie Nicoară dascăl, care roagă: „că oricare din sfinții părinți și cuvioasele maici veți citi să aveți a mă pomeni că mâinile mele după moarte în pământ vor putrezi și greșalile să îndreptați și pe mine să mă iertați, căci o am scriso în valurile lumești, neavând sfânta liniște. Amin. 1809, Septembrie 2”.
 15. *Acatistul sfintei Varvara și a sfântului Ioan Botezătorul*, fără data precisă, fiind mai vechi de 1814, căci are inscripția: „Să se știe de când am primit schima de la sfinția sa părintele Iosif Pustnicul. Și maica me ce duhovniceacă mi-a fost maica Agapia tipicărița și sfântul mucenic Elefterie și cuviosul Pavel cel din Litro, în velet de la Hr. 1814, Decembrie 15”.
 16. *Pateric pe scurt și din Floarea Darurilor*, având 52 file, e scris la 1842. Are însemnarea în rusește că aparține ieromonahul Teodosie și a rămas după moartea lui din 1858 Octombrie 14 și că e înmormântat în schitul Cușălăuca²¹.
 17. *Manuscris cu cântări bisericești vechi*, cu bucăți din *Anastasimatar* și *Heruicar*, scris în negru și roșu, original a psaltului Petru Lampadariu. E donat de sora sa Sofia Podgornaș din mănăstirea Hirova. E scris în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, constatat de C. N. Tomescu, profesor universitar.
 18. *Felurite cuvinte* / cuprinde fel de fel, printre cari și dialog între Democrit și Heraclit, gândirea lui Chicheron asupra filosofilor e.t.c. / pe 270 pagini, fără dată, când a fost scris.
 19. *Urmarea marelui îngerescului chip*, scris cu negru și roșu pe 40 file. Prima filă lipsește. La sfârșitul capitoului este desen în flori, desenat bine. Literele mari sunt înfrumusețate. Ultimele 10 file cuprind cuvânt folositor al sfântului Ioan Damaschin.
 20. *Alcătuirea sf. Ion Pustnicul*, având 197 file, însă fără început.
 21. *Alcătuirea sf. Ioan Scărarului*, pe 352 file. La început are tabla de materie și pe scoarța următoare însemnare: „Dat-am scrisoare fratelui nostru, care au scris aici pentru ca să se știe că am scris eu, David Dascălul”.
 22. *Apocalipsa*, manuscris cu ilustrație și cu tâlcuirea fericitului Teofilact; în folio; în scânduri, căptușite cu piele²².
 23. *Codice miscelaneu de învățătură monahală*, ms (1783-1784) de la mănăstirea Neamț a aparținut în 1812 lui Isidor ieromonah de la mănăstirii Curchi, ulterior l-a dăruit fratelui Vasile de la mănăstirea Dobrușa, apoi ajunge la

²¹ Valentina Ovciniciova-Pelin, *op. cit.*, p. 218.

²² *Catalogul bibliotecii Societății istorico-arheologice bisericești basarabene din Chișinău*. Cu o prefață de Iosif M. Parhomovici. Casa Eparhială, etaj, Chișinău, 1924, Tipografia Eparhială, 1925, p. 1-75. Supliment la *Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău*, vol. XVI, Tipografia și Legătoria Eparhială, 1925, p. 11, nr. 49/95.

Noul Neamț. Isidor ieromonah pare să fi plecat la Dobrușa. La 12 decembrie 1812 părintele Visarion de la Curchi a vândut cartea lui același Isidor ieromonah de la Curchi²³.

24. *Codice miscelaneu de învățătură și predici*, ms 1793 de la mănăstirea Noul Neamț, dar a aparținut mănăstirii Curchi²⁴.
25. *Viețile sfinților peste an*, sfârșitul secolului XVIII, dăruite de arhimandritul Chiril de la Curchi²⁵.
26. *Apostol apracos*, sec. XVIII²⁶, cu o notă din anul 1748, octombrie 18, din care reiese că manuscrisul a fost cumpărat pentru biserica cu hramul Sfântul Gheorghe din Hârlău.

Cărțile din biserici: *Liturghier* (Buzău, 1702); *Liturghier* (Iași, 1759)²⁷; *Evanghelie* (București, 1760); *Octoih* (Râmnic 1763); *Evhologhion* (Iași, 1764); *Octoih* (București, 1774); Teodor Studitul, *Cuvinte* (Râmnic, 1784); *Evanghelie* (Râmnic, 1784); *Liturghie* (Râmnic, 1787); *Ceaslov* (Iași, 1797); *Triod* (București, 1798); *Chyriacodromion* (București, 1801); *Evanghelie* (Sibiu, 1806); *Liturghie* (Blaj, 1807); *Viețile sfinților* (Mănăstirea Neamț, 1807-1815); Isac Syrul, *De suflet folositoare carte* (Mănăstirea Neamț, 1812); *Liturghie* (Chișinău, 1815); *Molebnic* (Chișinău, 1815), cu însemnarea: „Această carte e dată mănăstirii Curchiu spre împlinirea slujbelor dintrânsa, e dată de arhimandritul Chiril. 1816 Iunie 25”; *Octoih de canoane pentru pavecerniță* (Mănăstirea Neamț, 1816); *Tipicon* (Iași, 1816, cu însemnarea: „Această sfântă și Dumnezeiască carte, ce se numește Tipicon, care cuprinde în sine povățuiri cu arătare pentru toată slujba bisericească sau aferosit sfintei mănăstiri Curchiu de preasfinția sa episcopul Benderului și Akermanului Chiriu Chir Dimitrie vicariei sfintei mitropolii Chișinăului și Hotinului în vremea înaltului presfințitului și exarh Chiriu Chir Gavril și a feliuri de ordine cavaleriu fiind povățuitorul sfintei mănăstiri Curchiu, sfinția sa părintele Chir Chiril arhimandrit proistos mănăstirii Curchiu și mănăstirii

²³ Valentina Ovcinica-Pelin, *op. cit.*, p. 163; I. Caproșu, E. Chiaburu, *op. cit.*, III, p. 81, 307.

²⁴ Valentina Ovcinica-Pelin, *op. cit.*, p. 178; I. Caproșu, E. Chiaburu, *op. cit.*, IV, p. 204.

²⁵ P. Mihail, *op. cit.*, p. 101; Valentin Golub în lucrarea *Mănăstirea Curchi*, Orhei, 2000, susține că la mănăstirea Hirova s-ar fi aflat un manuscris *Viețile sfinților pe luna noiembrie*, Mănăstirea Neamț, 1811, ceea ce este o confuzie. În acest an în tipografia mănăstirii Neamț a apărut *Viețile sfinților pe luna noiembrie*, iar un set pe 12 luni a acestor vieți de sfinți a aparținut în anul 1853 monahului Filimon de la mănăstirea Curchi. *Viețile sfinților pe luna februarie*, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1812 le-am identificat la Noul Neamț, iar pe luna noiembrie s-au aflat în biblioteca mănăstirii Hirova și era o tipăritură, dar nu un manuscris, așa cum admite V. Golub. Vezi în această privință Paul Mihail, *op. cit.*, p. 198.

²⁶ Valentina Ovcinica-Pelin, *op. cit.*, p. 138-139.

²⁷ Datarea acestei cărți așa cum este în textul manuscrisului tezei de licență cu anul 1758 și locul de ediție București nu este corectă. Aici este vorba de ediția de Iași a *Liturghiei*, tipărită în 1759 și nu de o posibilă ediție de la București, din 1758, așa cum consideră Alexie Mârza. Afirmția noastră este indiscutabil credibilă, deoarece autorul precizează în dreptul acestei *Liturghii* următoarele: *Tip. în timpul Ioan Feodor, Stanovici tipograf 7266 (de la Hristos 1758)*. Autorul, probabil, a transliterat greșit anul de la Adam: #zsHj în 7266, însă corect este 7267.

Dobrușa, asăzor Dicasteriei Mitropoliei și blagocin mănăstirilor și schiturilor, Chiril arhimadrit. La anul 1817 Aprilie 12”; *Psaltire* (Mănăstirea Neamț, 1817); *Ceaslov* (Chișinău, 1817); Efrem Syrul, *Cuvinte și învățături*, (Mănăstirea Neamț, vol. I, 1818); *Slujba Sfântului Ioan din Trapezun*, (Iași, 1819 (în greacă); *Minei de obște* (Chișinău, 1819); *Molitvenic* (Chișinău, 1820); *Rânduiala sfințirii bisericii* (Chișinău, 1820); *Evanghelie* (Mănăstirea Neamț, 1821); *Psaltire* (Mănăstirea Neamț, 1824); Ioan Gură de Aur, *Cuvinte puține oarecare* (București, 1827); *Slujba Sfintei Învieri și toată săptămâna luminată* (Mănăstirea Neamț, 1833); *Psaltire* (Mănăstirea Neamț, 1835); *Evanghelie* (Mănăstirea Neamț, 1845, 1858).

Cărțile din muzeu: *Molitvenic* (Buzău, 1699); *Evanghelie* (București, 1742, cu însemnarea: ”Această sfântă Evanghelie am cumpărat-o eu Antonie ot Vlăsinești cu mila lui Dumnezeu și am dat-o pomană preotului Daniil pentru sufletele răposaiilor robilor lui Dumnezeu și părinților noștri: Nistor, Ioan și soțului meu Marie i ves rod ego și tot neamul lui. Și la velet 7269, iar de la Hristos 1760 luna Decembrie 5 și am cumpărat-o de la Ierei Vasile ot Iacobenii drept opt lei”; *Mărgăritare* (București, 1746), cu însemnarea: “ Această sfântă carte se numește Mărgărit, iaste a sfântului Schit Curchiu, cumpărată de medelniceru Isaia și dată bisericii pentru ca să-i fie veșnica pomenire”; *Evhologhion* (Iași, 1764); Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765); *Liturghii* (Râmnic, 1767, 1787); Macarie Eghipteanul, *Omilii* (București, 1775); Atanasie cel Mare, *Sinopsis* (Râmnic, 1783); *Octoih* (Iași, 1786); Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie* (Iași, 1795); *Biblia* (Blaj, 1795); *Liturghii* (Sibiu, 1798); *Carte folositoare de suflet* (București, 1799); *Slujba cuviosului Dimitrie de la Basarabov* (București, 1801); *Pravilioară* (Iași, 1802); Aaron Vasile, *Patimele și moartea lui Isus Hristos* (Brașov, 1805); Theofilact, *Tâlcuire la cele patru evanghelii* (Iași, 1805); Ioan Damaschin, *Descoperire cu amănuntul a pravoslavniciei credințe* (Iași, 1806); *Tâlcuirea celor șapte taine* (Iași, 1807); *Chyriacodromion* (Mănăstirea Neamț, 1811); *Molitvenic* (Brașov, 1811); *Ușa pocăinței* (Brașov, 1812); *Urmare în Duminică a Paștelui* (Mănăstirea Neamț, 1814); *Scara Părintelui Ioan egumenului ... Sinaiului* (Mănăstirea Neamț, 1814); *Liturghie* (Chișinău, 1815, 3 ex.); *Noul Testament* (Sankt-Petersburg, 1817, 1819), exemplarul din 1817 are însemnarea: ”Acest Testament este a lui Isidor ieromonah. 1818, Iunie 4”; *Adunare a cuvintelor pentru ascultare și viața starețului Paisie de la Neamț* (Mănăstirea Neamț, 1817); *Noul Testament* (Mănăstirea Neamț, 1818, 2 ex.); *Învățătura pârintească* Iași, Tipografia Mitropoliei, 1822; *Datoriile presbiterilor de popor* (Chișinău, 1823); Macarie Ieromonah, *Anastasimatr* (Viena, 1823); *Irmologhion* (Viena, 1823); *Teoreticon* (Viena, 1823); Dimitrie Cantemir, *Scrisoarea Moldovei* (Mănăstirii Neamț, 1825); Vasile cel Mare și Grigore Bogoslovul, *Cuvintele puține oarecare* (București, 1826); Ioan Gură de Aur, *Cuvinte puține oarecare* (București, 1827); Fotie, Patriarhul Constantinopolului, *Epistolie de obște* (Buzău, 1832); Iosif Vrienie, monahul, *Cuvinte 22 pentru purcederea Sfântului Duh* (Buzău, 1832);

Ioan Gură de Aur, *Împărțirea de grâu* (Buzău, 1833); Ioan Gură de Aur, *Puțul* (Buzău, 1833); Chiriac Ieromonahul, *Praștia contra lipovenilor* (Mănăstirea Neamț, 1837); *Datoriile călugărilor* (Chișinău, 1840); Anton Pann, *Noul Docsacstar*, (Cântări de Psaltichie) prefăcut de Anton Pann după vechiul metod a lui Dionisie Fotino. Tip. în timp. Prințului Alexandru Ghica și mitropolitul Ungro-Valahiei la București, 1841; Pictorianu Ion, *Pidalion* (Mănăstirea Neamț, 1844), cu însemnările: I. „Aiastă carte Pravila cea Mare iaste a celui mai jos iscălit și cumpărată cu 30 ruble argint anul 1846 Septembrie 20 zile. Fost starețul mănăstirii Suruceni Egumen Ignatie”. II. „Книга сия приобретена мною, покупкою съ публичнаго торгу при Кишиневской городской полициі въ октябрь мѣсяць 1852 года, которую подарилъ родственнице Деспине Костиновой, находящиеся въ монастыре Таборе, марта 18 дня 1853 года. Губернскій секретарь Павелъ Синицкій”, ce ar însemna: „Această carte am dobândit-o, cumpărând-o la licitația ce s-a ținut la poliția orașului Chișinău la 1852 luna Octombrie, pe care am dăruit-o rudei mele Despina Costin, ce se găsește în mănăstirea Tabăra. Martie 18 anul 1853. Secretarul gubernial Pavel Sinițki”. III. „Сія книга принадлежит Курковскому Рождество-Богородичному Монастырю. Осталась отъ Духовника Ирмонаха Теодосія, скончавшагося 2 Іюня, 1899 года”, ce ar însemna: „Această carte aparține Mănăstirii Curchiu a Nașterii Născătoare de Dumnezeu. A rămas de la Duhovnicul ieromonah Teodosie, ce a murit la 2 Iunie 1899”; *Carte de cântări bisericești* (Iași, 1846); Dimitrie Suceveanu, *Ideomelar* (Mănăstirea Neamț, 1856).

Cărți tipărite în alte limbi în centre din străinătate: *Evanghelie* (Kiev, 1746); *Canoanele la pavecernia cea mică* (Kiev, 1746); *Jezul Pravlenia* (Moscova, 1753); *Rânduiala la duminici, după Octoih* (1769); *Explicația cărții Facerea de sf. Ioan Gură de Aur* (Kiev, 1773); *Învățăături alese a episcopului Inokentie de la Voronej* (Voronej, 1799); *Toetor kai iegor Evaghelon* (Veneția, 1818); *Noul Testament*, în limba rusă (Sankt-Petersburg, 1822); *Noul Testament*, în limba sârbă (Sankt-Petersburg, 1824); *Psaltirea* (Moscova, 1827); *Antologia*, în limba greacă (Constantinopol, 1837); *Anastasimatriu*, în limba greacă (Constantinopol, 1839); *Irmologhion*, în limba greacă (Constantinopol, 1825). Are însemnarea: „Acest Irmologhion iaste dăruit mie de robul lui Dumnezeu Manoilov sân Popovici la anul 1858 Iulie în 25 zile. Dascălul Petru Levovoschi din colonia Comrat”; *Noul Testament* (Sankt-Petersburg, 1865); *Evanghelie* (Sankt-Petersburg, 1887); *Catavasier* la praznicele împărătești, osmoglasnic în limba slavonă (fără an și locul ediției).

La sfârșitul listei manuscriselor și cărților tipărite (p. 41) Alexie Mârza consemna următoarele: “Cărțile ce s-au pomenit până aici nu sunt altceva decât rezultatul literaturii din acel timp, care era exclusiv religioasă și chezășia activității culturale pe care a desfășurat-o mănăstirea Curchiu, formând astfel un tezaur de cărți ce au însemnatate istorică prin faptul că sunt mai vechi, unele având vechimea aproape 200 ani și mai cu seamă manuscrisele ce se ridică la număr de 21, cari se găsesc foarte rar în zilele de astăzi”.

Biblioteca mănăstirii Curchi a fost una dintre cele mai bogate din Basarabia. După unele estimări în perioada interbelică aici erau depozitate un număr destul de mare de manuscrise, tipărituri, reviste, documente²⁸ etc., care la închidere au fost distruse în mare parte. Din sursele istorice și cercetările din prezent am reușit să identificăm doar o parte dintre titlurile manuscriselor și tipăriturilor din această bibliotecă, iar cele ale cărților tipărite în limba română le prezentăm mai jos, conform centrelor tipografice unde au văzut lumina tiparului:

Buzău: *Molitvenic* (1699); *Liturghier* (1702); Fotie, Patriarhul Constantinopolului, *Epistolie de obște* (1832); Iosif Vrienie, monahul, *Cuvinte 22 pentru purcederea Sfântului Duh* (1832); Ioan Gură de Aur, *Împărțirea de grâu* (1833); Ioan Gură de Aur, *Puțul* (1833); *Biblia* (1854).

București: *Antologhion* (1736); *Cazanii* (1742); *Evanghelie* (1742, 1760); Ioan, Arhiepiscopul Țarigradului, *Mărgăritare* (1746); Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (1765); *Octoih* (1774); Macarie Eghipteanul, *Omilii* (1775); *Triod* (1798); *Carte folositoare de suflet* (1799); *Penticostarion* (1800); *Chyriacodromion* (1801); *Slujba cuviosului Dimitrie de la Basarabov* (1801); Vasile cel Mare și Grigore Bogoslovul, *Cuvinte puține oarecare* (1826); Ioan Gură de Aur, *Cuvânt* (1827); Ioan Gură de Aur, *Cuvinte puține oarecare* (1827); *Pateric* (1828); Anton Pann, *Noul Docsacstar* (București, 1841); *Trebnic* (1850); *Ceaslov* (1858).

Râmnic: *Octoih* (1763, 1811); *Liturghii* (1767, 1787); Atanasie cel Mare, *Sinopsis* (1783); *Evanghelie* (1784); Teodor Studitul, *Cuvinte* (1784); *Tipicul Învierii* (1861).

Iași: *Apostol* (1756); *Liturghier* (1759, 1794); *Evhologhion* (1764); Samuil Ravvi Jidovul, *Adunare înaurită* (1771); *Octoih* (1786); Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie* (1795); *Ceaslov* (1797); *Pravilioară* (1802); Theofilact, Arhiepiscopul Bulgariei, *Tâlcuire la cele patru evanghelii* (1805); Ioan Damaschin, *Descoperire cu amănuntul a pravoslavniciei credințe* (1806); *Tâlcuirea celor șapte taine* (1807); *Tipicon* (1816, 2 ex.); *Slujba Sfântului Ioan din Trapezunt* (1819, în greacă); Antim, Patriarhul Ierusalimului, *Învățătura părintească* (1822); *Iubitorul de înțelepciune* de Serghie Macreul (1831); *Psaltire* (1835); *Carte de cântări bisericești* (1846).

Blaj: *Biblia* (1795); *Liturghie* (1807).

Sibiu: *Liturghii* (1798); *Evanghelie* (1806); *Biblia* (1856-1858).

Brașov: Aaron Vasile, *Patimele și moartea lui Isus Hristos* (1805); *Molitvenic* (1811); *Ușa pocăinței* (1812).

Mănăstirea Neamț: *Viețile sfinților* (1807-1815); *Chyriacodromion* (1811); Isac Syrul, *De suflet folositoare carte* (1812, în slavonă); *Scara Părintelui Ioan egumenului ... Sinaiului* (1814); *Urmare în sfânta Duminică a Paștelui* (1814); *Cel mai mic și cel mai îngeresc chip* (1815); *Octoih de canoane pentru Pavecerniță* (1816); *Adunare a cuvintelor pentru ascultare și viața starețului Paisie de la*

²⁸ V. Golub, *op. cit.*, p. 51.

Neamț (1817); *Psaltire* (1817, 1824, 1835); *Noul Testament* (1818, 2 ex.); Efrem Syrul, *Cuvinte și învățături* vol. I (1818); *Evanghelie* (1821, 1845, 1858); Dimitrie Cantemir, *Scrisoarea Moldovei* (1825); *Slujba Sfintei Învieri și toată săptămâna luminată* (1833); *Octoih* (1836); *Hronograf* (1837); Chiriace Ieromonahul, *Praștia contra lipovenilor* (1837); Pictorianu Ion, *Pidalion* (1844); *Mineie* pe 12 luni (1845-1847); *Triod* (1847); *Viața și petrecerea părintelui nostru Mitrofan Episcopul Voronejului* (1848); *Ceaslov* (1850, 1858); *Apostol* (1851); *Prolog*, vol. I-IV (1854-1855); Dimitrie Suceveanu, *Ideomelar*, P. I-III (1856-1857); *Liturghie* (1860).

Chișinău: *Liturghie* (1815, 3 ex., 1837, 1859); *Molebnic* (1815); *Catihizis* (1816, 1844, 1852); *Ceaslov* (1817); *Minei de obște* (1819); *Rânduiala sfințirii bisericii* (1820); *Molitvenic* (1820); *Socoteala societății biblice* (1823); *Datoriile presbiterilor de popor* (1823); *Rânduiala pomenirii ostașilor* (1826); *Rânduiala panihidei împăraților* (1827); *Slujba pentru Chiril și Iulitta* (1840); *Datoriile călugărilor* (1841); *Trebnic* (1859); *Arătarea căii întru împărăția cerului* (1860); *Antologhion* (1861); *Octoih* (1862); *Triod* (1862); *Slujba lui Metodie și Chiril* (1865); Scvorțov, *Predici catehetice* (1866); *Psaltire* (1907); *Sfântul ierarh Teodosie Uglițkii al Cernigovului* (1908);

Trebnic (1908); *Slujba și acatistul Sfântului Teodosie din Cernigov* (1909); *Slujba și acatistul Sfântului Serafim din Sarov* (1910); *Viețile sfinților pe februarie* (1910); *Slujba și acatistul Acoperemântului Maicii Domnului* (1913); *Acatistul Sfântului Ioan de la Suceava* (1918).

Sankt-Petersburg: *Noul Testament* (1817, 1819); *Biblia* (1819).

Viena: Macarie Ieromonah, *Anastasimatr* (1823); *Irmologhion* (1823); *Teoreticon* (1823).

Din diferite surse am reușit să identificăm 157 de titluri de carte românească de factură bisericească și laică, tipărite în diferite centre românești și străine și care s-au aflat în mănăstirea Curchi până la lichidarea ei. Din lista cărților elaborată de Alexie Mârza am atestat și 16 titluri de cărți tipărite în limbile greacă, slavonă, sârbă. Din totalul de titluri în limba română cele mai numeroase sunt tiariturile de la mănăstirea Neamț – 58 de titluri (37%), după care urmează cele tipărite la Chișinău – 32 de titluri (20%), București – 20 de titluri (13%), Iași – 18 titluri (11,5%), Râmnic – opt titluri (5%), Buzău – șapte titluri (4,5%), Sibiu, Brașov, Viena, Sankt-Petersburg câte trei titluri (câte 2%) și Blaj – două titluri (1%). Unele titluri sunt semnalate în câteva exemplare și evident numărul cărților este mai mare decât al titlurilor.

Cele mai vechi tipărituri românești din biblioteca mănăstirii Curchi sunt provenite din oficina de la Buzău, după care urmează în ordine cronologică cele de la București, Râmnic, Iași, Blaj, Sibiu, Brașov, mănăstirea Neamț, Chișinău, Sankt-Petersburg și Viena. Din datele statistice prezentate rezultă că numărul cărților din biblioteca mănăstirii a început să crească semnificativ în secolul al XIX-lea, după deschiderea tipografiilor de la mănăstirea Neamț (1806) și de la Chișinău (1814). Așa cum s-a precizat mai sus, cărțile din tipografia de la lavra

Neamțului se evidențiază printr-o prezență mai accentuată în comparației altele: 58 de titluri tipărite în secolul XIX, după care urmează cărțile de la Chișinău - 32 de titluri, dintre care 24 din secolul XIX și 8 din primele decenii ale secolului XX; de la București 20 de titluri, dintre care din secolul XVIII - 10 titluri, din secolul XIX - 10 titluri; de la Iași - 18 titluri, dintre care opt din secolul XVIII și 10 din secolul XIX; de la Râmnic au existat opt titluri, dintre care șase din secolul XVIII și două din secolul XIX; de la Buzău șapte titluri, dintre care unul din secolul XVII, altul din secolul XVIII și cinci din secolul XIX; de la Sibiu au fost atestate trei titluri, dintre care unul din secolul XVIII, două din secolul XIX; de la Viena, Brașov și Sankt-Petersburg câte trei titluri din secolul XIX; de la Blaj două titluri din secolele XVIII și XIX. Precizăm că unele cărți nu au putut fi identificate din cauza lipsei foilor sau a înregistrării cu date insuficiente în condiții, încât datarea lor a prezentat anumite dificultăți.

Până la instaurarea regimului sovietic în Basarabia biblioteca mănăstirii Curchi era considerată, pe bună dreptate, ca fiind una dintre cele mai bogate din acest spațiu. În vederea consolidării pozițiilor sale ideologice, regimul comunist a recurs la diferite metode care depășesc orice măsură a bunului simț, a promovat ateismul agresiv, a închis majoritatea bisericilor și mănăstirilor din Basarabia. Un destin tragic l-a avut și mănăstirea Curchi care în toamna anului 1953 a fost închisă, iar potrivit unor mărturii, cărțile sfinte din bibliotecă au fost arse, altele confiscate de emisarii sovietici²⁹.

Mănăstirea s-a redeschis în toamna anului 1994, când au fost începute lucrările de refacere a bisericilor și a altor construcții din incintă, s-au pus bazele reconstituirii bibliotecii. Ieromonahul Onufrie Brașoveanul ne-a comunicat că la redeschiderea mănăstirii în bibliotecă nu exista nici o carte. În anul 2000 cercetătorul Valentin Golub semnalează prezența în biserica de vară cu hramul Nașterea Maicii Domnului de la Curchi doar a trei cărți bisericești: un *Apostol*, un *Triodion* și *Evanghelia* de la mănăstirea Neamț 1821³⁰.

Cu permisiunea stareșului Siluan și prin mijlocirea ieromonahului Onufrie Brașoveanul am cercetat biblioteca mănăstirii Curchi în luna noiembrie 2011, unde am constatat că din biblioteca de altădată, care număra sute sau chiar mii de cărți, în prezent am identificat doar câteva zeci, dintre care 23 sunt în limba română. Din spusele ieromonahului Onufrie Brașoveanul majoritatea cărților din biblioteca actuală au fost dăruite de creștini, la 1 martie 2006, în timpul radiomaratnului cu genericul „Mănăstirea Curchi. Din ruine spre înălțare”. Prezentăm în continuare lista cărților tipărite în limba română cu însemnările manuscrise din biblioteca actuală a mănăstirii Curchi:

1. **Antologhion**, București, Tipografia Mitropoliei, 1766.
2. Teodor Studitul, **Cuvinte**, Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1784.
3. **Ceaslov**, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1797.

²⁹ Ion Stici, *Curchi*, în *Mănăstiri basarabene*, Chișinău, 1995, p. 94-95.

³⁰ V. Golub, op. cit., p. 41-42.

4. **Triodion**, București, Tipografia Mitropoliei, 1798.

Însemnări: F. 1^v: „M-rea Saharna”.

Forzațul II: I. „Acest Triodion, din mila lui Dumnezeu, fiind găsit în afară de protejare și din dragostea unui cu frica de Dumnezeu au bine vroit a-l ridica din resturi. Și zicându-mi mie, ai milă și ocrotește și această carte. Și fii Stăpân pe ea. Curățindu-o, reparându-o, am făcut cum Domnul mi-a îngăduit.

Lucrând în zilele Marelui Domn și părinte Preafericitului Alexei, Patriarh al Moscovei și al Rosiei. Și al Înaltpreasfințitului Vladimir, Mitropolitul Chișinăului și al Moldovei.

Reparat de meșterul Ieroshimonahul Aramescu Tarasie din sfânta Mănăstire Saharna, raionul Rezăna. Terminată pe data de 24 octombrie 1996 pe stil vechi”.

II. „Stihuri pentru cititori.

1. Frate creștine бага sama bine, că ispita vine. Când stai într-un cot, zi cuvântul tot! Sau esti gură cas(c)ă și te uiți în pod?

2. Nu constă norocul în mișcări și gesturi, pe când biata carte s-a compus din resturi.

3. Eu ca meșter faur vă numesc chiar aur, când deschideți cartea, răsuflați cu abur.

4. Foaie după foaie, de sus să le iei, cartea să dureze, nici tu să nu piei.

5. Domnitori, Vlădici, viacuri au trecut și trăind în lume, dar toți au tăcut, care-înconjoară pământul, ar fi necunoscut, de n-ar fi scris în carte, după cum am spus.

6. Lucruri, gânduri, chiar și fapte, cum vedeți mai sus, ca umbra ștergându-să, cu totul s-au dus.

7. Să dați cinste și onoare, eu pe toți vă rog, cartea asta-i ca un soare, să nu fii olog, de blestemuri te dezleagă, și te ține-n brață, te sărută și te-înălță, numai tu să fii bun și învață.

8. Dilicat să fii cu cartea, poartă-te frumos, să ai mâinile curate și n-o da pe jos.

9. Și am o rugămintă, dacă vrei să știi, lumânări prntru zaloage, în ea să nu pui.

10. De să-ntâmplă câte-odată să fii palamari, să ai la cură o cârpă sau în buzunari.

De altfel bolesc tartajii, foile se ung și blăstăm în sân va curge, când la meșter iar ajung”.

5. **Evanghelie**, Sibiu, Tipografia lui Ioan Bart, 1806.

Însemnări: F. [1]-1.: „Această sfântă Evanghelie este a sfintei monastiri Curchi. 1839 anul, iunie 1 zi”.

6. Ioan Damaschin, **Descoperire cu amăruntul a pravoslavniciei credințe**, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1806.

Însemnări: Forzațul I: „Această carte s-au reparat pe data de 17 iulii, anul 1881. Și se numește felologhia lui Sf. Ioan Damaschin” (textul este dactilografiat la mașina de scris, caractere chirilice)

7. **Octoih**, Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1811.

Însemnări: Pe o foaie curată la începutul cărții: „Această carte ce se cheamă Octoih este a Monahului Paisie din Sfânta M^{re} Țigănești”.

F. 296^v: „1826, iulie 31, în zilele domnului nostru Glegore Ghica v(oi)e vđ au fugit boerii negustori din București, zicând că este ciumă. Și am însămnat <semnătura tăiată la restaurarea cărții>”.

F. 97^v: „1826, nove(mbr)ie 22 s-au împlinit un anu de când slujim noi preoți(i) aici în Valea Orlei la Sfântul Nicolae <semnătura tăiată la restaurarea cărții>”.

8. **Liturghie**, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1815.

9. **Biblia**, Sankt-Petersburg, Tipografia lui Nic. Grecea, 1819.

Însemnări: Forzațul I: „2006. Mănăstirii Curchi de la familia Tihon din Chiperceni, Orhei”.

Pe o foaie curată la începutul cărții: „Сія книга принадлежит однодворцу с. Слоб. Городиште, Изворской волости, Оргъевского уѣзда, Бессарабской губернии Даниилу Иордакіеву Другушу. 1891го года, ноября 4го дня” <Această carte este a mazilului din satul Slobozia Horodiște, volostea Izvoare, județul Orhei, gubernia Basarabia Daniil Iordachiev Druguș. Anul 1891, noiembrie 4 zile>.

F.t.: „Даниила Другуш” <A lui Daniil Druguș>.

10. **Molitvenic**, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1820.

Însemnări: Forzațul I: „1960 în ziua de Botează o bătut vântu și spulbâr, da ziua cam veselî. 1961, spre botezu D-nul, noptea au fost 10 gr. frig, zăua au fost zi veselî, soari, da frig”.

11. **Evangelhelie**, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1821.

Însemnări: Forzațul I: I. „10.IV.1942. M^{lul} Antonescu”.

II. „† Efrem Tighineanu lt de Arhiepiscop al Chișinăului”.

F. [3]: „Епископ Константин Новогруденский. Епископ Юстиниан Дубоссарский. Епископ Инокентий Тульчинский. 29.11.95” <Episcopul Constantin de Novogradensck. Episcopul Inokentii de Tulcinsk. 29.11.95>.

F. 1: „Принадлежит Курковскому монастырю. По описи 7.II^я. Nr. 3” <Este a mănăstirii Curchi. Inventar 7. II. № 3>.

F. 1-9: „Această sfântă Evangelhelie s-au afierosit de cătră cuvioșia sa Ieromonahul Venedict Duhovnic și Igumen sfintei monastiri Secul și de Ieromonahul (de asupra este scris ulterior de altă mână Mitropolit – I.C.) Sofronie Miclescul ca să-i fie a sfintei monastiri Curchi, nestrămutată și de nimenea luată spre a lor vecinică și neuitată pomenire la let 1822”.

F. [3]: „Александр Архиепископ Костромской Галичский. † Юстиниан Епископ Дубоссарский. 21. 09.1997” <Aleksandr Arhiepiscop de Kostroma și Galicinsk. † Iustinian Episcop de Dubăsari. 21.09.1997>.

12. **Liturghie**, Chișinău, Tipografia Duhovnicească, 1837.

Însemnări: Forzațul I: „A 1932. Deciembr. Cebotariu Iacov din Ghidulen(i), plasa Chiperceni, județu(l) Orhei”.

13. **Penticostarion**, Chișinău, Tipografia Duhovnicească, 1853.

Însemnări: F. 214: „Văprova”.

F. 214^v: „Văprova”.

F. 214^v: „Această carte este a bisericii din S.M. cu hramul S. Voivozi. 1886, iuni 2 zâli”.

14. **Biblia**, Sibiu, Tipografia Episcopiei, 1856-1858.

Însemnări: Forzațul I: „Ир-н. Серей Подгорный Л. 1959.III. 22”

15. **Ceaslov**, Chișinău, Tipografia Duhovnicească, 1862.

16. **Octoih**, Chișinău, Tipografia Duhovnicească, 1862.

Însemnări: Pe o foaie detașată: I. „Această carte numită Octoih mare de strană pe opt glasuri e proprietatea mea: fiind răităcită acum în mâina mea nimerită. Și legată și reparată în zilele Marelui Domn și părinte, Preafericitul Alexei, Patriarhul Moscovei și al Rosiei. Și al Înaltpreasfințitul Vladimir, Mitropolitul Chișinăului și al Moldovii. Găsindu-mă în mănăstirea Saharna cu mila lui Dumnezeu, am strâns și aceste foi, lucrând pe apucate vre-o două luni și jumătate. Și terminând pe data de 8 Iulie pe stil vechi, anul 1999. Aramescu, Ieroshimonahul Tarasie”.

II. „Stihuri referitoare la personalul de cler.

1. Fraților atențiune / că mergem la legiune, / viața noastră-i ca o spumă, / judecata nu e glumă.

2. Văd că înzadar vorbesc, / laolaltă vă privesc, / unii râd, alții bocesc, / parcă-i templu jidovesc

3. Numa la stâna de oi / Gălăgia-i ca la noi, / Nu-i laptele la măsură, / Nu puteț(i) tăcea din gură? De va s(p)un prindeț(i) la ură!

4. În Biserică să știți, / Aț(i) intrat fiți liniștiți / La cântări și la citire, / Sfatul numa(i) la cfartire

5. Cu păstorul, ca prin codri, / cu pășuni, cu spini mă rup / Sunteți oi cuvântătoare / Mă primiți cu ochi de lup.

Sfârșit și lui D(u)m(ne)ze(u) laudă”.

17. **Triodion**, Chișinău, Tipografi Duhovnicească, 1862.

18. **Octoih mic**, Sibiu, Tiparul și editura lui V. Krafft, 1905.

19. **Trebnic**, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1908.

20. **Cărtică de rugăciuni pentru mireni**, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1909.

Însemnări: Forzațul I: „Carte de rugăciuni pentru mireni. Legată pe vremea, Marelui Domn și părinte preafericitul Alexei Patriarhul Moscovei. Și Domnul nostru înaltpreasfințit Vladimir, Mitropolitul Chișinăului și a Moldovii. Terminată de lucru pe data de 29 noiembrie, anul 1996. De meșterul și tot odată și proprietarul acestei cărți Ieroshimonahul Aramescu Tarasie din sfânta mănăstire Saharna. Sfârșit și lui Dumnezeu laudă. Amin”.

21. **Învățăături creștinești**, Chișinău, Tipografia Eparhială, 1911.

22. **Prohodul Domnului**, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1912.

Însemnări: P. 3: „Aciasta carte să află a Sf. Bisericei Acop. M. Domnului din comuna Pălanca, județul Orhei și înregistrată subț № 20. Diacon Teodor Jireghi”.

23.Slujba Învierii, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1916.

Însemnări: Ft.: „Donată de mine preot Boldescu Aleksei Dimitruvici cântărețului Burlacu Antonii Vladimir din satul Șalviri, raionul Drochia. 8.III.1960” (grafie latină).

Pe o foaie detașată: „Autobiografia Arhimandritului Iosif Gargalâc. Eu cetățeanul Gargalâc Vladimir Nicolaevici, născut în satul Avdarma, raionul Besarabca, din părinți creștini ortodocși, sunt născut în anul 1921, fevrali 23; în anul 1926 am intrat la școală; în anul 1935 am terminat 7 clasă primară și tot odată în anul 1935 am intrat ca frate în Mănăstirea Suruceni; în anul 1940 mănăstirea s-a închis, am plecat iară la Avdarma; până în anul 1944 am făcut premilitară. Și în anul 1944 m-au luat în armată și tot în anul 1944 m-a eliberat; în anul 1945 am intrat ca frate în Monastirea Zloți, unde m-au tuns în călugărie în anul 1946. Arhimandritul Ironim m-a hirotonit în Ierodiacon în anul 1947. Arhiepiscopul Venedict m-a hirotonit în ieromonah; în 1949 Mănăstirea Zloți au închis și am intrat în Mănăstirea Suruceni; în anu 1950 am fost paroh în satul Cioc-Maidan; în 1952 stareț al Mănăstirii Suruceni; în 1959 s-a închis Mănăstirea Suruceni și m-a trimis stareț la Mănăstirea Chițcani; în 1962 s-a închis Mănăstirea Chițcani; în 1963 am intrat la Odesa în Seminar; în 1967 am terminat Semiraul și Mitropolitul Nectarie m-a trimis la Cioc-Maodan paroh; în anul 1970 m-au luat Arhiepiscopul Varfolomei iconom la Eparhie; în 1985 Arhiepiscopul Ionafan m-a trimis paroh la Bardar; în 1988 Mitropolitul Serapion m-a trimis la Comrat nastoiateli Sobora; în 1989 m-au pus namesnic M-rii Căpriana. Arhimandrit Iosif, 29 Avgust 1989”. (text dactilografiat la mașina de scris, în grafie chirilică).

Din sursele istorice putem stabili momentul constituirii bibliotecii, care corespunde în mare măsură, așa cum este și firesc, cu fondarea sfântului locaș. Slujbele religioase nu pot fi oficiate fără cărți manuscrise sau tipărite, astfel încât primii ei ctitori au pus bazele bibliotecii mănăstirii. Ulterior biblioteca a fost completată cu diferite documente vechi, manuscrise, cărți tipărite etc. Deși, mănăstirea e fondată în anul 1773, în biblioteca ei a fost atestat un *Apostol* în manuscris copiat până în 1641. Numărul cărților din bibliotecă a crescut semnificativ după deschiderea tipografiilor de la mănăstirea Neamț și de la Chișinău.

Mănăstirea Curchi a fost un centru veritabil de copiere, păstrare și difuzare a manuscriselor. Din datele oferite de Alexie Mârza reiese că în anul 1937 în biblioteca acestui centru monahal existau 21 de manuscrise de factură teologică, noi însă am identificat, din alte surse, încă cinci manuscrise. Cel mai vechi este un *Apostol*, copiat înainte de 1671. Un *Codice miscelaneu de învățătură monahală* a fost copiat în perioada 1783-1784 la mănăstirea Neamț și a aparținut lui Isidor

ieromonah de la mănăstirea Curchi. Cartea a ajuns la mănăstirile Dobrușa și Noul Neamț, iar în prezent poate fi consultată la Arhiva Națională a Republicii Moldova. Din însemnările altui manuscris, *Alexandria și texte de cântări pe toate glasurile și calendar*, constatăm că a fost copiat în perioada 15 martie 1784 – 25 iulie 1786. Un *Codice miscelaneu de învățătură și predici*, scris în 1793, semnalat la mănăstirea Noul Neamț, a aparținut mănăstirii Curchi. *Alcătuirea sfântului Petru Damaschin*, a fost terminat de scris de ieromonahul Teofan la 28 noiembrie 1793. Un manuscris *Adunare de cuvinte*, a fost copiat de monahul Visarion din mănăstirea Secul în anul 1794, iar ulterior ajunge la mănăstirea Curchi din Basarabia, ceea ce confirmă legăturile culturale și spirituale dintre mănăstirile moldovenești. Pe *Cuvintele episcopului Calist și Dimidon*, este scris doar anul 1794, adică a fost copiat înainte de acest an. Un manuscris “a prea cuviinciosului Păr. Casian Râmleanu” aparținea la 1 iunie 1839 mănăstirii Curchi, iar *Tâlcuirea a cele șase zile pentru facerea lumii aceleia dintre sfinți părintelui nostru Vasile arhiepiscopului Chesariei Capadochiei* a fost terminat de scris de “nevrednicul ieromonah Iasaia” la 2 mai 1795. În Chișinău a fost tradus din limba greacă un manuscris cu titlul *Amartalon Sotiria (Mântuirea păcătoșilor)*, care “s-au prefăcut a patra oară” și a fost terminat de scris de Vasile Dascăl la 9 iulie 1795. Un manuscris, intitulat *Cele patru evanghelii*, a fost datat de C. N. Tomescu cu secolul al XVIII-lea. Un preot cu numele Serafim a copiat *Alcătuirea sfântului Petru Damaschin*, în anul 1800. Manuscrisul s-a aflat la mănăstirea Curchi până la închiderea ei de către sovietici, apoi a ajuns prin mijlocirea vre-unui călugăr la Noul Neamț, iar în prezent este depozitat la Arhiva Națională a Republicii Moldova. La 21 noiembrie 1802 “Chesarie Monah sân ierei Vasile Paicu” a terminat de scris un *Pateric* la mănăstirea Căpriană, iar în luna iunie 1839 cartea se afla în biblioteca mănăstirii Curchi. Manuscrisul *Alcătuirea sfântului Grigore Sinaitul* este terminat de scris de monahul Mihail la 5 noiembrie 1802. Din însemnările marginale pe *Alcătuirea sf. Grigore Sinaitul* rezultă că a fost scris de Grigorie Nicoară în localitatea Drăgănești înainte de anul 1807, carte care a fost luată la 19 iulie 1810 “de la dascălul ot Cuacir Nicul Bogdan”. Același Grigorie Nicoară a mai copiat până la 2 septembrie 1809 și *Cartea a doua și a treia a avei Isaia*, care își cere iertare de greșeli, pentru că a “scris-o în valurile lumești neavând sfânta liniște”. *Acatistul sfintei Varvara și a sfântului Ioan Botezătorul* nu poate fi datat cu precizie din cauza lipsei consemnării autorului, însă este scris *ante* 15 decembrie 1814. Din relatarea lui Alexie Mârza un *Pateric pe scurt și din Floarea Darurilor* a fost scris în anul 1842, însă are o însemnare manuscrisă, în care este amintit ieromonahul Teodosie și data morții sale – 14 octombrie 1858, înmormântat în schitul Cușălăuca. Un *Manuscris cu cântări bisericești vechi*, cu fragmente din *Anastasimatar* și *Heruicar* a fost datat de C. N. Tomescu cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și provine din mănăstirea Hirova. În biblioteca mănăstirii Curchi au mai existat câteva manuscrise care nu au putut fi dateate: *Felurite cuvinte care cuprinde un dialog între Democrit și Heraclit, gândirea lui Chicheron asupra filosofilor etc.*; *Urmarea marelui îngerescului chip*; *Alcătuirea sf.*

Ion Pustnicul; Alcătuirea sf. Ioan Scărarului. Manuscrisul *Apocalipsa* este dăruit în anii '30 ai secolului XX bibliotecii Societății istorico-arheologice din Chișinău.

Biblioteca a fost completată pe parcurs cu noi cărți dăruite sau aduse de unii monahi veniți la Curchi din mănăstirile din Moldova din dreapta Prutului ca: Pângărați, Râșca, Poiana Mărului, de la mănăstiri din Țara Românească sau de la Muntele Athos, unde au fost tunși în călugărie. Doar așa putem stabili originea unor tipărituri românești sau cele câteva cărți grecești din biblioteca mănăstirii. Cercetările din perioada interbelică atestă la Curchi și unele cărți slavonești tipărite la Kiev, Moscova și Sankt-Petersburg, or, ele au ajuns în Basarabia în urma unor pelerinaje ale monahilor la aceste locuri sfinte.

După unele estimări, biblioteca mănăstirii Curchi număra în momentul închiderii ei în anul 1953 sute de volume, care au dispărut ulterior. Doar câteva dintre ele au putut fi salvate, datorită faptului că unii călugări au plecat la mănăstirile Noul Neamț, Căpriana, Țigănești, Suruceni, luând cu ei cărțile și astfel unele valori bibliofile au fost tănuite, încât prin însemnări pot fi identificate.

În biblioteca mănăstirii Curchi s-au aflat o perioadă relativ scurtă *Mineiele* tipărite la Buda în 1804-1805, care la 4 noiembrie 1809 „aceste douăsprezece Minii le-au cumpărat iermonah Aftanasii ... și le-au dat la sfânta biserică la Răci”³¹. În aceeași mănăstire s-au aflat două exemplare de *Tipicon* (Iași, 1816). Primul a fost dăruit de chiriu chir Veniamin Neghel arhimandritului Chiril „asesor Dicasteriei Mitropoliei Chișinăului și Hotinului, proestos mănăstirilor Curchi și Dobrușa”, la 10 februarie 1817³² și care la 24 august 1825 a fost dăruit de arhimandritul Gavriil bisericii cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Căpriana³³. Al doilea exemplar este dăruit mănăstirii la 12 aprilie 1817 de Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrie³⁴. *Datoriile presbiterilor de popor* (Chișinău, 1823) a aparținut ieromonahului Ilare de la mănăstirea Curchi până la 6 august 1851, iar la 2 august 1881 preotul Gavriil Ilievici Buznea primește în dar cartea de la schitul Tabăra³⁵. În anul 1834 cartea Vasile cel Mare și Grigore Bogoslovul, *Cuvintele puține oarecare*, (București, 1826) era în satul Puhoi, județul Bender și aparținea preotului Nicolae Păladi de la biserica cu hramul Sfântului ierarh Nicolae. La 6 decembrie 1844 cartea aparținea ascultătorului Ftidot Ignat de la mănăstirea Curchi³⁶. Pe un *Apostol* (Iași, 1835) este scris că această carte a aparținut ierodiaconului “Domintiiian Onofrii din m(ănăsti)rea Curchi”, atestat în perioada interbelică în satul Bozieni,

³¹ I. Caproșu, E. Chiaburu, *op. cit.*, III, p. 260. Însemnarea este pe Mineiul pe luna iunie, Buda, 1805, datată în 4 noiembrie 1809 și pe Mineiul pe luna martie, Buda 1805. Însemnările au conținut identic, fragmentat, date în 8 noiembrie 1809.

³² A. Eșanu et al., *op. cit.*, p. 402, nr. 23; I. Caproșu, E. Chiaburu, *op. cit.*, III, p. 402.

³³ Paul Mihail, *op. cit.*, p. 182.

³⁴ Vezi însemnarea din lista cărților tipărite, elaborată de Alexie Mârza în 1937.

³⁵ Igor Cereteu, *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*. Cuvânt înainte Prof. univ. Dr. Iacob Mârza, Tipo Moldova, Iași, 2011, p. 206, nr. 574.

³⁶ Ibidem, p. 211, nr. 591.

județul Lăpușna³⁷. *Bisericeasca istorie a lui Meletie, Mitropolitul Atenei*, Partea I, Tomul IV (Iași, 1843) a aparținut ascultătorului Ilarion Vasiliev Mardari din mănăstirea Curchi, iar ulterior este atestată în biblioteca Facultății de Teologice a Universității de Stat din Moldova³⁸. Un *Minei* pe luna decembrie (mănăstirea Neamț, 1845) de la mănăstirea Curchi a ajuns la mănăstirea Hârbovăț, unde se afla la 10 mai 1943. Ulterior cartea a juns la mănăstirea Noul Neamț, probabil, fiind dusă de un călugăr care s-a stabilit aici după închiderea de autoritățile sovietice a mănăstirii Hârbovăț³⁹. Monahul Ilarion de la mănăstirea Curchi a dăruit în anul 1856 *Mineiele* tipărite la mănăstirea Neamț în 1845-1847⁴⁰. Un *Minei* pe noiembrie (1845) l-am descoperit recent, iar însemnarea manuscrisă de pe f. 1-7 confirmă cele menționate: „Acest Mineiu este al meu, Monahul Ilarion (anul 1853), pe care î-l dăruiesc Sfintei Mon(a)st(i)r(i) din Curchi, unde este hramul Nașterea Maicii Domnului și oricine ar voi de a-l înstreina de la acest sfânt lăcaș să fie sub neertat canon al Maicii Domnului și a tuturor sfinților până nu-l va întoarce iarăși înapoi. 1856”. Un *Catihiz în scurt* (Chișinău, 1852), identificat în fondurile Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova, provine de la mănăstirea Curchi⁴¹. Un exemplar de *Octoih* (București, 1916) a aparținut la 20 mai 1951 ierodiaconului Pahomie Florea de la mănăstirea Curchi, iar la 30 noiembrie 1958 a dăruit cartea bisericii din satul său natal Scorțeni⁴².

În urma unor vizite de cercetare la mănăstirile Moldovei de răsărit am identificat *Viețile sfinților* pe luna februarie (mănăstirea Neamț, 1812), din însemnarea căreia rezultă că a aparținut ieromonahului Filimon din mănăstirea Curchi; un exemplar de *Viețile sfinților* pe luna martie, (mănăstirea Neamț, 1813) a fost cumpărat la 20 martie 1905 de arhimandritul Daniil Teutu, iar al doilea aparținea în luna decembrie 1823 ieroshimonahului Isidor din mănăstirea Curchi. Alte douăsprezece cărți *Viețile sfinților*, tipărite la mănăstirea Neamț în 1807-1815 au aparținut ieroshimonahului Luchian de la mănăstirea Curchi, care la 20 iunie 1818 le-a vândut lui Daniil monah și tipicar la aceeași mănăstire⁴³.

Din însemnările unui *Strastnic* coligat cu *Triodionul* (Buda, 1816) stabilim că au fost dăruite de arhimandritul Serafim Hâncu viitorului stareț de la Căpriană, Paisie, intrat la mănăstirea Curchi la 23 octombrie 1912, iar la 18 decembrie 1918 a fost tuns în călugărie de arhimandritul Serafim Hâncu, care în semn de apreciere i-a dăruit aceste două cărți. Un exemplar de *Apanthisma* (mănăstirea Neamț, 1827) a aparținut ieromonahului Serapion Cazacu de la Curchi. Același ieromonah a avut și *Mineiul* pe luna aprilie (mănăstirea Neamț, 1831), carte care

³⁷ I. Caproșu, E. Chiaburu, *op. cit.*, IV, p. 131.

³⁸ Igor Cereteu, *op. cit.*, p. 238, nr. 678.

³⁹ *Ibidem*, p. 246, nr. 707.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 247, nr. 713; p. 249, nr. 719. Au fost identificate *Mineiele* pe lunile noiembrie, ianuarie și aprilie, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1845, 1846 cu însemnări identice.

⁴¹ *Ibidem*, p. 256, nr. 745.

⁴² *Ibidem*, p. 347, nr. 1120.

⁴³ I. Caproșu, E. Chiaburu, *op. cit.*, III, p. 432, 435.

după moartea sa a rămas mănăstirii. În anul 1928 ieromonahul Teofilact de la Curchi avea în proprietate un *Penticostarion* (mănăstirea Neamț, 1848).

Ieromonahul Vladimir din mănăstirea Curchi a cumpărat la 25 martie 1905 un *Prolog*, iunie-august, (mănăstirea Neamț, 1855), iar la 4 iunie 1905 l-a dăruit bisericii cu hramul Nașterea Maicii Domnului din satul Ignăței. Ulterior cartea a fost semnalată la mănăstirea Noul Neamț. Acestea sunt doar câteva mărturii din care reiese că mănăstirea Curchi a fost una dintre cele mai importante centre de cultură și spiritualitate creștină în Basarabia. De la Curchi erau difuzate, prin intermediul monahilor, manuscrisele și tipăriturile bisericești în alte mănăstiri și prin bisericile din sate.

Arhimandritul Daniil de la Curchi contribuie în primele două decenii ale secolului XX la tipărirea și difuzarea literaturii religioase în mănăstirile și bisericile din Basarabia. La mănăstirea Hirova am întâlnit *Acatistul Sfintei Treimi* (Chișinău, 1915), care pe titlul de pe copertă are precizarea: „S-au tipărit cu cheltuiala Preacuvioșiei sale Arhimandritului din mănăstirea Curchi – chir Daniil”, carte care a aparținut ieromonahului Varlaam de la Curchi.

Cărțile din mănăstirea Curchi sunt valoroase și prin faptul că erau folosite de elevii școlii întemeiată la mănăstire de Dimitrie Sulima în anul 1811⁴⁴. Din informația pe care o deținem constatăm că monahii de la Curchi nu erau preocupați doar de credință și spiritualitate. În bibliotecă au existat și unele manuscrise și tipărituri laice: *Viața și pildele lui Esop*, ms., *Cărticica pentru mărime sufletului și planete*, ms., *Hronograf*, ms., Amfilohie Hotiniul, *De obște gheografie*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1795 și Dimitrie Cantemir, *Scrisoarea Moldovei*, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1825. La începutul *Scrisorii Moldovei* existau câteva însemnări referitoare la istoria mănăstirii Neamț și relatări despre luptele lui Ștefan cel Mare cu polonii. Așadar, putem deduce că de rând cu scrierea, citirea, socotitul elevii acestei școli învățau istoria, geografia și alte științe.

Cercetarea bibliotecilor mănăstirești contribuie în mare măsură la identificarea unor informații mai puțin cunoscute despre valorile bibliofile bisericești sau laice și deopotrivă la valorificarea însemnărilor manuscrise inedite, scrise pe foile acestora. Primele cărți, în mănăstiri sau bisericile de mir, până prin secolele XVI-XVII, au fost manuscrisele, care erau copiate în special de fețele bisericești, de cele mai multe ori de călugări. Apariția tipografiilor în spațiul românesc a dus la creșterea numărului de cărți tipărite, însă manuscrisele au continuat să fie folosite în oficierea slujbelor religioase, împreună cu tipăriturile până în secolul XIX.

Din informațiile documentare stabilim că mănăstirea Curchi devine un centru veritabil de copiere a manuscriselor, însă multe dintre ele au circulat

⁴⁴ P. Constantinescu-Iași, *Circulația vechilor cărți bisericești românești în Basarabia sub ruși*. Extras din Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău, vol. XIX, Chișinău, 1929, p. 8; Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, Editura enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1992, p. 28.

prin alte centre monastice din dreapta Prutului, ca Neamț și Secu, iar altele au fost copiate la mănăstirea Căpriană. Școala care a existat la mănăstirea Curchi, începând cu anul 1811, a utilizat în egală măsură în procesul didactic, atât manuscrisele, cât și cărțile tipărite. În stadiul actual de cercetare am atestat documentar un număr de 26 de manuscrise, 157 de titluri de carte în limba română, printre care 2 titluri în limbile slavonă și greacă tipărite în centre românești. Am atestat și titluri din centre din străinătate: 11 în slavonă/rusă tipărite în oficine din străinătate, patru în limba greacă (tipărite în străinătate) și o carte în limba sârbă.

Din informația prezentată rezultă că mănăstirea Curchi a avut o misiune importantă în viața spirituală și culturală din Basarabia pe parcursul secolului XIX și prima jumătate a secolului XX, plasându-se printre cele mai importante centre de copiere a manuscriselor, iar biblioteca acestei instituții monahale poate fi plasată printre cele mai bogate, care până la închiderea ei de autoritățile sovietice număra mii de cărți.

Summary

Curchi Monastery, founded in 1773 by lordache Curchi had during the existence of one of the richest libraries that were on the shelves, old documents, manuscripts and printed books. The first evidence of the existence of a library Curchi dates from the second half of the eighteenth century, when the monastery was headed by Manasie, brother of her first founder. Other information about the library of the monastery dates back to 1814 when died Theodore Sabau, another founder of the monastery. Monks gathered at Curchi an appreciable number of books that were used in the celebration of divine service and in the school teaching, which operate in the nineteenth century near the monastery. In her off time Soviet authorities, the library amounted to about 4,000 units that have disappeared. Only a small number of books were identified in the libraries from Chisinau. In this article the author tried, based on various sources, to reconstruct partial list of manuscripts and printed books in the library.

Vadim Guzun*

CEA DE A DOUA MARE FOAMETE DIN UNIUNEA SOVIETICĂ: RELATĂRI ALE REFUGIAȚILOR CARE S-AU SALVAT ÎN ROMÂNIA

Din perspectiva istoriei popoarelor care au făcut obiectul experimentului totalitar de tip sovietic, anul 2013 este unul comemorativ – au trecut 80 de ani de la cea de a doua mare foamete din U.R.S.S., una din cele mai devastatoare catastrofe umanitare cu care s-a confruntat Europa secolului XX. Dacă în istoriografia, politologia și sociologia occidentală, precum și în cea din unele state ex-sovietice, politica deliberată de înfometare reprezintă obiect de studiu predilect, nu se poate afirma același lucru despre spațiul academic de pe ambele maluri ale Prutului. Cu toate că a funcționat și pe teritoriul transnistrean al Republicii Moldova, cauzând zeci de mii de victime printre etnicii români din Ucraina, modelul, criminal din perspectiva dreptului internațional, fiind aplicat pe teritoriul întregii Basarabii și al nordului Bucovinei, în anii 1946-1947¹, cauzând sute de mii de victime, mecanismul de exterminare prin foamete (în vederea finalizării procesului de sovietizare), cu unele excepții, nu a beneficiat de o atenție corespunzătoare din partea sovietologilor autohtoni. Este motivul pentru care, după publicarea surselor tematice provenind din mediul diplomatic și al serviciilor de informații din România², am apreciat ca fiind utilă sintetizarea evoluțiilor politice interne relevante, astfel cum au fost percepute de supraviețuitorii tentativelor de trecere a victimelor din R.S.S. Ucraineană în România. Nu întâmplător una din cele mai agitate și mai „productive” etape ale exodului țăranilor din Uniunea Sovietică în România interbelică a corespuns celui de al doilea mare episod al foametei, care a atins apogeul în anii 1931-1933, existând o legătură directă între politica stalinistă de nimicire totală a satului tradițional prin diverse mijloace planificate, acțiunile de epurare a zonei de frontieră și reactivarea fluxului masiv de fugari.

Împrejurările ce au determinat existența la limita supraviețuirii a populației rurale (majoritare în U.R.S.S. și în fâșia de frontieră cu România), inclusiv foametea, refugiul intern și cel extern, au fost pertinent și suficient de clar sintetizate

* **Vadim Guzun**, cercetător, diplomat – MAE al României .

¹ Vezi A. Țăranu (ed.) ș.a., *Голод в Молдове, 1946-1947: сборник документов*, Chișinău, Editura Știință, 1993; L. Turea, *Cartea Foametei*, București, Editura Curtea Veche, 2008; L.G. Bilousova, O.M. Baranovsika, T.S. Volkova (ed.) ș.a., *Голодомор в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 pp.)*. Спогади, документи, дослідження, Odessa, Editura Чорномор'я, 2005.

² Vezi V. Guzun (ed.), *Foametea, piatiletka și ferma colectivă: documente diplomatice românești, 1926-1936*, Baia Mare, Editura Universității de Nord, 2011; V. Guzun (ed.), *Chestiunea refugiaților de peste Nistru: documente diplomatice și ale serviciilor române de informații, 1919-1936*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2012.

de cercetătorul S. Maksudov: 1) prăbușirea producției agricole - ca urmare a distrugerii gospodăriilor eficiente, analfabetismului noilor conducători din mediul rural, caracterului absurd al politicii impuse satului, în general, de sus, precum și a absenței cointerесării țăranilor în obținerea unor recolte normale; 2) începând cu anul 1930 statul a pretins la o parte tot mai mare din recoltă, lăsând țăranilor tot mai puțin; 3) autoritățile tratau țăranii, atât pe cei care au fost înrolați în gospodăriile agricole colective, cât și pe individuali, ca pe un dușman ce trebuia „educat”³. La această stare de fapt dramatică au contribuit acțiunile poliției politice și ale armatei – la nivelul anului 1930 unități militare participau la campaniile de „colectare” a cerealelor, la percheziții, confiscarea și însușirea bunurilor personale de la populație⁴. Situația din R.A.S.S. Moldovenească, înființată în anul 1924 la frontiera cu România⁵, este reprezentativă pentru zelul cu care se organizau astfel de „colectări” - cerealele lipseau în aproape toate raioanele autonomiei transnistrene. Țăranii colectivizați se alimentau cu surogate, abandonând colectivele agricole, localitățile, U.R.S.S.⁶. Foametea era unul din principalele motive. Deși pentru combaterea fugii a fost mobilizată agentura locală, s-au înființat unități mobile, echipe speciale și filtre militarizate pe direcțiile principale de deplasare a fugarilor, aparatul represiv nu dispunea încă de resursele necesare blocării complete a tuturor căilor de evadare⁷.

Ca și în cazul foametei leniniste, care a atins apogeul în anii 1921-1922⁸, odată cu declanșarea unui nou val al refugiului, din cauza finalizării politicii de lichidare a „elementelor antisovietice”, ziarele din București, Chișinău, Iași și alte orașe din țară au început să publice relatări ale fugarilor, integral sau parțial, scrisori primite de aceștia sau de cetățeni români de la rudele rămase în „paradisul roșu” despre ravagiile foametei, deportările în masă, colectivizarea sau munca forțată și alte forme de represiune generalizată. Publicațiile centrale și regionale în limba română și rusă care au făcut obiectul cercetării de față

³ S. Maksudov, *Потери населения*, Editura Chalidze Publications, 1989, p. 58-59.

⁴ Despre rolul și locul Armatei Roșii în politica de colectivizare în masă și *dekulacizarea* satului sovietic vezi N. Tarhova, *Красная Армия и сталинская коллективизация. 1928-1933*, Moscova, Editura ROSSPEN, 2010, p. 110-112, 154, 168-181.

⁵ Despre proiectul „R.A.S.S.M.” vezi Gh. Cojocaru (ed.), *Cominternul și originile «moldovenismului»*, Chișinău, Editura Civitas, 2009; E. Negru, *Politica etnoculturală în RASS Moldovenească (1924-1940)*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2003; A. Gribincea, M. Gribincea, I. Șișcanu, *Politica de moldovenizare în R.A.S.S. Moldovenească. Culegere de documente și materiale*, Chișinău, Editura Civitas, 2004; V. Guzun, „The Moldavian Soviet Republic as means for the anti-romanization of Transnistria (1924-1939)”, în *Historical Yearbook*, vol. IX, 2012, p. 81-98.

⁶ V.P. Danilov, R. Manning, L. Viola (ed.) ș.a., *Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы*, vol. III, Moscova, Editura ROSSPEN, 2001, p. 510-514.

⁷ Vezi A.N. Iakovlev, V.N. Haustov, V.P. Naumov, N.S. Plotnikova (ed.), *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922-декабрь 1936*, Moscova, Editura Materik, 2003, p. 392-394.

⁸ Vezi V. Guzun (ed.), *Rusia înfometată: acțiunea umanitară europeană în documente din arhivele românești, 1919-1923*, Târgu Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2012.

sunt: *Neamul Românesc*, *Opinia*, *Universul*, *Curentul*, *Epoca*, *Grănicerul*, *Viața Basarabiei*, *Cuvânt Moldovenesc*, *Golos Bessarabii*, *Bessarabskaia Pocita*, *Nașa Reci* și *Bessarabskii Telegraf*. În luna ianuarie 1930 refugiații din Odessa relateau pentru ziarul *Golos Besarabii* că au fugit din cauza condițiilor de trai insuportabile și a regimului. Potrivit acestora, criza locativă făcea imposibil traiul urban. Din biserici, transformate în cluburi, cu excepția catedralei, au fost ridicate clopotele, iar sinagoga *Brodski* de pe strada Pușkin a fost transformată în clubul *Roza Luxemburg*. Piețele au fost și ele lichidate, iar magazinele de pe *Deribasovskaia* au fost închise, transformate în cooperative ori locuințe. Ultimii copaci bătrâni au fost tăiați din cauza lipsei lemnului. Au dispărut produsele de strictă necesitate - până și membrii Partidului Comunist erau aprovizionați cu cantități mai reduse de pâine neagră în schimbul cartelelor alimentare, iar la țigări sunt cozi imense. „Necomuniștii nu le au nici pe astea. Lor nu le rămâne decât să fugă sau să moară”, concluzionau refugiații⁹.

Prin scrisoarea primită de preotul mănăstirii Hârbovăț, județul Orhei, de la un cunoscut din satul Stepanovka, districtul Aktiubinsk, regiunea Turhaisk (Siberia), *Cuvântul Moldovenesc* exemplifica declanșarea campaniei de confiscare totală îndreptată împotriva țăranilor: „Oh..., viața mea, mai bini să vii moartea, măcar și să deschid drumul, n-am capici... cu ci să vin să plătesc di drum, la noi așa viață o vinit, tât oamini cautî moarti și să nu o găsaști, care o trăit bini pi toți i-o golit și din casă i-o alungat, diparte la sate tari s-o luat să facă colectiv, așa cum trăiesc la mănăstire, no la mănăstire ai casa ta și supt ungheriu tău și așternutu tău, dar aici așa a făcut că nici așternut n-o lăsat și pâinea cari o fost la oamini - ei totî au luat-o și din casă iarna i-o alungat pi unii, da pi noi încă nu ni fac nici, noi sântem *seredniaki*, da o scris tot ci esti la noi: cai, vaca, *mașinka*, masa, lada, ceasurili, mult gâu s-o găsit la oameni ascuns, o fost și la cinci o fost grâu ascuns, 15 oameni i-o împușcat, dar alții - la *tiurma*, da cu noi nu știm ci or faci, la noi nu-i nici grâu, nici capeici, cu ci să ti răsplătești, la noi o scris plan 100 puduri di grâu, di undi știi di acolo ie și dă, dacă n-ai cu ci plăti, n-a ajungi caii, vaca, căruța, din casă pernili, așternuturili, lada, *krovat*, *palto*, fuștili, *cohtili*, ștergarili, pân și lingurili totî, și mergi bărbatu la *sud*, da femeia rămâni în casă cu copiii și plătești pentru că trăiești în casa ta... Biserica di la noi o stricat, am rămas fără biserică și fără preot, sântem rătăciți”¹⁰.

În acest context, relatările refugiaților care soseau în Basarabia despre creșterea numărului revoltelor în Ucraina sovietică, apar ca firești. Printre răsculați se aflau numeroși țărani nevoiași care au făcut parte din sovietele locale și comitetele săracilor. S-a înregistrat o ciocnire și între muncitori și miliția portului Odessa. Unul din muncitorii care au participat la uciderea unor milițieni, Isai Zdadanov, refugiat în Ismail, relatata că, în timp ce se deplasa în direcția Tiraspol, a aflat că în satele și coloniile germane dintre Odessa și

⁹ *Голосъ Беcсapaбiи*, nr. 3/21 ianuarie 1930, „Cum se trăiește în Odessa. Ce au povestit colaboratorului nostru refugiații care au fugit din Odessa acum câteva zile”.

¹⁰ *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 10/2 martie 1930, „Din raiul comunist”.

Tiraspol au fost executați mai mulți comuniști, iar calea ferată a fost distrusă pe mai multe segmente. În timp ce trecea Nistrul în România, în Tiraspol aveau loc lupte între „albi” și detașamentele roșii „de pedeapsă”. Printre refugiați se aflau și câțiva foști proprietari-comercianți de pe Deribasovka, care au părăsit teritoriul ucrainean din cauza persecuțiilor și a „simpatizării” răsculaților¹¹. Câteva zile mai târziu, același ziar anunța consolidarea frontierei polono-sovietice cu unități ale Armatei Roșii, cu scopul de a împiedica intensificarea refugiului¹².

Din știrile aduse din capitala Franței de către un preot refugiat din Petrograd împreună cu familia sa reținem starea de spirit a muncitorilor și țăranilor, deportați masiv în regiunile extreme ale Rusiei din cauza neacceptării colectivizării: „În Petrograd lucrătorii se orientează foarte bine. Dar cu fiecare lună ce trece autoritățile devin tot mai bănuitoare și aspre. Pedepsele se aplică acum și la cea mai mică exprimare de nemulțumire. Apoi, între lucrătorii tineri băntuie o beție îngrozitoare: de cumpărat nu se poate cumpăra nimic și de aceea flăcăii tot câștigul lor din lucru îl dau pe băutură. Între lucrătorii bătrâni domnește o stare de spirit anticomunistă. Numărul lucrătorilor se mărește mereu cu noi pușcăriași aduși din închisori. Suferința țăranilor este de nedescris. În primăvara trecută aproape în fiecare zi duceau pe străzile Petrogradului mulțime de țărani surghiuniți, pe care îi îndreptau spre nord, la moarte sigură. La cea mai mică împotrivire îi vârau prin vagoane de marfă și-i lăsau câteva zile fără mâncare. Se vorbește în Petrograd că pe la sfârșitul verii o mulțime de țărani din Ucraina au fost trimiși în gubernia Vologda. Țăranii își dau bine seama că în surghiunie se duc la moarte sigură. [...] Se zice că până la complecta pustiire s-au distrus ținuturi întregi de locuitori, care s-au împotrivit să dea pământurile la *colectiv*”¹³.

Cu privire la viața din colhoz, Nichita Bucovanu și Fedot Hârjov, doi supraviețuitori români ai masacrelor comise de trupele sovietice asupra numeroaselor familii în timp ce încercau să treacă în România, au declarat corespondentului *Curentului*, la 10 martie 1932: „Toată pâinea strânsă de colhoz a fost ridicată de stăpânirea bolșevică, lăsându-i și pe ei muritori de foame. Colhozul, din cauza foamei, s-a năpustit asupra celor ce nu sunt intrați în colectiv. De găsesc ceva alimente, le aduc la magazie și pe urmă le repartizează la bucătărie, unde se pregătește hrana pentru toți și se împarte cu porția, ca la cazarmă. Colhozul, în prezent, nu mănâncă decât mămăligă. De alte alimente nici nu poate fi vorba. Unii din colectivizați caută și astăzi pe câmp cartofi degerați, pe care-i strâng și-i mănâncă. Când unul dintre kulaci sau seredniaci este fugit sau deportat, care mai de care vrea să ia ce rămâne în casă. De multe ori se întâmplă ceartă și bătăi, pentru că unul a luat mai mult și altul mai puțin. Din cei ce se mai găsesc

¹¹ *Бессарабская Почта*, nr. 2600/5 martie 1930, „Revoltă în Ucraina. Refugiați din Odessa. Lupte ale țăranilor cu trupele roșii”.

¹² *Ibidem*, nr. 2608/14 martie 1930, „Valul de refugiați din URSS se intensifică”.

¹³ *Neamul Românesc*, nr. 10/15 ianuarie 1931, „Ce se poate vedea în Rusia. Descrierea unui martor ocular”, continuat în nr. 11.

neînscrisi în colectiv și dacă în curte au găini, un purcel sau vacă și dacă nu sunt luate de colhoz, sunt date la păstrare cu obligația de a le hrăni și ține la dispoziția colhozului”¹⁴.

Unul din efectele masacrelor de la Nistru din lunile februarie-martie 1932 și ale noului val de refugiați din R.A.S.S. Moldovenească asupra opiniei publice din România a constat în exprimarea poziției față de evenimentele tragice în publicații. Jurnaliștii și cercetătorii nu s-au limitat la analiza evenimentelor, ci au publicat o serie întreagă de materiale despre istoria regiunii transnistrene și a românilor de acolo. De exemplu, potrivit lui Pamfil Șeicaru, amplificarea represiunilor din U.R.S.S. reprezenta unul din aspectele luptei împotriva tradiției (familia, pământul, religia), iar românii transnistreni - *un bastion de îndărătnică rezistență a tradiției*. În fapt, purificarea regiunii transnistrene, echivala cu desființarea pseudo-autonomiei moldovenești, iar dispariția entității intra *în linia necesităților de viață ale centralizării Moscovei, trecând peste particularitățile provinciale*. Motivele exterminării sunt rezumate în finalul analizei: „Moldovenii n-au fost buni, n-au slujit scopurilor pentru care li se dăduse chiar și titlul de *Republică Moldovenească*, dispariția lor a apărut ca o poruncă nivelatoare a standardului național conceput de Stalin. Și de pe pământurile unde trăiesc de veacuri, de pe malurile Nistrului, sunt porniți în depărtările pustii și înghețate ale Siberiei. Drumul lung și greu, foamea, bolile, le va tot împuțina numărul, până ce nu va mai rămâne niciunul din neamul blestemat al moldovenilor, acești îndărătnici adversari ai uniformizării staliniste. De-a lungul Rusiei roșii (tot atât de milostivă ca și Rusia țaristă) mormintele lor vor însemna drumul crucificării moldave. Și ieri și azi *Pohod na Sibir!* Numai imbecilii își închipuie că esența națiilor se schimbă prin revoluții”¹⁵.

În limbaj popular, păstrând specificul autorilor, săptămânalul tipărit de Asociația *Astra Basarabeană* publica un grupaj de relatări ale refugiaților pe tema colectivizării forțate: 1) „Cârmuirea bolșevică a strâns de la gospodari (*kulaci*) toate vitele și le-a pus la *colectiv*. Dar nimeni nu îngrijește de biete vite, care au slăbit așa de tare, că sunt numai piele și os. Și neavând colectivul cu ce le hrăni, le-au dat drumul. Și biete vite umblă fără stăpân, fără hrană. Sunt pline câmpurile, pădurile, satele cu astfel de vite nenorocite și rătăcitoare. Nimeni nu are nutreț pentru ele”; 2) „Hrana ce o capătă pe zi fiecare locuitor din Rusia - din cei care nu sunt alături de bolșevici, este o jumătate funt (200 grame) pâine amestecată cu nisip și o lingură și jumătate de zeamă chioară, care nu e nici zeamă și nici lături pentru câini. Țăranilor care n-au intrat încă în colectiv sau nu au fost încă deportați în Siberia le lasă din cereale numai atât cât trebuie ca să nu moară de foame. Astfel, unei familii cu zece copii (adică 12 suflete) le-au lăsat pe un an întreg numai 5 puduri secară (boabe) și 50 puduri porumb (ciocălăi). Acum au strâns de la toți cele din urmă găini. În târguri și orașe nu se găsește nimic de

¹⁴ *Curentul*, nr. 1477/10 martie 1932, „Masacrele de la Nistru. De vorbă cu refugiații răniți”.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 1481/14 martie 1932, „Pohod na Sibir”, de Pamfil Șeicaru.

vânzare”. Țăranii fugiți în România, mergând în piața din Chișinău, „au rămas ca trăsniți când au văzut bunătățile de hrană de tot felul ce se află de vânzare”¹⁶.

Arseni Karageav confirma condițiile de trai insuportabile și represiunile: „În anul 1931 am fost încorporat în Regimentul 132 Infanterie, unde o duceam foarte rău, din cauza mâncării proaste și a persecuțiilor. În decurs de un an nu mi s-a dat concediu și, fiindu-mi dor de ai mei, am dezertat. Acasă când am ajuns, am aflat că se făcuse colectivizarea moșilor, astfel că din moșieri am ajuns săracii pământului. Mama a fost ucisă, deoarece se opusese să părăsească proprietatea. Am fugit trecând Nistrul cu gândul să devin cetățean român”. Sancțiunea aplicată de Consiliu - 15 zile închisoare¹⁷. Potrivit Cristinei Neamțu, din Tiraspol, care s-a refugiat, împreună cu 4 copii, autoritățile din Tiraspol au decis ca toți cei care au refuzat să adere la gospodăriile agricole colective să fie deportați în regiunile extreme ale Rusiei¹⁸. Un alt refugiat, care a ajuns din Siberia în România, trecând prin Odessa, relatează că dacă nu ar fi deținut un carnet profesional, ar fi murit de foame în Odessa. Reușea să câștige 3-3,5 ruble pe zi, dar nu în fiecare zi. Un prânz la cantina muncitorească costa 65 copeici și consta din supă și terci sau fasole, rareori servindu-se și pește. Mai avea dreptul la 500 grame de zahăr pe lună. În cooperativă putea cumpăra zahăr cu 34 copeici kilogramul¹⁹.

Epoca era de acord cu motivele exodului transnistrean exprimate de cei mai mulți analiști - politice și sociale (colectivizarea forțată și deportările masive, în special) considera însă că principala cauză era de ordin economic, de imediată existență. Argumente: trecerile nu se făceau doar pe Nistru, ci și în Polonia, și în alte state limitrofe, precum și forțarea planului cincinal: „Datorită deficitului financiar al planului economic, din cauzele arătate mai sus, dezvoltarea producției se amână *sine die*. Este, deci, pentru bolșevici, o chestie de viață sau de moarte realizarea punctuală a planului economic. Deci, niciun mijloc, oricât de terorist, nu este nesocotit, dacă procură materii de export. Se rupe literalmente bucata de pâine de la gura țăranului, pentru a fi trimisă peste graniță, în schimbul utilajului importat, cu care să se construiască noi fabrici, căi ferate, canale, vapoare etc. Nimic mai natural ca muritorii de foame să fugă în statele vecine. Dar nu pot face acest lucru decât cei de la frontieră, cei din interior neavând de ales, ci numai să se supună și să sufere”. Concluzia lui I. Diaconescu: exodul proba o situație internă a Sovietelor extrem de îngrijorătoare, iar în România bolșevismul nu avea nicio șansă²⁰.

La 27 martie 1932 corespondentul la Chișinău al *Universului* relatează cazul unui copil transnistrean de 6 ani găsit de grăniceri pe malul român. Întrebat de

¹⁶ *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 7/8 februarie 1931, „Vești proaspete din Rusia”.

¹⁷ *Opinia*, nr. 7454/4 martie 1932, „Ce povestește un militar fugit din Rusia și judecat de Consiliul de Război din Iași”.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 7460/11 martie 1932, „Cum s-a produs tragedia de la Nistru. Ce povestește o martoră oculară adusă la Iași”.

¹⁹ *Наша Рубль*, nr. 89/29 martie 1932, „Cum se trăiește în Odessa”.

²⁰ *Epoca*, nr. 949/25 martie 1932, „Dedesubturile exodului transnistrean”, de I. Diaconescu.

unde este, copilul a răspuns că a fost trimis de părinți „să ceară mâncare de la români”²¹. Experiența lui Dănilă Mămei, din comuna Butuceni (Bolta), în vârstă de 36 de ani, care a trecut Nistrul pe gheață, pe la Studolna, împreună cu un grup de 11 persoane, din care au ajuns pe malul român doar 6, a fost următoarea: „N-a fost primit în *colectiv* din pricina ideilor sale monarhice. A stat în Siberia două luni și jumătate împreună cu alți moldoveni, în orașul Marinsk, unde au fost ținuți închiși într-o biserică și drept hrană primeau 400 grame pe zi dintr-o pâine ca piatra, jumătate crudă. Erau 23.000 de moldoveni la Marinsk, dintre care numai 12.000 au scăpat cu viață. I-au adus apoi la Torusk, unde mulți s-au îmbolnăvit de tifos exantematic. Acolo erau formați în companii de câte 100 și duși în păduri virgine, nemaiumblate de oameni, ca să taie lemne. Erau obligați să taie 10 mc de lemne doi oameni, în 24 de ore, căci altfel rația de hrană le era interzisă. A fugit din Siberia. A peregrinat pe meleaguri străine până când a izbutit să treacă Nistrul pe pământ românesc”²².

Din revista *Grănicerul*, conectată la realitățile nistrene prin prisma specificului activității, reținem că foametea și deportarea reprezentau motivul principal al refugiului, aspru sancționat de grănicerii sovietici: „De trei ani durează aceste exilări, la început în cazuri separate, iar de la o vreme încoace în grămadă. Ei sunt zilnic imbarcați în vagoane și trenuri întregi și trimiși în Siberia, bărbați separați de femeile lor și acestea de copii. Bântuiți de foame, sărăciți complet, schingiuiți și maltratați de bolșevici, ajunși în sapă de lemn și amenințați în orice moment cu trimiterea în Siberia, bieții noștri frați și-au îndreptat cu drept cuvânt privirile și gândurile spre România liberă și, nemaivând ce alege, părăsesc pământurile și căminele lor strămoșești și caută scăparea la noi, peste Nistru. [...] Ei au mai fugit înainte la noi câte unul, prin locurile cele mai adăpostite, acum ei fug în grămadă, cu zecile și sutele, cu femeile și copiii lor. Din această cauză, bolșevicii au mărit numărul grănicerilor la Nistru, întărind astfel paza graniței, și căutând să le facă imposibilă fuga. Vai de acela care va încerca să treacă Nistrul! Moartea-l pândește fără cruțare, grănicerul bolșevic neștiind ceea ce este mila. Familii întregi, cu copii mici, încercând să fugă la noi, au primit moartea de la glonțul bolșevic”²³.

Refugiații transnistreni erau și purtători de informații militare - mișcări de trupe de infanterie și artilerie la o distanță de 20-30 km de malul stâng al Nistrului, consolidarea căilor ferate pentru aprovizionarea trupelor: „Întăriturile făcute pe Nistru sunt niște imense gropi în beton armat, probabil cuiburi pentru mitraliere, sau chiar depozite de muniții. Ofițerii ruși vizitează aceste fortificații. Se știe că fortificațiile au fost executate de trupe chineze aduse special pe malul

²¹ *Universul*, nr. 87/29 martie 1932, „Altă crimă pe malul Nistrului. Grănicerii sovieticiucid cu baionete un preot moldovean”.

²² *Ibidem*, nr. 103/14 aprilie 1932, „Refugiații transnistreni la redacția *Universului*. În numele miilor de refugiați, o delegație de moldoveni a adus mulțumiri directorului nostru pentru apărarea luată refugiaților prin coloanele acestui ziar”.

²³ *Grănicerul*, nr. 2/1 mai 1932, „Știri din străinătate. Refugiații moldoveni”, p. 17-18.

Nistrului și care au locuit în satele evacuate de moldovenii trimiși în Siberia. De îndată ce aceste fortificații au fost executate, trupele chineze s-au retras. E vorba de acele trupe din Mancuria. Fortificațiile se pot observa cu ochiul liber. Deasupra pământului se ridică un fel de cupolă, nu prea înaltă, din ciment. Au însă un alt înveliș interior de fier care acoperă ermetic groapa”. Toate colhozurile au fost aprovizionate cu făină și cereale aduse din interior. Rațiile alimentare fiind reduse, „s-au dat ordine drastice să se semene guli”, relatau refugiații ajunși la Orhei²⁴.

La 6 noiembrie 1932 *Cuvântul Moldovenesc* continua seria de relatări pe tema foametei – „cum n-a mai fost niciodată în lumea largă”: „Lihniți de foame, țăranii au început să-și taie și să-și mănânce chiar pe copiii lor. Astfel, pe malul Nistrului, în localitatea Molodezkie, țăranul Sivatsenko și-a tăiat pe cei doi fii ai săi, a mâncat jumătate din ei, iar cealaltă jumătate a vândut-o în târg la alții. La Harkovska, țăranca Sazarcenko și-a omorât un fecior și a dat carnea lui de mâncare celorlalți copii. La Kișcenie, un copil de 4 ani a fost găsit fript într-un cuptor. La Polanka, o mamă și-a mâncat copilul în vârstă de 2 ani. La Balanovka, s-au pierdut mai mulți copii, care, se crede, au fost uciși și mâncați”. În spirit propagandistic, ziarul concluziona: canibalismul - era o consecință a „nebuniei bolșevicilor de peste Nistru” și îndemna: „Moldoveni, păziți-vă de dâșșii ca de ucigă-l crucea!”²⁵.

Relatarea lui Rublene Grigore, care a dezertat din Armata Română în anul 1918 și a revenit în țară, împreună cu soția și cei 3 copii, în noaptea de 8 spre 9 februarie 1932, făcută în fața Consiliului de Război, este următoarea: „A povestit cu de-amănuntul cum țăranii nu mai au nici casă, nici masă, cum muncesc din zori și până-n noapte, cum sunt despuiți de tot ceea ce au, cum agenții sovietici îi torturează, cum își bat joc de familiile lor și atâtea alte nelegiuiri, pe care le fac Sovietele bolșevice. Nemaiputând răbda chinurile grozave la care este supus el și familia lui, și-a luat lumea-n cap și, într-o bună noapte, a fugit peste Nistru, venind în țară. În continuare, soldatul Rublene adaugă că toată populația e sătulă de mizeria ce-o ndură de-atâta amar de vreme și în fiecare moment este gata de revoluție împotriva conducerii hoțesti a Sovietelor; orice încercare însă, orice mișcare, oricât de ușoară ar fi ea, e înăbușită în sânge de teroarea bolșevică dezlănțuită zi și noapte de Soviete”²⁶.

Articolul despre un cioban care a fugit din Ucraina sovietică intră în categoria textelor publicate de *Cuvântul Moldovenesc* sub egida „Acesta e raiul bolșevic. Să ne ferească Dumnezeu!”: „Cruce nu se mai face acolo. Clopotele le-au luat. Bisericile au fost prefăcute în case de jocuri și petreceri lumești. Creștinii care sunt prinși că se închină lui Dumnezeu sunt arestați și trimiși în Siberia. Oamenilor li se ia totul de la casa lor. Care mai are câte o vacă trebuie să

²⁴ *Universul*, nr. 255/16 septembrie 1932, „Manevre sovietice la Nistru”.

²⁵ *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 45/6 noiembrie 1932, „Grozăviile foametei în Rusia”.

²⁶ *Viața Basarabiei*, nr. 28/15 decembrie 1932, „Un soldat dezertor despre iadul bolșevic în Rusia sovietică”.

dea la bolșevici câte 4 și 500 oca de lapte pe an. Cine are o găină trebuie să dea statului câte 70 de ouă pe an. Un bărbat poate trăi dintrodacă cu 3-4 muieri și le poate schimba când vrea, fără să se mai cunune. Pâine nu-i deloc, N-au oamenii nicio coajă și nici n-au de unde să cumpere. O pâine costă 10 și 12 ruble (o rublă în banii noștri face 50 de lei). Bărbații și femeile lucrează numai pentru bolșevici și primesc în schimb câte un funt de pâine pe zi”²⁷.

Condiția preoților și a țăranilor înfometați este relevată și de Dănilă Levcenko, din gubernia Ekaterinoslav: „Preoții sunt închiși sau trimiși în Siberia la muncă silnică și la moarte sigură. Numai în satele de pe malul Nistrului bisericile au fost lăsate pentru ca să se tragă clopotele și să se facă slujbe de preoți, cu gândul că moldovenii basarabeni să creadă că în Rusia e bine. Dar în aceste sate preotul este ținut de puținii credincioși care au mai rămas, cei mai mulți fiind trimiși în Siberia sau în închisori. Preotul e silit să umble zdrențos, batjocorit, hulit și flămând, căci n-are mâncare decât de la cei care se-ndură să-i dea o bucată de pâine. Satele sunt organizate în colhozuri de câte 300 de familii, care musai trebuie să lucreze 1.700 ha pământ, în comun. Și lucrează toată vara ca un rob, lovit, biciuit cu *knutul*. Femeile trebuie să lucreze de-a valma cu bărbații. Copiii le sunt luați și crescuți în crescătorii, unde sunt îngrijiți de babe bătrâne, netrebnice, neputincioase. Toamna toată recolta e luată de stat și lucrătorii rămân muritori de foame. Iarna, sfâșiați de foame, nu văd pâine în ochi și sunt nevoiți să mănânce *makuh* (mălai de la uleiniți), dacă-l mai găsesc, altcum fac mâncare din rădăcini de copaci tineri, din coji, din buruieni de pe câmp. Și așa mor oamenii pe unde apucă, pe străzi, prin gări, pe câmp”²⁸.

La 22 ianuarie 1933, *Viața Basarabiei* nota despre conflictul aparent dintre „socialismul moldovenesc” și deportarea în masă a populației autohtone de pe malul stâng al Nistrului, o altă cauză principală a refugiuului: „Asupra bieților moldoveni transnistreni a căzut nenorocirea cea mare, prigoana comunistă. Ei vor fi ruși de orice legătură cu adevărata lor patrie și, părăsind vetrele lor, nu vor mai avea posibilitate să respire aerul care le venea din Basarabia, necăjită, plină de mizerie, însă liberă. Înțelegem sentimentele de disperare ale populației moldovenești. Ce însă nu înțelegem deloc este atitudinea Sovietelor față de mult trâmbițata Republică Socialistă Moldovenească, a cărei perfidă semnificație este de a înfățișa Basarabia din punct de vedere oficial sovietic ca o completare a acestei republici. [...] O Republică Socialistă Moldovenească fără moldoveni! Ce originală invenție sovietică! Oare în aceasta constă socialismul moldovenesc, ca să nu ai moldoveni? Mai mult ca oricând se vede clar că Sovietele au jucat o farsă, organizând Republica Socialistă Moldovenească. Și acum închipuiți-vă ce ar face Sovietele cu Basarabia noastră, dacă ar avea-o odată în mâinile lor?”²⁹.

Din interviul luat de corespondentul *Berliner Tageblatt*, Rudolf Herrnsstadt, unui conațional în vârstă de 20 de ani, refugiat din Autonomia Germanilor de

²⁷ *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 2/8 ianuarie 1933, „Cum se trăiește în raiul bolșevic”.

²⁸ *Ibidem*, nr. 13/26 martie 1933, „Ce ne povestește un tânăr refugiat de peste Nistru”.

²⁹ *Viața Basarabiei*, nr. 58/22 ianuarie 1933, „Suferințele moldovenilor transnistreni”.

pe Volga, în primăvara anului 1932, reținem cauzele fugii și modul în care a trecut în România: „- La început am avut o gospodărie cu de toate, dar ne-au luat-o. Bucata de pământ rămasă a intrat în colhoz. Colhozurile acestea sunt o nenorocire. *Nu!* - mi-a zis tata, - *fă ce-i face și scapă de aici, băiete, și apoi scoate-ne și pe noi!* Pe toate hârtiile noastre scria *kulak* și cine are astfel de hârtii e vai de capul lui. *Kulacii* sunt prigonți și surghiuniți foarte adesea în fundul Siberiei. Eu am fugit la Odessa. /- De unde ai avut bani? /- De la tata. /- De unde avea tata? /- Avea. /- Tata a fost între timp deportat undeva? /- Nu, sunt toți acasă... /- Și la Odessa? /- Am vrut să urc pe un vapor, dar doi cunoscuți m-au sfătuit să mă duc la Tiraspol și să trec Nistrul. /- Am plecat, deci, la Tiraspol. Era la iarmaroc când am ajuns. M-am dat pe lângă un țăran, m-am așezat în căruța lui și am început să îmbuc... *Ei, ce-i cu tine?* - îmi spuse el. Și eu îi povestii pe îndelete ce și cum. Atunci el zise: *Dacă îmi dai 200 ruble îți fac vânt peste Nistru.* 200 de ruble, de unde? Aveam 8. Am vândut paltonul cu 115 ruble, așa că, launloc, făcea 123. S-a mulțumit cu atât. Noaptea am dormit la el, la ora 5.00 dimineața m-a trezit... Am mers și am tot mers peste câmp, apoi am ajuns lângă Nistru. 10 minute am stat amândoi nemișcați, privind, ascultând... Nu era țipenie de om și țăranul zise: *Hai, fugi!* Am luat-o la fugă pe gheață și acu sunt aici. /- Și aici îți merge bine? /- Ce să spun, domnule? Muncești... Dincolo, dacă nu-i chip să fii acolo stăpân pe munca ta, nu-mi convine. /- Ce lucrezi aici? /- Sunt slugă! răspunse el ridicând din umeri”³⁰.

O scrisoare din regiunea Kuban scoate în evidență cele mai groaznice efecte ale politicii Kremlinului de înfometare în masă - canibalismul și necrofagia: „Pâine nu există. În stanițele în care există pește, oamenii usucă oase de pește, le macină, le amestecă apoi cu apă, fac chifle și astfel înlocuiesc cumva pâinea. Pisici și câini nu mai există demult - au fost mâncate demult. Ceea ce îți voi scrie este atât de îngrozitor, încât, probabil, niciunul dintre cei care locuiți acolo nu va crede, deoarece, în principiu, nu cunoașteți și nu puteți cunoaște acele suferințe pe care le îndurăm aici. Au început să dispară copii, sunt ademeniți sub un pretext sau altul: unii sunt rugați să ducă o scrisoare destinatarului, în schimbul a 1-2 ruble, și, deoarece toți sunt flămânzi, asta este o momeală. Sunt tăiați, fac din ei cheftele, pe care, ca și grăsimea topită, le vând, iar înfometații le cumpără. Sunt câteva astfel de întreprinderi; în fântână au găsit oase cu degete umane. În fostele cavouri s-a găsit carne umană sărată. La periferie au fost găsite peste 200 de cranii, cu dinți din aur, care erau scoși pentru a fi vânduți *Torgsin*. La școală elevilor li s-a spus să nu umble neînsoțiți, ci doar cu părinții (schimbul doi face ore seara). Dispar adulți, mai mult sau mai puțin ponderali”³¹.

Deși refugiul din Ucraina în România înregistra cote maxime în timpul iernii, atunci când Nistrul îngheța, în presă erau semnalate destule cazuri de trecere și în alte anotimpuri. Iată o relatare comună, din 30 iunie 1933, care după

³⁰ *Ibidem*, nr. 62/28 ianuarie 1933, „Dincolo... o privire, peste Nistru, în Rusia sovietică”.

³¹ *Бессарабский Телеграф*, nr. 3/25 mai 1933, „În Rusia sovietică. Canibalism”.

formă și conținut nu se deosebește prea mult de notele tematice succinte ale Direcției Generale a Poliției și Siguranței: „Cetatea Albă, 28. O impresionantă dramă sângeroasă s-a petrecut ieri în apropiere de punctul de graniță Purcari, județul Nistru, în următoarele împrejurări: Un grup de patru refugiați, nemaiputând suporta regimul bolșevic, s-a hotărât să se refugieze la noi. Când refugiații se aflau în mijlocul Nistrului au fost observați de către grănicerii sovietici, care au deschis o salvă de focuri asupra fugarilor. Întregul grup de refugiați a fost măcelărit de grănicerii sovietici și s-au dus la fundul Nistrului”³².

Articole tematice au semnalat foametea ca mobil al refugiei din Uniunea Sovietică pe tot parcursul verii anului 1933. Este cazul unui grup de copii transnistreni ai străzii - Favel, de 12 ani, Șimon, de 9 ani, Maria, de 11 ani, Pavel, de 8 ani și Grigori, în vârstă de 10 ani. Aceștia proveneau dintr-un internat și au trecut Nistrul înot, aflând de la cei care treceau din România în Ucraina că în Basarabia exista mai multă pâine. Aceștia au declarat că, în ultimul timp, în internat, nu mai primeau mâncare și nu au mai putut suporta foamea. Un alt mobil al refugiei unor grupuri a câte 10, 12 sau mai multe persoane în județul Hotin (până la acea dată județele mai solicitate erau Cetatea Albă și Orhei) - confiscarea întregii recolte de către autoritățile sovietice, inclusiv a rezervelor pentru iarnă³³.

Canibalismul era confirmat și de sinteza referatelor prezentate la conferința „Foametea din Ucraina”, organizată în cadrul Congresului Minorităților de pe lângă Societatea Națiunilor. Din materialele trimise *Vieții Basarabiei* de către românul transnistrean Nichita Smochină, sub pseudonimul „M. Florin”, reținem următorul fragment din prezentarea unui emigrant care evadase din U.R.S.S. la sfârșitul lunii iulie 1933: „Din 800 de locuitori (*n.n.* Isarevka, în apropiere de Vinița), câți au rămas, 125 au murit numai în primăvara aceasta, iar nașteri au fost două. Cazuri de canibalism sunt frecvente; vinovații se pedepsesc mai puțin ca pentru un furt simplu săvârșit în colhoz. Morții se adună într-o groapă comună; când se umple groapa, cineva îi astupă. Lumea însă nu zice că *mor*, cuvânt burghez, ci *sdohnesc*. Sunt cazuri când cei vii se furișează noaptea la groapa comună din cimitir, taie carne din cadavre, o sarează și o mănâncă ca pastramă. Unul a fost găsit mort lângă groapă, cu cuțitul și cu bucățica de carne în mână. N-a dovedit să ajungă acasă. Conferențiarul a văzut cu ochii ei cum a fost prinsă o femeie ce ducea un copil la sân; era din cei dezgropați, ca să-i mănânce. Alia, o vecină de unde s-a oprit, și-a tăiat propriul ei copil bolnav, pe care l-a mâncat împreună cu prietena sa. Cât au stat în Rusia, au trăit cea mai mare groază. Veșnic li se părea că sunt urmăriți de canibali. Aceia însă care încearcă să fure pâine de pe deal sunt omorâți pe loc. Lanurile, toate, sunt păzite de soldați roșii; la distanțe nu atât de mari sunt ridicate schele, posturi de

³² *Viața Basarabiei*, nr. 185/30 iunie 1933, „Un măcel pe Nistru. Bolșevicii înroșesc apele Nistrului cu sângele unor refugiați”.

³³ *Бессарабская Почта*, nr. 3903/9 august 1933, „Copii sovietici ai străzii în Basarabia”.

observație pentru supraveghetorii Armatei Roșii”. Semnalând faptul că în Europa s-au constituit comitete de ajutorare a înfometaților, de către reprezentanți ai diverselor naționalități din fostul Imperiu Rus, Nichita Smochină susținea că ar fi fost de dorit ca astfel de comitete să fie organizate și pentru românii din URSS, „la care nimeni nu s-a gândit până acum”³⁴.

Câteva luni mai târziu, la 20 octombrie 1933, *Viața Basarabiei* semnala existența a numeroase scrisori din R.A.S.S. Moldovenească pe tema foametei și prezenta câteva exemple: „Dacă 9 ani în urmă mergeam pe drum sprijinindu-mă de garduri, azi suntem mai slăbiți: foamea ne-a licheat pâncele di scre. În Teia, unul de-al lui Tudor o fost prins dezgropând un copchil; o spus că are de gând să-l mănânci. Susaiul și ștegea, și alte buruiene nu ni mai ajung”; „mai ghini murem dicât vinem din plin. Lanurili di pâini sunt păziti di moscali cu *vintovci* și *pulemioturi*. Pi cari-i prinde furând, acolo-i culcă. Nici măcar schicuri rămase nu ti lasă să culegi”; „Trăim bine, avem de toate, desculți și lihniți de foame, iar eu îs profesor la școala pe care o cunoști”. Situația era confirmată și explicată prin reducerea dramatică a numărului animalelor din localitățile transnistrene Lunca, Speia și Cocieri (în Cocieri, de exemplu, din 200 de perechi de cai a rămas doar una).

Acuzați de producerea dezastrului, țăranii români din Transnistria care nu acceptau colectivizarea erau lichidați și deportați: „Nu puțini moldoveni s-au pierdut la construirea canalului Mării Albe sau la cel ce se lucrează acum, Moscova-Volga, ori în pădurile virgine din Taiga. Un profesor rus, fugit de curând din Solovki, îmi povestea că cea mai cumplită soartă o au moldovenii: necunoașterea limbii, lipsa de îndrăzneală și neaclimatizarea îi face să *cadă ca vrăbiile de pe copac pe timpul gerului*. Un străin, care a stat mai multă vreme la Odessa, îmi povestea de jalea ce i-a cuprins pe moldovenii ajunși hamali în portul Odessa, fie lucrători la șoseaua ce unește Odessa cu Balta. Printre ei sunt mulți bărbați care și-au luat lumea în cap: au părăsit casa și familia de frica de a nu fi deportați. Sunt oameni care-n viața lor n-au fumat și nici rachiu în gură n-au luat. Azi trag luleaua, care adesea lacrimile o sting, și când au banul îl dau pe băutură, apoi, amețiți, în cântarea trecutului moldovenesc de altă dată, își găsesc singura lor mângâiere. Familia le este distrusă. În urma plecării lor, soțiile cu copii și bătrâni au fost duși în exil, fără a ști unii de alții”³⁵.

În concluzie, apreciem că relatările refugiaților de peste Nistru confirmă informațiile din sursele arhivistice a căror valorificare a devenit posibilă abia după dispariția U.R.S.S., mai ales în Ucraina și Federația Rusă. În pofida rezistenței țăraneshti antisovietice, partidul-stat nu a renunțat la obiectivul de industrializare rapidă și nici la metodele antiumane de guvernare. În condițiile în care, orașele supraaglomerate creșteau invers proporțional cu volumul producției agricole, iar șantierelor industriale gigantice așteptau să fie aprovizionate, compensarea

³⁴ *Viața Basarabiei*, nr. 244/9 septembrie 1933, „Foametea în Ucraina”, de M. Florin.

³⁵ *Ibidem*, nr. 278/20 octombrie 1933, „Republica Moldovenească flămândă. Scene de canibalism”.

s-a făcut prin „drenarea” ultimelor rezerve alimentare ale țăranilor acuzați de „tăinuirea pâinii”, pe seama minimului necesar supraviețuirii. Sub pretextul lichidării „elementelor antisovietice”, foametea organizată și deportările masive în regiunile extreme ale imperiului au reprezentat un real instrument de înlocuire brutală a societății tradiționale cu una „de tip nou”. Către anul 1934 mai mult de 2/3 din gospodăriile țărănești erau colectivizate, iar în anul 1936 procentul acestora atinsese 90%. Locul agriculturii a fost ocupat de industrie, iar cel al milioanele de țărani - de „proletariatul agricol”. Condițiile de viață din mediul rural - inferioare celor din epoca țaristă și celor mizerabile din mediul urban - vor suporta modificări relative de scurtă durată abia în perioada postbelică. Relatările fugărilor, dublate de materiale din arhive, relevă identitatea de principii și politici care au asigurat utilizarea foametei și a represiunii totale în provinciile incorporate arbitrar în componența Uniunii Sovietice după încheierea celui de al Doilea Război Mondial.

Dincolo de necesitatea de a cunoaște evoluțiile din vecinătatea imediată, interesul pentru evoluțiile din U.R.S.S. din prima parte a anilor '30, este determinat și de imperativul cunoașterii tragediei românilor rămași în afara granițelor statului național unitar după anul 1918. Datele privind politica internă (de ordin social-politic, economic, demografic, cultural etc.) sunt necesare pentru individualizarea situației dramatice a etnicilor români de peste Nistru. Mărturiile refugiaților, prea puțin valorificate în România și în Republica Moldova, reprezintă o sursă utilă în procesul de deconspirare a două componente ale experimentului stalinist: 1) foametea artificială (organizată pentru atingerea obiectivelor de politică internă) și 2) opera artificială „RASS Moldovenească” (organizată pentru atingerea obiectivelor de politică externă). Acțiunea sistematică de înfometare a țăranilor de diverse etnii din Ucraina, inițial, a favorizat campania de „moldovenizare”, iar ulterior s-a suprapus cu aceasta. „Frontul intern” a fost întreținut pentru rezolvarea stringentelor probleme economice și militare (dar mai ales politice) și s-a suprapus cu declanșarea celui extern (sovietizarea, inițial a teritoriilor din dreapta Nistrului, iar ulterior a întregii Românie). Astfel, în faza de consolidare a sistemului totalitar, distrugerea fizică a reprezentat un mijloc de exterminare în masă complementar manevrării ulterioare a minorităților care au supraviețuit înfometării, deportărilor, detenției în lagărele de concentrare, muncii forțate sau altor politici sovietice. În astfel de condiții desființarea culturală nu s-a mai lovit de obstacole majore.

Summary

The Great Famine in Soviet Union, which peaked in 1931-1933, has coincided with one of the most dramatic episodes of the refuge from Ukraine to Romania in the interwar period. Considering that the tragedy was concealed and denied by the Soviet regime, the present study gives a synthesis and an interpretation of the testimonies of the refugees who managed to save themselves to the right bank of the

Dniester - as they were presented in the Romanian and Russian language press of the time. The testimonies of the survivors confirm the organized character of the famine, the use of starvation as a political instrument in the Sovietization process of the peasantry masses hostile to the regime. These testimonies also reveal the role of the famine in the general context of the un-nationalization of the Romanians in Transnistria, as well as the impeccable level of information the public opinion in Romania had about the dramatic realities in the neighboring country.

А.С. Стыкалин*

ПРОБЛЕМЫ СОВЕТСКО-РУМЫНСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ФОРМИРОВАНИЯ РУМЫНСКОЙ МОДЕЛИ СОЦИАЛИЗМА В МАТЕРИАЛАХ ПРЕЗИДИУМА ЦК КПСС (1953-1964)

В 2000-е годы был введен в научный оборот большой комплекс новых архивных документов, что позволило заметно расширить источниковую базу исследований как внутренней, так и внешней политики СССР в 1950-1960-е годы. Речь идет о трехтомной публикации материалов Президиума ЦК КПСС за 1954-1964 гг., отражающих ход повседневной работы этого высшего органа партийно-государственной власти в СССР в первое послесталинское десятилетие, на котором замыкалось принятие всех ключевых решений¹. Основу первого тома составили рабочие записи многих заседаний Президиума ЦК КПСС². Кроме этого в трехтомник включены стенограммы некоторых заседаний³, постановления, записки,

* А. С. Стыкалин, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Славяноведения РАН.

¹ Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Т. 1-3. Главный редактор академик А.А. Фурсенко. М., 2003-2008.

² Речь идет о кратких, иногда совсем обрывочных записях заседаний Президиума ЦК КПСС, представлявших собой по сути дела выжимки из содержания происходивших обсуждений. Их выполнял регулярно присутствовавший на этих заседаниях функционер, особо приближенный к первому секретарю ЦК КПСС Н.С. Хрущеву – зав. Общим отделом ЦК КПСС В.Н. Малин (либо, редко, его заместители). Подобная процедура – ведение записей – означала кардинальное расхождение с практикой, сложившейся при Сталине, обозначив перемены в работе Президиума, Секретариата и аппарата ЦК, происходившие под знаком утверждения так называемого «коллективного руководства». Для того чтобы стареющим преемникам Сталина было легче ориентироваться в огромной массе подлежащих разрешению вопросов и возвращаться к повторному рассмотрению некоторых не решенных окончательно проблем, видимо, и возникла идея коротко фиксировать на бумаге основное содержание наиболее важных дискуссий, происходивших на Президиуме ЦК, и прежде всего суть конкретных предложений: не будучи занесенными в протоколы, они теряли свой вес.

³ Первые известные стенограммы относятся к лету 1958 г. Следует иметь в виду, что с 1953 по июнь 1957 г. на заседаниях «коллективного руководства» не прекращалась подчас довольно острая борьба за лидерство. Очевидно, что члены Президиума ЦК, опасавшиеся, что отдельные их неосторожные высказывания могут быть со временем использованы против них, не были заинтересованы в ведении полных стенограмм, а иногда, в моменты обострения борьбы, даже и более коротких записей, подобных тем, что делал Малин. Показательно, в частности, отсутствие записей за 18-21 июня 1957 г., дни, когда оппоненты дали бой Хрущеву, – обо все происходившем в то время на заседаниях Президиума можно судить прежде всего по выступлениям на июньском пленуме. Незафиксирован-

готовившиеся для членов Президиума ЦК КПСС. В записях заседаний (включая стенограммы) зафиксирован, хотя и с неодинаковой степенью полноты, ход обсуждения самого широкого круга вопросов, привлекавших внимание партийно-государственного руководства – экономических, внутривластных и внешнеполитических⁴. Этот источник помогает реконструировать конкретные обстоятельства и выявить механизмы принятия на высоком уровне ключевых решений – о выступлении Н.С. Хрущева с докладом о культе личности в конце работы XX съезда КПСС, о военном вмешательстве в Венгрии в октябре-ноябре 1956 г., о путях разрешения Суэцкого кризиса 1956 г., Берлинского кризиса 1961 г., Карибского кризиса 1962 г. и т.д. Раскрывается своеобразие позиций отдельных членов партийного руководства. Следует заметить, что с течением времени оно проявлялось все меньше и меньше. После разгрома в июне 1957 г. антихрущевской оппозиции послесталинское «коллективное руководство» сменяется единоначалием. Ожесточенные споры, в частности, между Н.С. Хрущевым и В.М. Молотовым, уходят в прошлое. Не встречая теперь, как правило, отпора, Хрущев после устранения сдерживавшей его оппозиции вел себя все самоувереннее, все более навязывая соратникам свою волю, а сами заседания полномочного органа партии, как особенно хорошо видно из стенограмм, приобретают зачастую характер монологов, только изредка нарушаемых одобрительными возгласами других членов Президиума. И не меняли в общем сути дела осторожные попытки А. И. Микояна скорректировать некоторые крайности в суждениях и предложениях Хрущева, например о способах разрешения Берлинского кризиса 1961 г.

Записи заседаний Президиума дают представление о приоритетах внешней политики СССР. Вопросам отношений с восточноевропейскими

ность дискуссии сыграла, впрочем, благоприятную роль для Хрущева, дав ему основания говорить на пленуме о нелегитимности тех заседаний. С другой стороны, Малин чрезвычайно подробно записал ход заседания 13 октября 1964 г., где был решен вопрос об отставке Хрущева. Чью волю он тогда выполнял, зная, по всей вероятности, о безнадежном положении своего патрона? Вопрос этот остается открытым.

Практика вызова стенографистки на отдельные заседания Президиума ЦК стала складываться по инициативе Н.С. Хрущева, в условиях, когда тот овладел всей полнотой власти в стране, не только разгромив так называемую «антипартийную группу» Маленкова - Кагановича - Молотова, но удалив в октябре 1957 г. из Президиума ЦК маршала Г.К. Жукова и совместив в конце марта 1958 г. посты первого секретаря ЦК КПСС и председателя Совмина СССР. Стенографировались, в первую очередь, те заседания, где Хрущев выступал с заявлениями программного характера (со временем, по мере роста его реформаторских амбиций, таковых становилось все больше), и в некоторых случаях те, на которых обсуждались внешнеполитические вопросы, требовавшие своего безотлагательного решения.

⁴ Бюрократическая централизация, начавшая складываться еще на заре советской власти и достигшая своего апогея при Сталине, заставляла выносить на самый верх даже весьма второстепенные вопросы.

союзниками и другими социалистическими странами уделялось неослабное внимание, особую остроту эти проблемы приобрели осенью 1956 г., в период польского и венгерского кризисов⁵. Начиная с весны 1955 г. одним из существенных направлений советской внешней политики становится югославское; задача улучшения отношений с режимом Тито была сопряжена с задачей восстановления единства социалистического лагеря и мирового коммунистического движения⁶. С конца 1955 г., после того, как в ходе азиатского турне Хрущева индийский лидер Дж. Неру обозначил негативное отношение формирующегося движения неприсоединения к Коминформу, внимание советских лидеров в течение ряда месяцев было приковано к проблеме эффективности и целесообразности дальнейшего существования этой структуры, выступавшей в качестве главного инструмента при осуществлении массовой антиюгославской кампании после 1948 г. Документы Президиума ЦК КПСС показывают, в какой мере решение о роспуске Коминформа, принятое после долгих колебаний в апреле 1956 г., незадолго до визита Тито в СССР, было жестом в отношении Югославии, сделанным в целях устранения существенного препятствия, стоявшего на пути поступательного развития советско-югославских отношений. Сложные зигзаги советско-югославских отношений во второй половине 1950-х годов продолжали находить отражение в документах Президиума ЦК. Однако с конца 1950-х годов, когда руководство коммунистического Китая попыталось бросить вызов ведущей роли СССР в мировом коммунистическом движении, югославский вопрос отходит на второй план, тогда как все более приоритетное значение приобретают вопросы советско-китайских отношений.

При всей обрывочности малинских записей они обладают весьма высокой достоверностью как источник. Эти записи не предназначались для печати, а потому, как представляется, должны быть свободны от нарочитых искажений, неизбежных при подгонке тех или иных текстов под существующий пропагандистский ранжир. Введение этого источника позволило пересмотреть некоторые устоявшиеся стереотипы – например, о решающей роли советской стороны в вынесении смертного приговора бывшему премьер-министру Венгрии Имре Надю. Как явствует из документов, в феврале 1958 г. в Москве было признано целесообразным

⁵ Записи В.Н. Малина, относящиеся к октябрю-ноябрю 1956 г., были впервые опубликованы еще в 1996 г. – как в России (Исторический архив. 1996. N 2, 3), так и в Венгрии (Döntés a Kremlben, 1956. Szerk. Rainer M. János és V.Szereda. Bp., 1996). Именно с их расшифровки, собственно говоря, и началась работа по подготовке публикации всего корпуса документов, отражающих работу Президиума ЦК КПСС в так называемый «хрущевский» период. Позже эти записи вошли в книгу: Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Редакторы-составители Е.Д. Орехова, В.Т. Серeda, А.С. Стыкалин. М., 1998.

⁶ Развитие советско-югославских отношений в этот период подробно изложено в фундаментальной монографии: Едемский А.Б. От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953-1956 годах. М., 2008.

порекомендовать новому венгерскому лидеру Яношу Кадару отложить проведение суда над И. Надем, чтобы не испортить этим судом впечатление на Западе от выдвинутых в это время советских мирных инициатив. Сделанная 5 февраля краткая запись «проявить твердость и великодушие» свидетельствует о том, что в Кремле тогда считали возможным пойти также по пути смягчения приговоров, однако, это не устраивало Кадара – для него проблема И. Надя была неразрывно связана с задачей легитимации собственного режима. Он предпочел перенести процесс, но не переписывать уже разработанный сценарий, в соответствии с которым Имре Надя предполагалось казнить, что и было сделано в июне 1958 г.⁷

Проблемы советско-румынских отношений неоднократно рассматривались на заседаниях Президиума ЦК КПСС, чаще всего в контексте обсуждения более общих проблем советского лагеря, а также экономического сотрудничества социалистических стран.

В конце октября 1956 г. венгерский вызов заставил советских лидеров рассмотреть вопрос об эффективности всей восточноевропейской политики СССР, которая, при всей видимой всеохватности контроля над советской сферой влияния, была, как показали венгерские события, не способна обеспечить стабильности в регионе. На заседании Президиума ЦК КПСС от 30 октября при обсуждении проекта Декларации об отношениях между социалистическими странами говорилось о том, что «ходом событий обнаружился кризис наших отношений со странами народной демократии»; антисоветские настроения в этих странах широко распространены и для того, чтобы их преодолеть, необходимо устранить элементы командования из практики межгосударственных отношений⁸. Именно в этом контексте были неожиданно затронуты проблемы экономических отношений с Румынией. Принятая в этот день, в самый разгар венгерского кризиса, Декларация Правительства СССР об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими государствами⁹, как известно, подчеркивала необходимость большего равноправия в отношениях между социалистическими странами, при этом один из выступавших при ее обсуждении, зампред Совета Министров СССР М.З. Сабуров заметил, что установление более равноправных политических отношений предполагает развитие экономических связей на основе взаимной выгоды. При этом он напомнил о том, что Советский Союз начиная с 1945 г. неоднократно снижал сумму репарационных платежей для Румынии, идя навстречу дружественному румынскому правительству, и строил экономические

⁷ Подробнее см.: Стыкалин А.С. *Образ Имре Нады в 50-летней ретроспективе: мифы и реальность* // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. 2007. N.6. С. 223-238.

⁸ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*. Документы. С.457-462.

⁹ Правда. 1956. 31 октября.

отношения на льготных для Румынии условиях. По его оценке, Румыния до сих пор должна СССР 5 млрд долларов за имущество, вывезенное в годы войны с советской территории в Румынию¹⁰. Вопрос этот, бесспорно, нуждается в дальнейшем изучении.

27 ноября на Президиуме ЦК КПСС обсуждался вопрос об Имре Наде. Как известно, премьер-министр Венгрии в день решающей советской военной акции 4 ноября выступил по радио с обращением к венгерскому народу, осуждающим действия официальной Москвы, а после этого укрылся с большой группой близких ему коммунистов и членов их семей в югославском посольстве. Во второй половине ноября, после выхода из посольства, все эти люди вопреки заверениям в том, что им будет предоставлена возможность остаться в Венгрии, были задержаны советскими спецслужбами и переправлены в Румынию, в г. Снагов¹¹. В результате возникла довольно острая ситуация. Румынская сторона пошла навстречу просьбе Москвы, согласившись принять у себя членов «группы И.Надя»¹². Вместе с тем она попыталась выступить в роли посредника при разрешении возникшего конфликта между советским правительством, а также венгерским пока еще довольно марионеточным правительством Я.Капара, с одной стороны, и официальной Югославией, с другой. Как показывают записи заседаний Президиума ЦК КПСС за 27 ноября, советское руководство было против румынского посредничества: «Нецелесообразно. Подсказать Дежу, что это не в нашу пользу и не в

¹⁰ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. С.460.

¹¹ Имре Надь и большинство из его соратников, сосланных в Румынию, были переданы венгерским спецслужбам и отправлены на родину в апреле 1957 г., где предстали перед судом. Об их пребывании в Снагове см. сборник документов на румынском языке: *Insemnări de la Snagov: corespondență, rapoarte, convorbiri*. Ed. Ileana Ioanid. Jași, 2004. См. также сборник документов на венгерском языке: *A Snagovi Foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok. Összeállította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Baráth M. és Sipos L. Bp., 2006*. См. также публикацию текстов Имре Нады, написанных в снаговской ссылке: *Nagy Imre. Snagovi Jegyzetek. Gondolatok, emlékezések. 1956-1957. Felelős szerk. Vida I. Bp., 2006*.

¹² См.: Стыкалин А.С. *Советско-югославская полемика вокруг судьбы «группы И.Надя» и позиция румынского руководства (ноябрь - декабрь 1956 года)* // Славяноведение, 2000, N.1. С.70-81. Хрущев, в присущей ему манере, наигрывая простоту, с удовлетворением говорил на декабрьском (1956 г.) пленуме ЦК КПСС: «мы ударили по контрреволюции и по югославской агентуре ударили, она сидит сейчас в Румынии и мамалыгу кушает. Тов. Деж, он хороший наш товарищ, я – говорит – мамалыгой подкормлю, пусть сидят, если умно будут вести себя». См.: Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ). Ф. 2. Оп. 1. Д. 197. Л. 114 (речь идет о румынском партийном лидере Г. Георгиу-Деже). Через два месяца, в феврале 1957 г., член Политбюро ЦК Румынской рабочей партии Э. Боднэраш заверял посла СССР А.А. Епишева: люди «группы Надя» будут находиться в Румынии столько времени, сколько необходимо, пока в Венгрии «будет подготавливаться общественное мнение среди трудящихся, в сознании которых Надь будет раскрыт как предатель интересов народа, с тем, чтобы в подходящий момент предать его суду» (РГАНИ. Ф. 89. Пер. 45. Док. 69. Л.2).

пользу Венгрии»¹³. Тем не менее запланированная встреча югославских и румынских лидеров состоялась, хотя и без участия первых лиц государств – Тито и Дежа (с югославской стороны в ней участвовали Э.Кардель и А.Ранкович, с румынской – Э.Боднэраш и П.Борилэ). Она в некоторой мере повлияла на снижение остроты ситуации, готовность Югославии пойти на компромисс.

И в дальнейшем Румыния продолжала в известной мере играть роль посредника при налаживании советско-югославских отношений, испортившихся в результате венгерских событий. Первая после ноября 1956 г. встреча югославских и советских лидеров состоялась именно в Румынии 1-2 августа 1957 г. Стороны пришли к взаимному компромиссу. Советское руководство обещало повлиять на Я. Кадара и его команду, чтобы те не выпячивали обвинений против Югославии во время предстоящего процесса по делу И.Надя. Югославская же сторона согласилась участвовать в запланированном на ноябрь 1957 г. совещании компартий социалистических стран. Однако в середине октября, ознакомившись с проектом Декларации совещания, она заранее отказалась его подписать, убедившись в том, что Москва, как и раньше, продолжает диктовать мировому коммунистическому движению свои установки. Свой отказ югославы мотивировали нежеланием дополнительно осложнять отношения с Западом после того как ФРГ уже разорвала отношения с ФНРЮ на основании так называемой «доктрины Хальштейна», после установления Югославией дипломатических отношений с ГДР. Тем не менее представители СКЮ приехали в Москву, участвовали в юбилейных торжествах по случаю 40-летия октябрьской революции. Не подписав декларации компартий социалистических стран, они в то же время поставили подпись под Манифестом мира, принятом на более широком совещании. В Москве, как показывают материалы Президиума ЦК КПСС, доминировала линия на нераздувание конфликта, сохранявшаяся до апреля 1958 г., когда была принята новая программа СКЮ, признанная в СССР ревизионистской.

Довольно вялое участие Румынской рабочей партии в антиревизионистской кампании антиюгославской направленности, предпринятой Москвой в 1958-1959 гг.¹⁴, объяснимо тем, что СКЮ все более выступало

¹³ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года*. Документы. С.698.

¹⁴ Эта кампания, конечно, не достигла остроты предыдущей антиюгославской кампании, инициированной Сталиным в 1948 г. В мае 1958 г. установки руководства КПСС относительно границ критики СКЮ были наиболее полно изложены в закрытом письме ЦК КПСС парторганизациям КПСС о советско-югославских отношениях: критика югославского ревизионизма в советской печати «не должна вылиться в крикливую перепалку; не следует размениваться на мелочи, задевать национальные чувства югославы. Критика должна быть принципиальной, аргументированной и вестись в спокойном тоне, не впадая в крайности 1949-1953 гг.» (РГАНИ. Ф. 3. Оп. 14. Д. 207. Л. 75). «Нам надо сделать все, что в наших силах, чтобы не отдать Югославию в империалистический лагерь. Путем

для лидеров РРП примером независимой внешней политики. Поддержание стабильных отношений с ФНРЮ¹⁵ давало официальному Бухаресту потенциальную возможность разыгрывать временами югославскую карту в своем усиливавшемся стремлении к более самостоятельному внешнеполитическому курсу, вполне сочетавшемся с проведением жесткой, а подчас и репрессивной внутренней политики.

Пытаясь уже в 1956 г. освободиться от мелочной кремлевской опеки, режим Г. Георгиу-Дежа все же не стал, да и не мог стать союзником венгерских «национальных коммунистов» типа Имре Надя. Ведь даже самые робкие реформаторские проекты не могли найти сочувствия у румынских лидеров, которые явно не принимали идей демократизации режима и видели в большей независимости Румынии прежде всего средство упрочения собственной власти и ограждения страны от нежелательных либеральных веяний, рожденных XX съездом КПСС, но особенно проявившихся в Польше и Венгрии. Однако стремление Георгиу-Дежа к расширению поля самостоятельных маневров было бы утопией без укрепления к нему доверия со стороны Москвы. Жестокие репрессии, предпринятые внутри страны против тех, кто так или иначе выразил симпатии венгерской революции¹⁶, и преследования всех потенциальных оппонентов коммунистической власти¹⁷ были призваны не только запугать

воздействия на членов СКЮ, на югославский народ, своей терпеливой товарищеской критикой ошибок руководителей Югославии добиваться исправления их ошибок», – говорил Хрущев с трибуны майского пленума ЦК КПСС 1958 г. (Там же. Ф. 2. Оп. 1. Д. 318. Л. 35).

¹⁵ Лидер румынской компартии Г.Георгиу-Деж не поехал в ноябре 1957 г. в Москву на совещание компартий, ссылаясь на болезнь. Румынскую делегацию возглавлял премьер-министр Киву Стойка. Согласно распространенной версии, в общем имеющей под собой основания, Деж, зная об отказе югославов подписать итоговую декларацию, предполагал, что на конференции будет звучать острая критика в адрес СКЮ. Он хотел, таким образом, заранее от нее отмежеваться. Георгиу-Деж принимал во внимание неплохо складывавшиеся румыно-югославские отношения и не хотел ими жертвовать, сужая тем самым поле внешнеполитических маневров для Румынии. В документах отделов ЦК КПСС по связям с иностранными компартиями, относящихся к 1957-1958 гг., отмечалось, что представители РРП стараются по возможности дистанцироваться от критики СКЮ в рамках международного коммунистического движения (См., например: Там же. Ф. 5 Оп. 28. Д. 478. Л. 125). См. также: Stăkalin A. *Confătuirile de la Moscova ale partidelor comuniste și muncitorești, noiembrie 1957* // Arhivele Totalitarismului. București, Academia Română, 2008. N.1-2. 86-107 p.

¹⁶ Этой теме посвящена большая литература на венгерском языке, вышедшая как в Венгрии, так и в Румынии. Из наиболее значительных публикаций последних лет см.: Bottoni Stefano. *Kényszerből stratégia: a román államhatalom válaszlépései a magyar forradalomra (1956 – 1958)* // 1956 okai, jelentősége és következményei. Szerk. Pál L. és Romsics I. Bp., 2006. 157-195.o.; Pál-Antal S. *Áldozatok – 1956. A forradalmát követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományában. Marosvásárhely (Tirgu-Mures)*, 2006.

¹⁷ Как следствие венгерской революции, страшно напугавшей румынскую коммунистическую элиту и настороженно воспринятой в румынском обществе (опасавшемся уси-

недовольных, но и доказать советским лидерам: за Румынию они могут быть спокойны, здесь существует прочная коммунистическая диктатура и невозможно ничего похожего на то, что произошло в Венгрии (несколько позже этот аргумент сыграл немалую роль при обосновании румынской стороной своих требований о выводе советских войск). Став не только соучастником, но весьма инициативным участником расправы над Имре Надем¹⁸, Георгиу-Деж не просто подчинился блоковой дисциплине, но стремился извлечь максимум политической выгоды для себя. Более чем напуганный революцией в соседней стране, румынский лидер в конечном итоге сумел воспользоваться ею в интересах укрепления своей власти. Венгерские события вообще явились фактором, заметно ускорившим формирование румынской национальной модели тоталитаризма. Из опасений, что либерализация социализма у соседей зайдет настолько далеко, что составит серьезную угрозу положению румынского руководства, Георгиу-Деж с конца 1956 г. все более целенаправленно стремился к созданию механизмов противодействия не только венгерскому и польскому, но и советскому влиянию – причем нередко под видом искоренения последствий культа личности¹⁹.

Как раз в дни московского совещания компартий, 15 ноября 1957 г., Президиум ЦК КПСС обсуждал внешнеполитическую инициативу, с которой выступило руководство Румынии, которое именно в этот период впервые предприняло попытку обратиться к более активной внешней политике вне рамок советского блока, резонно полагая, что это не вызовет слишком негативной реакции Советского Союза, удостоверившегося во время польских и венгерских событий осени 1956 г. в прочности коммунистической власти в Румынии. 9 августа 1957 г. МИД Румынии адресовал в ЦК КПСС записку с изложением своих предложений об

ления в соседней стране ирредентистских, шовинистических настроений, активизации требований пересмотра границ), жесткие чистки были проведены, частности, в творческих союзах Румынии; немало деятелей культуры подверглось преследованиям по партийной, административной и судебной линии за реальную или мнимую поддержку венгерского восстания. Так, по некоторым данным, после июньского пленума ЦК РРП 1958 г., прошедшего под знаком идеологического наступления на ревизионистов, из Союза писателей, насчитывавшего 640 членов, было исключено 250 человек, из Союза художников, где было 1547 членов, изгнали 936 человек. Сменились составы редколлегий ряда журналов. См. подробно справку о мероприятиях Румынской рабочей партии (1959 г.) “по устранению серьезных недостатков в деятельности творческих союзов в Румынии и по ликвидации чуждой идеологии” (РГАНИ. Ф. 5. Оп. 36. Д. 94. Л. 43-47).

¹⁸ См.: Стыкалин А.С. Советско-югославская полемика вокруг судьбы «группы И.Надя» и позиция румынского руководства (ноябрь - декабрь 1956 года)... Из документов, раскрывающих роль румынской стороны в подготовке суда по делу Имре Надя, см.: РГАНИ. Ф. 89. Пер. 45. Док. 69.

¹⁹ См.: Cătănuș Dan. *The Romanian Communists under the Impact of Destalinization, 1956-1961* // Totalitarian Archives. București, 2002. №. 1-2, p. 174-191.

активизации регионального сотрудничества Балканских государств²⁰. После согласования с Москвой 10 сентября 1957 г. в “Скынтейя” было опубликовано Заявление румынского правительства “Об установлении отношений многостороннего мирного сотрудничества между странами балканского региона”, в те же дни распространенное в ООН среди делегаций, прибывших на открывшуюся в Нью-Йорке очередную сессию Генассамблеи. В нем предлагалось провести встречу руководителей шести балканских государств (Албании, Болгарии, Греции, Румынии, Турции и Югославии), на которой выступить с совместной декларацией о ненападении, а в дальнейшем сделать такие встречи периодическими и обсуждать на них острые политические вопросы в целях поиска путей их мирного разрешения. По мнению румынской стороны, нахождение более широкой по охвату формы балканского сотрудничества не только позволило бы “растворить” в ней Балканский пакт (включавший в себя Турцию, Грецию и Югославию), но и ослабило бы влияние НАТО в регионе, а в конечном итоге способствовало бы преодолению еще имеющейся политической конфронтации на Балканах (В письме, адресованном в ЦК КПСС, акцент делался на ликвидации очага напряженности у границ социалистического лагеря). При контактах с греческими и турецкими лидерами предполагалось сделать упор на перспективе взаимовыгодных региональных экономических отношений; даже в случае отклонения лидерами этих двух стран выдвинутая инициатива, по мнению румынского руководства, все равно имела бы необходимый пропагандистский эффект. Как явствует из упомянутой записки МИД Румынии в ЦК КПСС, официальный Бухарест уделял большое внимание подключению к своей инициативе титовской Югославии, отличавшейся более независимой внешней политикой и имевшей в силу этого немалый авторитет на международной арене. По некоторым сведениям, румынское правительство обращалось к югославскому руководству с предложением выступить с аналогичной инициативой от своего имени, но получило отказ²¹. Свое прохладное отношение к румынским планам югославы мотивировали прежде всего плохими отношениями с Албанией. Не менее сдержанной оказалась реакция Югославии на новое румынское предложение, нашедшее отражение в правительственном Заявлении, опубликованном в “Скынтейя” 7 июня 1959 г. и также вынесенном на рассмотрение Генассамблеи ООН – в нем предлагалось заключить многосторонний

²⁰ Записка МИД Румынии «К вопросу о создании коллективного регионального сотрудничества Балканских стран» // КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х - первой половине 1960-х гг. (Сборник документов). Салоники, 2003. С.136-140.

²¹ Подробнее см.: Стыкалин А.С. *Проекты регионального сотрудничества черноморских и балканских государств и позиция СССР (1950-е – начало 1960-х годов)* // Studia Balkanica. К юбилею Р.П. Гришиной. Отв. редактор А.Л. Шемякин. М., 2010. С. 323-338.

договор о взаимопонимании и коллективной безопасности в балканском регионе в целях превращения Балкан в зону мира и добрососедства²².

Однако более существенное препятствие для реализации идей многостороннего балканского сотрудничества представляла собой позиция не югославского правительства, а руководства Советского Союза. С конца 1950-х годов СССР неоднократно выступал с предложениями о создании безъядерной зоны на Балканах, на Адриатике и в Причерноморье, что имело целью прежде всего не допустить размещения атомного оружия и ракет дальнего радиуса действия на территории балканских стран-членов НАТО (Греции и особенно Турции). Наиболее значительные инициативы такого рода были выдвинуты Н.С. Хрущевым при посещении Румынии и Болгарии в мае-июне 1962 г. Так, 16 мая, выступая в болгарском городе Варна, советский лидер предложил превратить черноморские берега, на которых расположены стартовые площадки для ракет с ядерными зарядами, в “зону мира, дружбы и сотрудничества”. В то же время Советский Союз, хотя и искал возможности нейтрализации Балканского пакта, вместе с тем не поддерживал идею балканского сотрудничества в формах, не предполагавших активного участия в нем советской стороны, видя в этом опасность возникновения нового неподконтрольного ему регионального блока, способного усилить центробежные тенденции внутри Организации Варшавского договора. Показательно, что румынские предложения 1957 и 1959 гг. нашли очень слабое отражение в советской печати. И это несмотря на то, что в записке румынского МИДа в ЦК КПСС от 9 августа 1957 г. подчеркивалось, что своей мирной инициативой Румыния собирается оказать содействие советской внешней политике (при этом отмечалось, что предложения, исходящие не от великой державы, а от одной из сравнительно небольших социалистических стран, могут возыметь даже больший пропагандистский резонанс). Что же касается румынской инициативы 1959 г., то она фактически явилась непосредственным откликом на одно из советских заявлений о превращении Балкан в безъядерную зону²³.

Правда, Советский Союз однажды воспользовался румынским предложением при выработке своей – что интересно – не балканской, а ближневосточной политики (инициатива руководства Румынии рассма-

²² К началу 1960-х годов магистральным направлением во внешней политике режима Тито становится участие в движении неприсоединения, организационно оформившемся в 1961 г. В связи с этим официальные лица ФНРЮ неоднократно заявляли, что идея балканского сотрудничества не должна заслонять более широкомасштабные внешнеполитические задачи. Применительно к Балканам югославы предлагали сосредоточиться на урегулировании двусторонних отношений. Подробнее см.: Там же.

²³ Речь идет о советско-албанском заявлении о превращении Балкан и Адриатики в зону мира, сделанном по итогам пребывания Хрущева в Албании в конце мая 1959 г. 25 июня 1959 г. советское правительство также выступило с заявлением относительно превращения Балкан и Адриатики в зону, свободную от атомного и ракетного оружия.

тривалась именно в контексте дискуссий по проблемам Ближнего и Среднего Востока). Это произошло 15 ноября 1957 г. при обсуждении на Президиуме ЦК возможностей создания союза, который наряду с некоторыми балканскими странами включал бы в себя Египет и Сирию, стремившуюся в это время к далеко идущему сотрудничеству с СССР в военной области. Эта идея, однако, оказалась мертворожденной из-за невозможности объединить на общей платформе государства, преследовавшие слишком различные внешнеполитические цели. Кстати сказать, это в некоторой степени осознавалось и участниками обсуждения. Так, Турцию, находившуюся в непримиримых отношениях с Египтом и Сирией, изначально не предполагалось включать в проектируемый военно-политический союз. Скептически была оценена и готовность участвовать в таком союзе президента Египта Г.А. Насера. Небезынтересно, что приглашенные на заседание Президиума ЦК советские военачальники (только что назначенный вместо попавшего в опалу Г.К. Жукова министром обороны маршал Р.Я. Малиновский и начальник Генерального штаба маршал В.Д. Соколовский) проявили более здравый подход в оценке перспектив ближневосточно-балканского союза под эгидой СССР, нежели министр иностранных дел А.А. Громыко, от которого, собственно говоря, и исходило само предложение²⁴.

Вопрос о возможном выводе советских войск из Румынии впервые обсуждался на заседании Президиума ЦК КПСС 13 апреля 1957 г. (во время поездки в СССР румынской делегации во главе с К.Стойка 26 ноября – 3 декабря 1956 г. стороны пришли к выводу о целесообразности временного пребывания советских войск в Румынии). 13 апреля 1957 г. при обсуждении указаний постпреду СССР в ООН В.А. Зорину Хрущев предложил проявить инициативу по выводу части войск из Польши, Венгрии и Румынии, в случае если США согласится сократить свой контингент в Германии²⁵. Начиная с этого времени проблема вывода советских войск из Румынии становится неотъемлемой составной частью программы разоружения, провозглашенной Советским Союзом и частично им осуществленной в 1957-1958 гг. 1 апреля 1958 г. на заседании Президиума ЦК был рассмотрен вопрос “О проведении переговоров с представителями Румынской Народной Республики по вопросам, связанным с временным пребыванием советских войск на территории РНР”. Представленное на рассмотрение Президиума ЦК КПСС предложение Министерства обороны и МИД СССР исходило из нецелесообразности форсированного вывода войск из Румынии, однако в ходе обсуждения, главным образом,

²⁴ См. краткую запись заседания Президиума ЦК КПСС от 15 ноября 1957 г. (протокол 126. I.О дальнейших шагах в отношении Ближнего и Среднего Востока): *Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы.* М., 2003. С.281-282.

²⁵ Там же. С. 249.

по инициативе Хрущева было решено пересмотреть вопрос в направлении вывода²⁶. 17 апреля Президиум ЦК КПСС утвердил письмо ЦК КПСС в адрес ЦК Румынской рабочей партии²⁷. В нем отмечалось, что пребывание советских войск в Румынии уже не вызывается необходимостью ввиду некоторого ослабления международной напряженности и достаточной подготовленности румынских вооруженных сил для защиты своей страны. При принятии решения учитывалось, что Румыния окружена только социалистическими странами, включая внеблоковую Югославию, которая не рассматривалась как потенциальный военный противник²⁸. Принималось во внимание также то обстоятельство, что империалистические круги широко используют военное присутствие СССР в Румынии в целях анти-советской пропаганды²⁹. Важно заметить, что вывод советских войск из Румынии был синхронизирован с принятием мер по усилению обороноспособности ее армии³⁰, а также с предоставлением румынскому правительству долгосрочного кредита на сумму 40 млн. рублей³¹.

Вывод советских войск из Румынии явился мерой, призванной иметь прежде всего политико-пропагандистский эффект. В Декларации Политического Консультативного Комитета стран-участниц Организации Варшавского договора от 24 мая 1958 г. он был подан как новое доказательство миролюбивой политики социалистических стран. Как известно, советские войска были выведены из Румынии в июне-июле 1958 г. В дальнейшем на первый план в советско-румынских отношениях выходят проблемы экономического сотрудничества.

К 1963 г. отношения двух стран заметно осложнились, поскольку румынская сторона негативно отнеслась к советским планам экономической интеграции в рамках СЭВ, как мало учитывающим национально-государственные интересы Румынии, ее сложившуюся хозяйственную структуру. Советский Союз обвинялся в стремлении низвести Румынию до роли аграрно-сырьевого придатка к более развитым странам. Принципиальные разногласия между СССР и Румынией в вопросе о перспективах экономической кооперации впервые остро проявились на сессии Исполкома СЭВ в Варшаве 10-13 мая 1963 г. Насколько можно судить по

²⁶ Там же. С. 304.

²⁷ Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Том 2. Постановления. 1954-1958. М., 2006. С.783.

²⁸ Показательно мнение Президиума ЦК КПСС, выраженное несколькими годами позже, на заседании 8 января 1962 г. При обсуждении остро стоявшего германского вопроса тогда было замечено (в контексте рассмотрения соотношения сил в Европе), что Югославия не представляет реальной военной угрозы для Болгарии, а тем более (!) для Румынии (См.: Там же. Т. 1. С. 541).

²⁹ См. письмо ЦК КПСС, адресованное ЦК РРП: Там же. Т. 2. С. 1018-1019.

³⁰ См. постановление ЦК КПСС о поставке самолетов в Румынию и передаче ей в аренду боевых кораблей (январь 1958 г.): РГАНИ. Ф. 3. Оп. 14. Д. 183. Л. 6, 18-19, 103.

³¹ Вопрос был принципиально решен на заседании Президиума ЦК КПСС 3 января 1958 г. (Там же. Д. 175. Л. 7, 28).

записям заседаний Президиума ЦК КПСС, они были до известной степени неожиданны для Хрущева. Так, 5 ноября 1962 г. при обсуждении на Президиуме вопроса о создании совместных плановых органов социалистических стран он говорил о том, что за годы, прошедшие после смерти Сталина, выросло доверие между социалистическими странами, страх исчез, и Георгиу-Деж, как и некоторые другие восточноевропейские лидеры, “нам безгранично верят”³². Конечно, это было иллюзией, что наглядно показала варшавская сессия СЭВ, и чем сильнее была иллюзия, тем сильнее и последующее разочарование.

Как явствует из записи заседания Президиума от 7 июня 1963 г., советские лидеры не считали, что в основе возникших разногласий лежат глубокие противоречия. Ответственность была возложена на главу советской делегации зампреда Совмина СССР и постпреда СССР в СЭВ М.А. Лесечко, который якобы не проявил необходимой политической гибкости (“не нужно было принимать резолюцию, не было бы расхождений с румынами”³³). Ситуацию не собирались драматизировать, было отмечено, что сессия в целом прошла хорошо, вместе с тем был сделан важный вывод: “учесть на будущее – можем иметь отдельные разногласия по отдельным вопросам с отдельными странами”³⁴. 10 июня, на следующем заседании Президиума ЦК, решено было направить в Румынию делегацию во главе с самим Хрущевым для того, чтобы “найти приемлемую форму сотрудничества по кооперированию”³⁵.

Поездка, состоявшаяся 24-25 июня, не была результативна, беседа Хрущева и Дежа прошла в напряженной атмосфере. Позже, в середине октября 1964 г., при отстранении Хрущева ему среди прочего было поставлено в вину нанесение обиды Дежу своими грубыми выражениями, что, безусловно, не могло не повлиять на дальнейшее развитие советско-румынских отношений. Речь шла о том, что подобный стиль общения с лидерами соцстран может привести к дистанцированию этих стран от СССР, а в конечном итоге к разброду в социалистическом лагере³⁶.

³² Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Т.1. С. 645. В ходе поездки Н.С. Хрущева в Румынию, состоявшейся 17 – 25 июня 1962 г., не было выявлено значительных расхождений между лидерами двух партий по принципиальным вопросам внешней политики и экономического сотрудничества. Коммюнике по итогам визита см.: Правда. 1962. 25 июня.

³³ Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Т.1. С. 719.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же. С. 732.

³⁶ Как говорил М.А. Суслов на пленуме ЦК КПСС 14 октября 1964 г., «линию нашей партии в международных вопросах мы считаем правильной. Но не надо закрывать глаза на то, что у т.Хрущева бывали выступления, когда он совсем некстати становился в позу эдакого наставника, он весьма любил поучать руководителей братских стран в тех случаях, когда этого совершенно не требовалось. Например, едет за границу и поучает там, как сеять кукурузу, как получать высокие урожаи сельскохозяйственных культур. Зачем это делать? И это делалось там, где урожаи часто значительно выше, чем у нас. Это же обижает товарищей. Такая бестактность была допущена почти публично, например, в

К чести обеих сторон, им удалось избежать публичной полемики. Более того, как показывают документы, после конфликта, возникшего в мае-июне 1963 г., они приложили усилия, направленные на улучшение взаимоотношений. 23 июля на Президиуме ЦК КПСС обсуждалась программа намеченного на 25 июля Совещания первых секретарей компартий стран Организации Варшавского договора (оно одобрило проект договора о запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, космическом пространстве и под водой, подписанного в Москве СССР, США и Великобританией в начале августа). Краткая запись обсуждения вопроса на заседании Президиума начинается словами “румын не дразнить”, что отражает установку на нераздувание конфликта³⁷. Позже, 26 мая 1964 г., при подведении итогов поездки Хрущева в Египет был поднят вопрос о необходимости теоретической проработки вопроса о том, что разным странам “может быть придется пройти путь коммунистического национализма”, и в этом контексте упомянута Румыния³⁸. К этому времени была уже опубликована апрельская Декларация Румынской рабочей партии (1964 г.) по вопросам коммунистического и рабочего движения – программный, концептуальный документ, уточнивший внешнеполитические приоритеты Румынии (в нем был сделан акцент на равноправии стран, строящих социализм, и первостепенности национальных, а не интернациональных интересов). Реакция на него в Москве, как явствует из вышеприведенных записей, была достаточно спокойной: вероятно именно в этот момент там ближе всего подошли к пониманию того факта, что разногласия не случайны – в каждой из стран в силу конкретных условий на определенном этапе развития могут усилиться национально-специфические моменты при выборе методов, форм социалистического строительства, и с этим необходимо считаться, не идя на обострение³⁹. Выраженная Тито в мае 1962 г. готовность вопреки всем разногласиям

отношении румынских товарищей. Это же не может не обижать руководителей братских партий. Это – люди опытные и закаленные, они не нуждаются в таких неуместных советах» (Как снимали Н.С. Хрущева. Материалы пленума ЦК КПСС. Октябрь 1964 г. // Исторический архив, 1993. № 1. С. 13. См. также запись заседания Президиума ЦК КПСС от 13 октября 1964 г.: “зачем вам нужно Дежу говорить обидные слова?” (Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Т.1. С.865).

³⁷ Там же. С. 734

³⁸ Там же. С. 825. В те же дни, 28 мая 1964 г., на Президиуме ЦК КПСС было принято решение о мероприятиях по улучшению советско-румынских отношений.

³⁹ Об этом же говорил и М.А. Сулов 14 октября 1964 г. на пленуме ЦК КПСС при отстранении Н.С. Хрущева: «Отношения между некоторыми социалистическими странами складываются сложнее, чем были до сих пор», и это объясняется не только раскольнической деятельностью руководства компартии Китая. «В данный момент есть элементы роста национализма в некоторых социалистических странах. В этих условиях следует проводить очень терпеливую, выдержанную, гибкую политику, направленную на то, чтобы укреплять наши связи, дружбу с руководством братских партий, с народами этих стран» (Как снимали Н.С. Хрущева. Материалы пленума ЦК КПСС. Октябрь 1964 г. // Исторический архив, 1993. № 1. С. 13).

между СКЮ и КПСС поддержать КПСС в ее противостоянии КПК за лидерство в мировом коммунистическом движении явилась серьезным аргументом в пользу большей терпимости к национал-коммунистическим устремлениям, не несущим в себе угрозу краха коммунистических режимов в тех или иных странах.

В свою очередь и румынская сторона была заинтересована в стабильных отношениях с могучим восточным соседом, в ослаблении возникшей напряженности. В силу этого она сделала жест доброй воли, предоставив в сентябре 1963 г. Советскому Союзу на выгодных условиях 400 тыс. тонн пшеницы (1963 год был очень неурожайным на значительной части территории СССР, показатели производства зерна были очень низки)⁴⁰.

Хотя разногласия между двумя партиями обе стороны старались в то время не афишировать, возврата к прежнему, доконфликтному состоянию не произошло. Румынская коммунистическая элита все более решительно и последовательно выступает против далеко идущей экономической интеграции стран социалистического содружества, видя в этом дискриминационный для Румынии характер. Она настаивает также на корректировке отношений внутри Организации Варшавского договора на основе равноправия. Сотрудничество с балканскими странами заслоняется теперь более широкомасштабной внешнеполитической доктриной, предполагавшей расширение разносторонних (в том числе внешнеэкономических) связей с Западом, проведение более активной политики в “третьем мире” и, наконец, балансирование между двумя коммунистическими державами – СССР и КНР. Начиная с 1964 г. Румыния весьма последовательно стремится проводить более самостоятельную политику в рамках советского блока, дистанцируясь, в частности, от участия на стороне КПСС в острой полемике с КПК. Вообще обострение советско-китайского спора дало румынским лидерам возможность играть на противоречиях двух великих коммунистических держав в целях укрепления собственных позиций внутри страны и вовне. Эта тактика продолжится и в дальнейшем, в «эпоху Чаушеску».

Западные наблюдатели уже осенью 1963 г. обратили внимание на возникшие трения между Москвой и Бухарестом и, более того, зафиксировали первые видимые симптомы отклонения Румынии от общей линии стран-участниц Организации Варшавского договора⁴¹. К выводу об изменениях внешнеполитического вектора Румынии можно было прийти даже не обладая полной информацией о секретных проявлениях ее внешней политики – осенью 1963 г. правительство Румынии предпринимает неподконтрольные СССР внешнеполитические шаги, направленные на сближение с США. В частности, 4 октября в Нью-Йорке, в

⁴⁰ Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Т. 1. С. 737.

⁴¹ См.: Brown J.F. *Rumania Steps Out of Line* // *Survey. A journal of Soviet and East European Studies*. N. 49. October 1963, p. 19-34.

дни работы сессии Генассамблеи ООН, министр иностранных дел РНР К. Мэнеску имел секретную встречу с госсекретарем США Д. Раском. Румынское правительство, говорил он, не было информировано о планах размещения советских ракет на Кубе. Поэтому Румыния, хотя и является союзником СССР, не может вместе с СССР нести ответственность за последствия этого шага. В случае возникновения в будущем аналогичной ситуации, способной привести к войне, Румынию, по мнению ее министра иностранных дел, следует рассматривать как нейтральное государство, не направляя против нее военного удара ⁴². В контактах с США один из союзников СССР, таким образом, прямо дистанцировался от непродуманной советской внешнеполитической акции, подвергнутой позже критике и в руководстве КПСС – при отстранении Хрущева в октябре 1964 г.

Не ясно, было ли советское руководство в какой-то мере информировано по разведывательным каналам о секретных контактах румынской дипломатии с Вашингтоном. Можно однозначно утверждать лишь, что оно было всерьез озабочено тем, чтобы в момент обострения советско-китайского спора разногласия СССР с Румынией не привлекали слишком большого внимания на Западе. Об этом свидетельствует, в частности, запись заседания Президиума ЦК от 4 июня 1964 г. ⁴³. А.Н. Косыгин (в то время первый зампред Совмина СССР) ездил в Индию для присутствия на похоронах Дж. Неру, где встречался с премьер-министром Великобритании лордом Хьюмом. В ходе беседы были затронуты вопросы советско-румынских отношений, что вызвало комментарии западных политических экспертов. Через несколько дней, на заседании Президиума ЦК КПСС, руководство СССР отреагировало на тенденциозное отражение в западной прессе этого “семейного спора” в социалистическом лагере ⁴⁴.

Обозначившиеся советско-румынские разногласия по проблемам экономической интеграции совсем не перечеркнули амбициозных советских планов. Один из них – строительства гидроэлектростанции на Дунае у Железных ворот на границе Румынии и Югославии – постоянно находился в поле зрения Хрущева, обсуждался на заседании Президиума ЦК КПСС 9 января 1963 г. ⁴⁵. Сооружение такой электростанции должно было стать, по замыслу советского лидера, общим делом СЭВ, оно дало бы пример добровольного кооперирования на основе взаимовыгодного сотрудничества сразу нескольких стран (в том числе Болгарии, Венгрии и даже Чехословакии), способствовало бы привязыванию Югославии к единой энергосистеме социалистических стран. Идея, насколько можно

⁴² См.: Garthoff R.L. *When and Why Romania distanced itself from the Warsaw Pact* // Cold War International History Project Bulletin. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington. Issue 5. Spring 1995, p.111.

⁴³ Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1958. Т. 1. С. 825-827.

⁴⁴ Там же. С. 827.

⁴⁵ Там же. С. 693-694.

судить по известным документам, в свое время инициированная именно Румынией⁴⁶, была реализована при участии СССР, в марте 1964 г. было принято постановление о поставке в Румынию оборудования для строительства дунайского гидроузла. Электростанцию открыли в 1972 г.

Как показывают документы, советские лидеры не упускали из виду межгосударственные противоречия и национально-территориальные споры в социалистическом лагере, мешающие его единству. Эти проблемы были актуализированы в начале 1960-х годов в связи с советско-китайскими разногласиями. Вопрос о границах Румынии и ее национально-территориальных спорах с соседями затрагивался 19 августа 1964 г., за два месяца до отстранения Хрущева, при обсуждении поступившей в ЦК КПСС информации о беседе Мао Цзэдуна с делегацией японских депутатов-социалистов. Мао заявил, что Китай поддерживает претензии Японии в отношении Курильских островов, сказал и о том, что в Восточной Европе слишком много мест, оккупированных СССР – части Польши, Румынии, Финляндии. Стенограмма фиксирует пространное рассуждение Хрущева о том, что социалистические страны унаследовали из прошлого множество нерешенных пограничных и территориальных спорных проблем⁴⁷. Он упомянул в этой связи “очень болезненный”, по его словам, трансильванский вопрос, осложняющий отношения между Венгрией и Румынией; упомянул также существующий спор между Румынией и Болгарией вокруг территории Южной Добруджи, до 1940 г. принадлежавшей Румынии, а затем отданной Болгарии. По мнению советского лидера, некоторые из этих спорных вопросов сохранятся и когда все страны станут социалистическими, проблема будет окончательно решена только в перспективе построения коммунизма, с отмиранием границ. Хрущев исходил из двух постулатов: 1) нельзя подвергать сомнению права сегодняшнего населения на те или иные земли, ссылаясь на старые несправедливости; 2) почти никогда не возможно сказать, к какому историческому периоду надо вернуться для восстановления справедливых границ. Но поскольку спорные вопросы между социалистическими стра-

⁴⁶ В январе 1956 г. на совещании представителей компартий в Москве, посвященном экономическим вопросам, именно представители РРП внесли предложение рассмотреть возможность совместного использования гидроэнергетических ресурсов Дуная странами Дунайского бассейна. Совещание признало важным предложение, внесенное РРП, и рекомендовало соответствующим экспертным комиссиям всесторонне изучить этот вопрос и подготовить конкретные проекты использования гидроэнергетических ресурсов Дуная, имея в виду участие и ФНРЮ, если с ее стороны проявится интерес (*Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Т. 2. С. 190*). 3 февраля 1956 г. Президиум ЦК КПСС принял постановление «Об обмене электроэнергией между странами-участницами СЭВ и использовании гидроресурсов Дуная» (Там же. С. 933).

⁴⁷ Там же. С. 848-852. Вопрос о национально-территориальных спорах обсуждался и на заседании Президиума ЦК КПСС 10 ноября 1963 г., также в контексте советско-китайских отношений. См.: Там же. С. 776-777.

нами сохраняются, должны быть выработаны механизмы их решения. По мнению Хрущева, спорные вопросы целесообразно решать путем опроса населения или третейского арбитража – в роли арбитров выступили бы другие социалистические страны. Курировавший отношения с социалистическими странами секретарь ЦК КПСС Ю.В. Андропов (в 1954-1957 гг. посол СССР в Венгрии, он достаточно неплохо знал проблемы венгеро-румынских отношений) заметил, что если пойти по этому пути, могут возникнуть ненужные проблемы у румын. Но Хрущев был настолько увлечен своей идеей, что не придавал этому значения: “это, безусловно, затронет румын. Это ничего. Истина должна быть истиной, когда в одинаковой степени относится ко всем”⁴⁸. Для того чтобы продемонстрировать Китаю и всему миру готовность СССР учесть демократическое волеизъявление народов при решении территориальных споров, он предложил провести референдум среди казахов и киргизов, хотят ли они остаться в СССР или соединиться с теми казахами и киргизами, которые живут в китайском Синцзяне. В данном случае Хрущев был уверен, что они предпочтут СССР. Но советский лидер готов был пойти и дальше, выразив готовность провести также референдум среди венгров Закарпатской Украины: куда они хотят – остаться в СССР или чтобы их передали в Венгрию. При этом он предвидел результат не в пользу СССР, что его, впрочем, не смущало: “Нам было бы очень хорошо их отдать. Никакой проблемы, а политический выигрыш колоссальный”⁴⁹. Оказывается, Хрущев уже поднимал этот вопрос в беседе с Я. Кадаром в неформальной обстановке (их отношения вообще были несколько менее формальными, чем это было принято в кругу партийных лидеров социалистических стран). В отличие от Хрущева, все более утрачивавшего почву под ногами, реалистически мыслящий венгерский лидер не склонен был всерьез воспринимать фантастические прожекты своего московского покровителя, предпочтя все обратить в шутку: “мы пришли из-за Урала, дайте место за Уралом”⁵⁰.

Что же касается соратников Хрущева, то они, по большому счету не возражая ему при обсуждении вопроса на заседании Президиума ЦК КПСС 19 августа, всего через два месяца, 13 октября, при отстранении, припомнили ему сделанные в тот день “опасные высказывания” о проведении референдумов, причем припомнил неизменно чуткий к национальному вопросу А.И. Микоян, в целом занявший в октябре 1964 г. наиболее умеренную позицию в отношении Н.С. Хрущева⁵¹. Правда, Хрущев, видимо, и сам понимал несовершенство своего проекта решения национально-территориальных споров и сделал задний ход, что явствует

⁴⁸ Там же. С. 851.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же. С. 869.

из заключительных слов его монолога на заседании Президиума ЦК КПСС 19 августа: “Надо оговориться, третейский суд, если обе стороны на это согласны. Если одна из сторон против, то лучше всего отложить эти вопросы на будущее. Предоставить времени и истории эти вопросы решить. Вот и все”⁵².

Однако проблемы, поднятые Хрущевым, судя по всему сохраняли актуальность. Через месяц, 25 сентября 1964 г., Президиум ЦК обсуждал информацию, поступившую из Пекина – о том, что румынская делегация во главе с И.Г. Маурером, прибывшая в Китай на торжества по случаю 15-летия КНР, в беседе с министром иностранных дел КНР Чен И затронула вопрос о несправедливости присоединения к СССР ряда румынских территорий. Президиум ЦК принял решение проверить достоверность полученной информации⁵³.

Глубина противоречий между СССР и формирующейся румынской национальной моделью социализма оказалась недооцененной советскими лидерами, предпринявшими после отставки Хрущева целый комплекс мер, направленных на преодоление наслоений в советско-румынских отношениях. Списать все на волюнтаризм и грубость Хрущева, начав политику «с чистого листа», не удалось. Настойчивые попытки теснее пристегнуть Румынию к общей линии советского блока на международной арене оказались безуспешными. Не последнюю роль сыграли в этом амбиции нового лидера Румынии Н. Чаушеску, его упорное стремление к укреплению режима личной власти внутри страны и повышению веса ее руководства во внешней политике⁵⁴. Пик обострения советско-румынских отношений в доперестроечный, догорбачевский период пришелся на август 1968 г., когда Румыния, как известно, оказалась в состоянии острой конфронтации с советским руководством, решительно выступив против вмешательства СССР и ряда его союзников по Организации Варшавского договора в Чехословакии. В течение нескольких дней в стране существовали даже опасения советской интервенции в Румынию, впрочем явно необоснованные⁵⁵. Правда, уже с конца августа с румынской стороны предпринимаются определенные усилия, направленные на смягчение, стабилизацию двусторонних отношений, нейтрализацию послед-

⁵² Там же. С.851-852.

⁵³ Там же. С.859.

⁵⁴ В 1965-1966 гг. с румынской стороны на заседаниях Политического Консультативного Комитета ОВД выдвигалось требование о реальном приобщении союзников СССР по ОВД к выработке любых планов и принятию любых решений, связанных с применением стратегического оружия. Это требование было, однако, совершенно неприемлемым для советского руководства. См.: Kramer M. The “lessons” of the Cuban Missile Crisis for Warsaw Pact Nuclear Operations // Cold War International History Project Bulletin. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington. Issue 5. Spring 1995, p.113.

⁵⁵ См.: Марьина В.В. Пражская весна 1968 года: к вопросу о международном резонансе (по опубликованным в Чешской Республике документам и материалам чешского журнала «Soudobé dějiny») // Славяноведение. 2008. № 3. С. 60-75.

ствий августовского конфликта с СССР (при сохранении особой позиции Румынии в советском блоке)⁵⁶.

Введенные в научный оборот материалы заседаний Президиума ЦК КПСС станут серьезным подспорьем при изучении процесса выработки внешнеполитического курса СССР, в том числе на восточноевропейском направлении. Неоспоримо их значение как источника, позволяющего составить более полную картину динамики советско-румынских отношений в условиях формирования специфической модели социализма в Румынии.

Summary

In this paper the author examines some of the materials of the meetings of the Presidium of the CPSU Central Committee reflecting the development of the Soviet-Romanian relations in the context of foreign policy of the Soviet Union.

The author draws attention to the way was taken the decision to withdraw Soviet troops from Romania in June-July 1958. The author also analyzes the conception of N. Khrushchev on resolving territorial issues between the socialist countries on the basis of referendums or with the participation of third parties.

⁵⁶ Это проявилось и в изменении тональности румынской прессы. В сводке Главного управления по охране государственных тайн в печати (Главлит) о выступлениях зарубежной прессы с 26 августа по 8 сентября 1968 г. отмечается: "сейчас тон румынской печати резко изменился и последние номера газет СРР в основном пропускаются в продажу беспрепятственно", чего не было в первые дни после военного вторжения стран-участниц Варшавского договора в Чехословакию 21 августа. См.: РГАНИ. Ф. 5. Оп. 60. Д. 20. Л. 125. Надо сказать, что проникновение в Советскую Молдавию (чаще всего по недосмотру ее собственных чиновников) в большом объеме румынских газет за 20-е числа августа, содержащих выступления Чаушеску с прямым осуждением военного вмешательства в Чехословакию и другие пропагандистские материалы, явилось причиной серьезной разборки в ЦК компартии Молдавской ССР. См.: *Moldova, Romania, and the Soviet Invasion of Czechoslovakia. Introduction, translation, and annotation by Mark Kramer // Cold War International History Project Bulletin*, Issue 12/13, p. 326-333. Cambridge (Mass.), 2001. Вообще до конца августа критика друг друга в румынской и советской прессе была взаимной. Так, 25 августа "Правда" обвиняла Румынию (как и Югославию) в оказании активной помощи чехословацким "антисоциалистическим силам". С намеком на недавние посещения Праги Тито и Чаушеску (последний был там перед самым вторжением) газета писала, что именно в Белграде и Бухаресте "политические авантюристы" из Праги "плетут свои интриги". Между тем, черно-белый, лишенный полутонов взгляд на происходящее в Чехословакии и вокруг нее не мог удовлетворить мыслящую часть общества, в своем стремлении понять причины кризиса искавшую альтернативные источники получения информации. В советской Молдавии для составляющего в ней большинство румыноязычного населения наиболее доступным таким источником были румынские СМИ – пресса, но особенно радио и телевидение, принимавшиеся на значительной части территории республики. Как выясняется из документов, даже партийные политинформаторы, не всегда способные ответить на вопросы аудитории на основании информационных писем ЦК КПСС для партаппарата, а тем более советской прессы, нередко использовали версии румынских СМИ, не менее тенденциозные и вместе с тем дополнявшие картину новыми штрихами. См.: Arhivă Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova. F. 51. In. 29. D. 28, f. 32.

Elena Negru*

SCHIMBURILE DE TURIȘTI DINTRE RSS MOLDOVENEASCĂ ȘI REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA (ANII 60 -70 AI SEC. XX)

După două decenii postbelice, începând cu anul 1966, se observă o înviore a relațiilor turistice între RSSM și RSR. Această tendință era în acord cu campania propagandistică antiromânească a PCM, declanșată în anul 1965, prin care se urmărea prelucrarea cetățenilor din RSR și RSSM și combaterea cursului PCR de distanțare de URSS.

În anul 1966, conform memoriului șefului adjunct al Secției organe administrative a CC al PCM din 14 martie 1968, adresat secretariatului CC al PCM, în RSSM au venit 6319 turiști din țările socialiste și 734 - din țările capitaliste. În anul următor, 1967, aici au sosit 10 091 turiști din țările socialiste și 741 - din țările capitaliste. Cei mai mulți turiști erau din Bulgaria: 4770 persoane (în 1966) și 6534 persoane (în 1967). Turiștii bulgari au deținut întâietatea, în cadrul balanței turistice din RSSM, până în 1973. Pe locul doi, după bulgari, s-au plasat turiștii din România care, în 1966, au fost în număr de 988 persoane, iar, în 1967, - 2616 persoane¹.

În anul 1968, în legătură cu invazia sovietică în Cehoslovacia, în RSSM au sosit doar 2856 turiști din RSR, iar în 1969 - 4115 persoane² (vezi anexa 1). După cum au remarcat autoritățile, anul 1969 a fost primul an, de la înființarea în 1959 a filialei Chișinău a asociației unionale *Inturist*, cu un asemenea număr mare de turiști români sosiți în RSSM.

* **Elena Negru**, conf. univ. dr., cercetător științific coordonator la IISD al AȘM.

¹ AOSPRM, fond 51, inv. 29, dosar 240, fila 21.

² În diferite documente, alcătuite de demnitarii de partid și de stat din RSSM, datele statistice în general, inclusiv cele referitoare la numărul turiștilor care au vizitat RSSM, diferă substanțial. Astfel, în nota din 8 decembrie 1978 - *Cu privire la primirea și deservirea în RSS Moldovenească a turiștilor din RSR în perioada 1968-1978* -, alcătuită de către Direcția pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri din RSSM și expediată CC al PCM, sunt vehiculate alte date. Conform documentului, numărul turiștilor din Bulgaria în 1968 și 1969 au constituit 7603 și, respectiv, 10672 persoane, iar a celor din România, în aceiași ani, - 4877 și 4310 persoane (AOSPRM, fond 51, inv. 47, dosar 11, fila 131). A fost sau nu vorba, în toate aceste cazuri, de utilizarea defectuoasă a unor metodologii de calcul diferite, urmează ca cercetătorii să clarifice. Totuși, în pofida acestor diferențe, datele sus-menționate surprind corect tendințele generale ale proceselor sociale din RSSM. Acest fapt justifică necesitatea atitudinii critice la utilizarea lor.

**Numărul turiștilor din țările socialiste, care au vizitat RSSM,
în anii 1968-1969³**

Țara	1968	1969
Bulgaria	5216	12454
Ungaria	-	74
RDG	97	241
Polonia	305	142
România	2856	4115
Cehoslovacia	36	73
Iugoslavia	205	127
TOTAL	8715	17226

Filiera turismului era un important mijloc de propagandă și de îndoctrinare a cetățenilor străini. La 7 octombrie 1967, Biroul CC al PCM a adoptat hotărârea *Cu privire la măsurile de îmbunătățire a informării și propagandei realizărilor Moldovei Sovietice în străinătate și printre cetățenii străini care se află în republică*. Un loc aparte în această activitate revenea ghizilor grupurilor de turiști români. În 1967, în cadrul secției propagandă și agitație a CC al PCM, a fost format un sector responsabil de propaganda politică în străinătate, care supraveghea și activitatea ghizilor filialei Chișinău a Asociației unionale *Inturist*⁴.

În nota *Despre lucrul propagandistic informativ printre turiștii străini care au vizitat RSSM în anul 1967*, N. Stepanov, șeful Direcției Turism Străin al Consiliului de Miniștri al RSSM, remarca îmbunătățirea lucrului cu turiștii străini, elogiind eforturile colaboratorilor sectorului propagandă externă al CC al PCM. Totodată, propunea perfecționarea metodelor de propagandă a ghizilor interpreți, insistând asupra „sporirii nivelului ideologic și a caracterului combativ”.

„Considerăm drept sarcină prioritară intensificarea prin toate mijloacele posibile a lucrului cu turiștii români, familiarizarea cât mai amplă cu realizările, cu viața poporului sovietic, organizarea a cât mai multe întâlniri, discuții ale turiștilor români cu oamenii sovietici, contribuind astfel la consolidarea prieteniei dintre Uniunea sovietică și Republica Socialistă România”⁵.

Hotărârea CC al PCUS *Cu privire la măsurile de ajutorare al RSS Moldovenești în ameliorarea muncii ideologice* din 6 mai 1968 inaugura o nouă etapă în „lupta împotriva influenței dăunătoare a ideologiei reacționare din străinătate”. În acest scop, Direcției pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri

³ AOSPRM, fond 51, inv.31, dosar 97, fila 13.

⁴ ANRM, fond 2782, inv.1, dosar 40, filele 21-22.

⁵ *Ibidem*, filele 12, 20.

al URSS i se „propunea” „să folosească pe larg legăturile turistice între RSR și URSS, călătoriile cetățenilor români cu vize individuale în RSS Moldovenească și în alte republici ale țării, pentru a informa opinia publică română despre politica internă și externă a URSS, pentru a o familiariza cu realizările poporului moldovenesc în construcția comunistă”⁶.

În hotărârea Biroului CC al PCM *Despre măsurile privind îndeplinirea hotărârii CC al PCUS „Cu privire la măsurile de ajutorare a RSS Moldovenești în ameliorarea muncii ideologice”* din 3 iunie 1968 se solicita ca „Direcția pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSS Moldovenești (tov. N. K. Stepanov), împreună cu Societatea Moldovenească de Prietenie și Relații Culturale cu Țările Străine (tov. A.C. Saltanovskaia), Comitetul de Stat pentru Presă al Consiliului de Miniștri al RSS Moldovenești (tov. E.F. Jmerenețkaia) să elaboreze, în termen de o lună, măsuri coordonate care să prevadă:

- a) intensificarea propagandei în rândul cetățenilor care sosesc din străinătate, precum și al turiștilor care pleacă în străinătate;
- b) creșterea considerabilă a editării în limbi străine a broșurilor, pliantelelor despre dezvoltarea economiei, științei și culturii RSS Moldovenești pentru difuzarea lor în țările străine”.

Comitetele orașenești și raionale de partid erau obligate „să ridice nivelul activității comisiilor pentru munca cu străinii, a grupelor propagandistice la întreprinderi, în colhozuri și sovhozuri, să amenajeze locurile ce urmau a fi arătate străinilor; să elaboreze măsuri privind îmbunătățirea conținutului muncii cu străinii la întreprinderile și instituțiile destinate vizitării turiștilor, să informeze mai profund și mai larg despre dezvoltarea economiei naționale și a culturii orașului, raionului în anii puterii sovietice”⁷.

Într-un raport al Direcției pentru turism străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM, adresat CC al PCM, referitor la activitatea sa în anul 1969, se menționa următoarele:

„Ghizii interpreți ai grupurilor de limbă română au acordat o atenție deosebită lucrului cu turiștii din Republica Socialistă România, necesității analizei opiniilor expuse de către turiști pe marginea proceselor din viața politică și economică care au loc în această țară, în legătură cu poziția separată a conducerii române față de unele aspecte ale politicii interne și externe și ale mișcării comuniste internaționale.

Având în vedere atmosfera complicată din această țară, concepția naționalistă a conducerii românești, reflectarea insuficientă de către presa românească a vieții din Uniunea Sovietică, noi am întreprins toate măsurile necesare în vederea intensificării lucrului cu turiștii români...

Dacă în anii trecuți programul șederii turiștilor români în Moldova includea doar turul Chișinăului cu vizitarea unor muzee și a EREN (Expoziția Rea-

⁶ Gheorghe Negru, *Campanie împotriva României și a naționalismului românesc din RSSM în anii 60-80 ai sec. XX*, în „Destin Românesc” Revistă de istorie și cultură, 2010, nr. 1, p. 155.

⁷ Ibidem, p. 157.

lizărilor Economiei Naționale - n.a.), în anul 1969, unele grupuri de turiști, au vizitat întreprinderi, colhozuri, iar grupa E-821 a avut posibilitatea să se familiarizeze cu raionul Fălești în întregime”⁸.

Același raport relevă cum s-a desfășurat lucrul de familiarizare a grupului de turiști români cu raionul Fălești.

„Direcția (pentru turism străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM - n.a.) a convenit în prealabil cu comitetul raional de partid Fălești că instituția destinată vizitării va fi colhozul „Frunze” din satul Horești. Comitetul raional de partid a încredințat președintelui comitetului executiv raional tov. P. F. Bantiuk misiunea de a-i familiariza pe turiști nu numai cu colhozul „Frunze”, ci și cu raionul în întregime.

Tov. Bantiuk a avut o atitudine foarte responsabilă față de acest lucru; până la sosirea turiștilor, el s-a întâlnit cu ghidul-interpret, repartizat acestui grup, și a concretizat programul. În ziua sosirii grupului, tov. Bantiuk, împreună cu șeful secției propagandă și agitație a comitetului raional de partid Fălești, s-au deplasat la hotarul dintre raioanele Fălești și Ungheni, unde i-au întâlnit și salutat cordial pe turiști. În drum spre colhoz, tov. Bantiuk a povestit minuțios oaspeților despre istoria raionului, dezvoltarea economică, culturală, învățământ, asistența medicală”⁹.

După vizitarea unor întreprinderi de creștere a porcinelor și păsărilor, turiștii români au vizitat monumentul eroilor căzuți în timpul celui de-al doilea război mondial din centrul orașelului Fălești, participând la ceremonia de depunere a florilor. Programul a inclus și vizitarea altor colhozuri și sovhozuri din raion, turiștii având ocazia să se „familiarizeze” cu „realizările” economice și culturale.

„Vizita turiștilor români în raionul Fălești, se menționa în sus-numitul raport, a avut o influență politică colosală asupra lor. Ei au spus că, după ce vor pleca la ei în patrie, vor povesti tuturor cunoscuților despre ceea ce au văzut, despre primirea amicală a oamenilor muncii din Moldova sovietică”¹⁰.

Așadar, începând cu anul 1969, pentru a induce turiștilor români o anumită atitudine față de politica și realitatea sovietică, are loc o diversificare a metodelor de propagandă. Dacă în anii 1965-1968, în programul turiștilor români intra vizitarea EREN-ului, din 1969 ei erau impuși să viziteze muzeul de istorie a PCM, al ținutului natal, al tipografiei clandestine al ziarului *Iskra* (*Scânteia*), al „eroilor războiului civil” *Kotovski* și *Lazo*¹¹.

Un loc aparte, revenea întâlnirilor cu lucrătorii de partid, cu „eroii-revoluționari”, organizării seratelor de prietenie sovieto-română etc. Prelucrarea turiștilor români avea loc și în cadrul lecțiilor, meselor rotunde pe teme politice,

⁸ AOSPRM, fond 51, inv.31, dosar 97, filele 54, 59.

⁹ AOSPRM, fond 51, inv.31, dosar 97, fila 59.

¹⁰ *Ibidem*, filele 60-61.

¹¹ AOSPRM, fond 51, inv. 33, dosar 90, filele 39-40.

manifestațiilor cu ocazia diverselor evenimente politice: la demonstrațiile din 7 noiembrie, 1 mai, la adunări festive dedicate zilelor de 9 mai, 2 august etc.

În plus, după cum se arăta în raportul de activitate al Direcției pentru Turismul Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM din 1969, o dovadă a intensificării lucrului propagandistic printre turiștii români era și faptul că grupurile erau întâmpinate și preluate de către ghizii-interpreții direct de la vama Leușeni. Aceștia, timp de două ore de călătorie, de la vamă până la Chișinău, reușeau să-i „familiarizeze” pe turiștii din România cu istoria și „realizările importante” din RSSM. În așa mod, „chiar și acei turiști care soseau la rude și, de obicei, se eschivau de la excursiile prin Chișinău primeau informația necesară”¹².

În timpul excursiilor și „prelucrării” turiștilor români, ghizii interpreți utilizau în mod frecvent metoda comparației „a ceea ce s-a realizat, cu ceea ce a fost înainte de puterea sovietică”. Conform opiniei funcționarilor sovietici, focalizarea atenției pe realizările economice și culturale, sublinierea indicilor cantitativi „produce un efect foarte puternic” în rândul turiștilor români¹³.

Totuși, în rapoartele Direcției pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSS Moldovenești, adresate CC al PCM, erau semnalate cazuri de „atitudine apolitică” și „aceeași închidere, devenită tradițională”¹⁴, a grupurilor de turiști români care, prin astfel de atitudini, se opuneau încercărilor spălării pe creier de către ghizii sovietici.

După cum se poate constata din nota Direcției pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri din RSSM *Cu privire la primirea și deservirea în RSS Moldovenească a turiștilor din RSR în perioada 1968-1978* din 8 decembrie 1978, adresată CC al PCM, în anii '70, în linii mari, tendința de creștere a numărului de turiști români care soseau în vizită în RSSM s-a menținut (excepții au constituit anii 1970, 1977, 1978, care, comparativ cu anii precedenți, au înregistrat reduceri). Mai mult ca atât, în anul 1974, pentru prima dată, numărul turiștilor din RSR (16616 persoane), aflați în vizită la Chișinău, a fost mai mare decât cei din Bulgaria (15542 persoane). În anii următori, diferența dintre numărul turiștilor din România și cei din Bulgaria, care au vizitat RSSM, a crescut și mai mult. În 1975, turiștii din România au constituit 22 548 persoane, iar cei din Bulgaria – 14 793 persoane. În 1976, turiștii celor două țări numărau: 26 612 și 9 273 persoane, în 1977: 14 837 și 11 336 persoane, în 1978: 17 829 și 11 984 persoane (vezi anexa 2).

Referindu-se la evoluția numărului de turiști sosiți din RSR în RSSM în anii '70, I. Calin, secretar al CC al PCM, în raportul strict secret *Cu privire la participarea RSS Moldovenești la schimbul de turiști între URSS și RSR și reglementarea lui* din 26 decembrie 1978, adresat șefului Direcției Principale pentru Turismul Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al URSS, S. Nikitin, menționa următoarele:

¹² AOSPRM, fond 51, inv. 33, dosar 90, filele 39-40.

¹³ *Ibidem*, inv. 31, dosar 97, fila 43.

¹⁴ *Ibidem*, inv. 32, dosar 89, fila 90.

„Analiza participării RSS Moldovenești la schimbul de turiști dintre Uniunea Sovietică și România denotă că, în ultimii opt ani, fluxul turiștilor români în Moldova a crescut considerabil. Dacă în 1971 republica noastră a fost vizitată, pe linia „Inturist” și BATM (Biroul Agenției de Turism din Moldova – n. a.), „Sputnik”, de 4564 de cetățeni români, în 1977 numărul lor a alcătuit 16 801 persoane (sau de 35 de ori mai mult). Deosebit de numeroase au fost vizitele turiștilor români în Moldova în 1975 și 1976, caracterizate, respectiv, prin cifrele de 24 503 și 28 234 de persoane. Timp de unsprezece luni ale anului 1978, republica noastră a fost vizitată de 21 150 de turiști români.

Dacă până în 1973 din numărul de turiști sosiți în Moldova din țările prietene predominau cetățeni din RPB, în ultimii ani pe primul loc au fost turiștii din RSR și au alcătuit în 1974 – 48%, în 1975 – 55,2%, în 1976 – 67,2%, în 1978 (în 11 luni) – 55% din numărul total de turiști străini din țările socialiste”¹⁵.

Această evoluție a dinamicii schimbului de turiști dintre RSSM și RSR din a doua jumătate a anilor '70 a fost determinată, în mare parte, de hotărârea Biroului CC al PCM *Cu privire la îndeplinirea hotărârilor CC al PCUS despre dezvoltarea turismului străin în URSS* din 23 septembrie 1975, care a trasat o serie de măsuri în vederea dezvoltării turismului străin în republică, „ridicării eficienței lui economice și politice”. Acestea prevedeau, între altele, inaugurarea unui traseu turistic nou pe ruta Ungheni - Bălți - Chișinău, a unei călătorii de trei zile pe râul Nistru pe traseul Dubăsari – Soroca, înnoirea listei instituțiilor care urmau să fie vizitate de turiștii străini, modernizarea traseelor turistice, hotelurilor etc.¹⁶.

Anexa 2

Numărul turiștilor străini sosiți în RSSM în anii 1968-1978¹⁷

Țara	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
RSR	4877	4310	3326	4249	6369	10955	16617	22548	26612	14837	17829
RPB	7603	10672	6472	16548	16000	17000	15452	14793	9273	11336	11984
RDG	14	273	599	253	458	960	1183	1526	855	891	560
RPU	3	40	37	177	179	77	487	432	306	414	410
RPP	245	115	118	621	350	347	419	668	465	1125	1024
RSSC	90	17	223	1010	1375	1212	792	1946	1863	2925	2513
RSFI	337	85	83	120	61	99	401	187	16	118	56
Țări capita-liste	1366	1009	995	1276	1586	2379	1992	2064	4026	2536	3694

¹⁵ Elena Negru, Gheorghe Negru, *PCM și naționalismul (1965-1989). Documente*, Destin românesc, Revistă de istorie și cultură, Serie nouă, 2010, nr. 5-6, p.250.

¹⁶ AOSPRM, fond 51, inv.36, dosar 20, filele 30-36.

¹⁷ Elena Negru, Gheorghe Negru, *op. cit.*, p. 64.

Datorită afluxului de turiști din RSR, PCM se vede nevoit să-și dubleze efortul de prelucrare propagandistică a acestei categorii de cetățeni. În *Memoriul secret Despre faptele de falsificare în Republica Socialistă România a evenimentelor istorice și măsurile privind preîntâmpinarea consecințelor lor negative în Moldova* din 27 iunie 1975, adresat CC al PCUS, I. Bodiul, primul secretar al CC al PCM, nota: „Direcția pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSS Moldovenești și Societatea moldovenească de prietenie și relații culturale cu țările străine depun multe eforturi pentru informarea cât mai largă a turiștilor români în timpul șederii lor în republică. Ghizii-interpreți au fost instruiți în cadrul unui curs special de pregătire în acest sens. Pe lângă excursiile de natură generală, programele de ședere includ întâlniri cu oamenii muncii din republică, cu veteranii Marelui Război pentru Apărarea Patriei, se organizează vizionări de filme cinematografice despre Moldova, precum și frecventarea unor concerte, spectacole. În ultimii ani au fost editate și difuzate în rândurile turiștilor zeci de mii de exemplare de pliante și prospecte, a fost elaborat un plan al editării de literatură publicitară pentru turiștii români pe anii 1976-1980”.

Totodată, I. Bodiul a reiterat necesitatea perfecționării „modului existent de lucru cu turiștii români”. El a propus ca, „în scopul tratării unice a unui șir de probleme complicate legate de relațiile ruso-române și sovieto-române și al realizării unei linii unice de lucru cu turiștii români, ghizii-românologi să fie pregătiți în RSS Moldovenească”¹⁸.

În hotărârea strict secretă a Biroului CC al PCM *Cu privire la măsurile suplimentare în domeniul muncii ideologice în legătură cu intensificarea propagandei naționaliste române care lezează interesele URSS* din 12 ianuarie 1976 se solicita Direcției pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSS Moldovenești, Consiliului republican al sindicatelor din Moldova, CC ULCT din Moldova, Societății de Prietenie și Relații Culturale cu Țările Străine din Moldova:

- „să asigure creșterea nivelului ideologic al activității de informare și propagandă în rândurile turiștilor străini, să-i familiarizeze multilateral cu istoria nașterii și formării națiunii moldovenești, cu lupta poporului moldovenesc pentru puterea sovietică, cu realizările oamenilor muncii din republică în dezvoltarea economiei și culturii;
- să reînnoiască descrierea itinerarelor turistice, prevăzând în ele expunerea vie, de pe pozițiile marxist-leniniste, a evenimentelor legate de trecutul și prezentul revoluționar al poporului moldovenesc, precum și a monumentelor de arhitectură din trecut și din contemporaneitate, oferindu-le tuturor turiștilor și oaspeților străini care ne vizitează republica;
- să practice desfășurarea sistematică a seratelor de prietenie și a întâlnirilor turiștilor străini cu oameni de știință și cultură renumiți, cu lucrători cu funcție de răspundere din organele de stat și organizațiile obștești;

¹⁸ *Ibidem*.

- să ia măsuri care să asigure utilizarea efectivă a legăturilor turistice cu România pentru propaganda politicii PCUS și a Guvernului sovietic, realizările URSS și RSS Moldovenești și pentru neutralizarea tentativelor părții române de a folosi aceste legături în scopul propagandei naționaliste”¹⁹.

După aproape două decenii postbelice de izolare cvazicompletă a locuitorilor RSS Moldovenești de cei din România, exceptând perioada „dezghețului” hrușciovist, când au avut loc schimburi sporadice de turiști și de delegații de partid, din anul 1966 asistăm la o dinamizare a schimburilor de turiști dintre RSSM și RSR. Numărul turiștilor din RSR a crescut de la 988 persoane în 1966 la 26 612 în 1976. În 1974, România s-a plasat pe primul loc după numărul de turiști veniți în RSSM, devansând în acest sens Bulgaria. O asemenea evoluție era în acord cu politica URSS din acea perioadă de extindere a relațiilor cu țările străine, mai ales comuniste, liderii sovietici urmărind nu numai obținerea beneficiilor valutare, ci, în primul rând, combaterea „cursului deosebit” al României, a interpretărilor istoricilor români a istoriei Basarabiei și RSSM, a istoriei relațiilor ruso – și sovieto-române. De aceea, în hotărârile CC al PCM și în dispozițiile Consiliului de Miniștri al RSSM din anii 60-70 s-a insistat, pe de o parte, asupra instruirii ideologice și istorice a ghizilor grupurilor de turiști români, iar pe de altă parte, asupra alcătuirii unei agende aparte pentru turiștii din România.

Summary

This study is dedicated to the exchange of tourists between the Moldovan Soviet Socialist Republic (MSSR) and the Romanian Socialist Republic (RSR) in the context of the propagandistic war of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) and Moldovan Communist Party (MCP) against Romania, unleashed in the second half of 1960s. The author shows that after nearly two post-war decades of quasi-full isolation of the MSSR residents from those of Romania, except for the ‘thaw’ that took place during Hrușciov’s times, when sporadic exchanges of tourists and delegations took place, from 1965 on we witness an activation of human contacts between the MSSR and the RSR. The number of tourists from RSR increased from 988 persons in 1966 to 26,612 in 1976. In 1974, Romania ranked first by the number of tourists arrived from the MSSR, thus leaving Bulgaria behind. Such an evolution was in agreement with the USSR policy of that time of extending its relations with foreign countries, especially the communist ones. The soviet leaders not only pursued foreign exchange gains but first of all combating the ‘special course’ of Romania, the interpretations of Romanian historians of the history of Bessarabia and MSSR, and of the Russian- and Soviet-Romanian relations. Therefore, the Central Committee of the MCP and the Committee of Ministers of the MSSR, in their decisions of 1960s-70s insisted on the political and historical training of guides for Romanian tourists, on the one hand, and on preparing special agendas for tourists from Romania, on the other hand.

¹⁹ Gheorghe Negru, *op.cit.*, p. 159.

DOCUMENTAR

Gheorghe Cojocaru*

CE SE CUNOȘTEA LA BUCUREȘTI DESPRE SITUAȚIA DIN RSS MOLDOVENEASCĂ ÎN 1965?

Notele informative, ale lucrătorilor Ambasadei Republicii Populare Române (RPR) în Uniunea Sovietică, dateate cu anul 1965, inserate în paginile de mai jos și redactate în urma unor discuții cu studentul Alexandru Șoltoianu, cel care în 1972 va fi condamnat la ani grei de detenție pentru activitate „naționalistă”, antisovietică, și scriitorul Al. Cozmescu, ambii din RSSM, surprind cu multă atenție atmosfera socială și culturală din fosta provincie românească dintre Prut și Nistru, aducând noi date despre avaturile mișcării de emancipare națională din acest teritoriu anexat URSS. Mijlocul anilor 60 ai secolului trecut și, în speță, anul 1965, când la cel de-al treilea congres al scriitorilor din RSSM s-a cerut deschis revenirea la alfabetul latin / românesc, atestă un punct culminant în mișcarea națională de până la anii efervescenței ai perestroikăi. După cum rezultă și din documentele prezentate aici, mișcarea de primenire culturală, de revenire neîngrădită la moștenirea clasicilor literaturii române, de conștientizare și asumare a comunității identitate cu spațiul cultural și etnic de dincolo de sârma ghimpată de la Prut lua proporții, antrenând în acest amplu proces studenții din diverse instituții de învățământ superior. Unele cadre naționale, ajunse în funcții importante de decizie, între care rectorul Institutului de medicină din Chișinău, Nicolae Testemițeanu, sau corpul profesoral de la facultatea de filologie a Universității de stat din Chișinău, acordau o tot mai mare atenție și un sprijin efectiv instruirii și promovării tinerelor generații de români basarabeni. Manualele de limbă română din RPR erau cerute pentru a le îmbunătăți pe cele de „limbă moldovenească” din școlile din RSSM. Epizodul „navetei” coroanei de flori de la monumentul lui Lenin, depuse la 12 octombrie 1964 de N. Podgornii, membru al Prezidiului CC al PCUS, la cel al lui Ștefan cel Mare este unul sugestiv și relevant pentru starea de spirit în mediul tinerilor din Chișinău de atunci, deciși să apere acest simbol al rezistenței naționale.

În același an 1965, alarmate de avântul mișcării naționale, autoritățile de partid, în frunte cu primul secretar al CC al PCM, I. I. Bodiul, vor urmări să pună capăt „excesivei libertăți de circulație” care s-ar fi acordat culturii române

* Gheorghe Cojocaru, doctor în istorie, director al IISD al AȘM.

mai la est de Prut. O primă măsură cerută de Bodiul ar fi vizat reîntoarcerea la „limba curată” de dincolo de Nistru, la un erzaț ruso-ucraineano-moldovenesc, pentru a respinge o pretinsă „nocivitate” a limbii române. Țăranilor din satele de-a lungul Prutului li se va cere să-și reorienteze antenele pentru a nu mai privi emisiunile Televiziunii române, or, aceștia, după ce-i petreceau cu bunăvoință pe agitatorii de partid, întorceau din nou butoanele spre canalul de emisie de la București. A fost desființată și Librăria de carte românească din Chișinău. În mod obligatoriu, traducerile din literatura universală se făceau doar din limba rusă, fiind interzise „traducerile” în moldovenește din limba română. Se știa că personal I. I. Bodiul a dat dispoziții să se restrângă drastic comenzile de literatură și presă din RPR. Se închideau școlile cu „limba” moldovenească de predare. Din cele circa 40 de școli din Chișinău, în 37 se predă în limba rusă și numai în trei - în limba română.

Notele lucrătorilor Ambasadei române la Moscova înregistrează și o serie de aspecte legate de profilul „conducătorilor” de la Chișinău, de evoluțiile social-economice ale RSSM, căreia i se rezervase locul de „grădină înfloritoare” în sistemul economic sovietic, precum și de tratamentul la care erau supuși băștinașii în căutarea unui loc de muncă la oraș. Sunt consemnate diverse stări de spirit printre tinerii din RSSM. Un fapt important, comunicat de scriitorul Al. Cozmescu, printre cercurile sale de „cunoscuți și prieteni” se punea în discuție subiectul răpirii Basarabiei românești la 1940 de către URSS printr-un ultimatum, cu „metodele clasice ale imperialismului”, în baza „tratatului sovieto-german” din 23 august 1939. Ca urmare, în teritoriul rupt de la matricea românească s-a procedat la edificarea unei „națiuni” artificiale moldovenești, cu un pronunțat caracter slav, fapt condamnat în rândul populației. Rezultă că intelectualii din Basarabia, cu atât mai mult cercurile politice și intelectuale din România, cunoșteau adevărul istoric despre tranzacția sovieto-nazistă, sub numele de pactul Molotov-Ribbentrop, cu mult înainte de condamnarea lui oficială în 1989 de Congresul deputaților poporului din URSS. La București se cunoștea și despre valurile masive ale deportărilor basarabenilor, și despre politica de „strămutare” a țăranilor din RSSM pe alte plaiuri ale Uniunii Sovietice, dar conducerea română, care plătea tribut aceleași ideologii și care era confrate de lagăr cu URSS, cu toate că se va distanța de aceasta, nu va putea, din aceleași considerații de clasă, să pună vreodată aceste chestiuni în fața conducerii de la Kremlin.

NOTĂ INFORMATIVĂ

Alexandru Șaltaian, student moldovean, anul VI la Institutul de relații internaționale din Moscova a relatat colegiului său român C. Constantinescu, student la același institut, că, la 17 aprilie a. c., Chebac, lucrător în cadrul reprezentanței RSS Moldovenești la Moscova, a ținut o adunare cu toți studenții și aspiranții moldoveni care învață la institutele de învățământ superior din capitala URSS. Întrucât la această adunare veniseră și câteva studente rusoalice (care după cum afirma Șaltaian „se străduiesc asiduu să învețe moldovenește”), Chebac a

intenționat să le dea afară din sală spunând: „ia să vedem cine este moldovean și cine nu, întrucât adunarea este numai a moldovenilor”. Cineva dintre aspiranți însă l-a sfătuit să le lase să asiste, astfel va crea suspiciuni.

Adunarea a ales un birou (compus din șapte persoane) al colectivului de studenți și aspiranți moldoveni din Moscova, a cărui sarcină este de a-i mobiliza și a organiza diferite manifestări cu caracter cultural-artistic, de a petrece timpul împreună și a discuta unele probleme legate de pregătirea lor profesională.

Pentru început, la această adunare s-a hotărât ca, la 1 mai, studenții și aspiranții moldoveni (cca. 250 persoane) să meargă la demonstrație, împreună, formând o coloană aparte și purtând steaguri moldovenești.

Adunarea a hotărât, de asemenea, ca la 9 mai a. c., să organizeze într-o pădure din suburbia Moscovei un festival al moldovenilor, cu cântece și dansuri moldovenești etc.

Asemenea manifestări organizate ar avea drept scop întărirea colectivului de studenți și aspiranți moldoveni, discutarea diferitelor probleme ce-i frământă și îndeosebi, convingerea lor ca după terminarea studiilor să meargă toți în Moldova să lucreze, această republică unională având nevoie de cadre naționale bine pregătite.

Potrivit afirmațiilor lui Șaltaian, în prezent Chebac pregătește un referat cu privire la pregătirea cadrelor naționale, în care se va dezvălui nerespectarea unei hotărâri mai vechi a Consiliului de Miniștri al RSS Moldovenești în probleme de specializare și studii. Drept exemplu, s-a arătat că din datele de care dispune reprezentanța RSS Moldovenești la Moscova reiese că din numărul total de persoane trimise din această republică la studii și specializare în centrele mari din URSS, cca. 40% sânt ruși, ucraineni etc., iar restul moldoveni. Această proporție este considerată ca anormală (în sensul că ponderea moldovenilor este prea mică) și deci nu s-a dus o politică justă de pregătire și promovare a cadrelor naționale moldovene în toate domeniile de activitate: politic, economic și cultural.

Drept exemplu pozitiv de pregătire și promovare a cadrelor moldovene, Șaltaian a menționat Institutul de medicină din Chișinău al cărui rector este moldovean și care primește cu precădere, ca studenți, pe moldoveni. Rectorul însuși acordă mare atenție pregătirii cadrelor moldovene. Numai anul acesta a trimis la Moscova și Leningrad 40 aspiranți, iar alții pentru perfecționare – toți fiind numai moldoveni și nu de altă naționalitate.

La unele facultăți din cadrul Universității din Chișinău, îndeosebi la cea de filologie (limbă și literatură moldovenească, limbile spaniolă, franceză, italiană) de asemenea, se acordă o atenție din ce în ce mai sporită cadrelor moldovene, pregătirii lor, limbii și literaturii moldovene, pe care o identifică cu limba română, iar ei înșiși, în mod mult sau mai puțin tacit, se consideră români, scriu cu alfabet latin și în prezent tot mai mult există preocuparea față de valorificarea moștenirii literare, a perfecționării limbii, orientându-se după dezvoltarea limbii române în R. P. R. (subl. n.), îmbunătățirea manualelor de limbă moldovenească pentru școlile elementare și medii. Pentru aceasta, tot mai mult se insistă ca pe

cale oficială să se adreseze Ministerului Învățământului din R. P. R. pentru procurarea de manuale de limbă română, în vederea folosirii lor pentru îmbunătățirea celor de limbă moldovenească.

(Notă: Semnificativ din acest punct de vedere este faptul că în ziarele și revistele din RSS Moldovenească, îndeosebi în „Cultura Moldovei” au apărut unele articole semnate de învățători, profesori moldoveni, în care pun problema îmbunătățirii manualelor de limbă moldovenească, folosirea și valorificarea moșteniri literare (Creangă, Eminescu, Vlahuță, Alecsandri etc.), folclorului moldovenesc, întoarcerea la baștină a specialiștilor, oamenilor de știință și cultură ieșiți din rândurile moldovenilor etc.).

Potrivit afirmațiilor lui Șaltaian generația tânără de cadre moldovene, studenții și aspiranții sânt mult mai hotărâți în afirmarea conștiinței lor naționale, decât pătura mai veche de intelectuali veniți în Basarabia din fosta Republică Autonomă Moldovenească cu capitala la Tiraspol, care actualmente ocupă posturile-cheie în organele de partid și de stat și care în majoritatea lor sânt ori carieriști ori șovăitori și fac numai ceea ce li se dictează de la centru.

După actul din 1940 de luare a Basarabiei și Bucovinei de la România, autoritățile sovietice au evacuat în Siberia pătura de intelectuali moldoveni din aceste regiuni, iar pe unii comuniști suspecti că ar fi fost împotriva acestui act i-au aruncat în închisori, sau chiar împușcat. În prezent un grup de tineri moldoveni au cules o serie de materiale și întocmesc liste ale comuniștilor din Basarabia care după 1940 au fost împușcați sau au murit prin închisori și deportări în Siberia.

Legat de trezirea conștiinței naționale la tânăra generație de moldoveni (istorie, limbă, folclor, origine ca fiind aceleași cu cele ale întregului popor român) și de opoziția acesteia față de negarea sau falsificarea unor fapte și adevăruri istorice, A. Șaltaian a mai relatat următorul episod:

În octombrie anul trecut, cu prilejul sărbătoririi celei de-a 40-a aniversări a RSS Moldovenești și P. C. din Moldova, Podgornii, membru în Prezidiul C. C. și PCUS a depus o coroană de flori la monumentul lui Lenin din Chișinău. Peste cca. o oră, studenții moldoveni din Chișinău au depus o coroană mai mare și mai frumoasă la monumentul lui Ștefan cel Mare care se află foarte aproape de cel al lui Lenin.

Noaptea, miliția a luat coroana de la monumentul lui Ștefan cel Mare, atunci studenții au luat coroana de flori de la monumentul lui Lenin și au pus-o în locul celei dispărute.

De mai multe ori autoritățile sovietice au încercat să mute statuia lui Ștefan cel Mare din centrul orașului Chișinău undeva mai la periferie. Acum doi ani fuseseră luate și măsurile practice necesare (executată construcția necesară în jurul monumentului) de scoatere și transportare a statuii, dar văzându-se starea de spirit fățiș potrivnică s-a renunțat la înlăptuirea imediată a acestei idei.

15. 06.1965

Gh. Stoica

ANIC, F. CC al PCR - Relații Externe, d. 23/1965, f. 11-14.

NOTĂ INFORMATIVĂ

Al. Cosmescu, scriitor moldovean, mi-a făcut de curând o vizită la Moscova, în cursul discuțiilor pe care le-am avut, Cosmescu a afirmat că în Republica Moldovenească se duce o luptă „surdă” între tendințele de asimilare forțată și rezistența „naționalistă” a poporului moldovean. Cosmescu vorbește despre „naționalismul moldovean” ca despre un fenomen firesc, care a apărut și evoluează ca o contrapondere la acțiunea de desnaționalizare la care este supus poporul moldovean”. Astăzi – spunea el „asimilarea forțată” e îmbrăcată în haina comunismului și e ascunsă sub lozinci corespunzând unor scopuri nobile ca „înfrățirea popoarelor” „unitate moral politică a popoarelor sovietice”, etc. etc., devenind cu atât mai rafinată dar compromițând totodată comunismul. De pildă în 1940 se vorbea că poporul moldovean nu are limba sa scrisă datorită „românizării silite” la care a fost supus de către „ocupanții” români. De aceea s-a introdus alfabetul slav-măsură care ar corespunde „scopului nobil” al comunismului acela de a da popoarelor posibilitatea de a-și dezvolta propria limbă și cultură...

Cosmescu mi-a relatat că în urmă cu două luni, primul secretar al C. C. al P. C. din R.S.S. Moldova, Bodiul, a vizitat câteva raioane din sudul republicii. Cu acest prilej el a intrat în casele țăranilor pentru a sta de vorbă cu ei și a observat printre altele că oamenii vizionează programul de televiziune transmis de postul București. Întrebându-i de ce vizionează Bucureștiul și nu Chișinăul – mai ales că în ultima vreme la postul din Chișinău se transmite în întregime programul I de la Moscova, țăranii i-au răspuns că nu se descurcă în limba rusă și de aceea preferă să asculte în limba română. De menționat că în R.S.S. Moldova până în prezent filmele au fost vorbite exclusiv în limba rusă, chiar și cele turnate la studioul Chișinău.

După întoarcerea tovarășului Bodiul la Chișinău, a avut loc la C. C. al P. C. din Moldova o ședință cu cadre ideologice în cadrul căreia tovarășul Bodiul a condamnat „excesiva libertate de circulație care s-a acordat în ultima vreme în Moldova culturii românești” spunând că aceasta ar exercita o acțiune nocivă asupra poporului moldovean”. Tov. Bodiul a menționat că de vreme ce poporul moldovean este o „națiune cu cultura sa națională în formă și socialistă în conținut, el are și tradițiile și nevoile sale culturale aparte de cele ale poporului român”. El s-a plâns că în ultimii ani, limba scrisă în ziare și alte publicații a început să se „îndepărteze de poporul moldovean” devenind o limbă „neînțeleasă de moldoveni” și a subliniat că ar fi necesar să se „revină” la limba moldovenească „curată” înțelegând prin aceasta limba vorbită dincolo de Nistru, în vechea republică moldovenească (N. P. unde în trecut fie zis, din constatările făcute de subsemnatul care a vizitat în toamna anului trecut Tiraspol-ul și câteva sate înconjurătoare, limba moldovenească a devenit un amalgam ruso-moldovenesc).

Cosmescu menționează că afirmațiile făcute de tov. Bodiul la susmenționata ședință contrastează cu atitudinea manifestată de conducerea Partidului Comunist

din R. S. S. Moldova în „cazul Kruceniuk”. La începutul acestui an, Kruceniuk, redactorul șef al revistei „Kultura”, scrisă în limba moldovenească ar fi adresat C.C. al P. C. din Moldova o scrisoare în care ia atitudine împotriva „înstrăinării” limbii vorbite și scrise pe teritoriul vechii Basarabii cerând reîntoarcerea la limba tradițională moldovenească – cea vorbită în fosta republică din Tiraspol. Kruceniuk a fost aspru criticat, reproșându-i-se că „ațâță vrajba între moldovenii din vechea Basarabie și cei de peste Nistru”. C. C. al P. C. Moldovenesc a hotărât să-l scoată pe Kruceniuk de la conducerea revistei „Kultura”. Dar iată că numai la câteva luni de la închiderea acestui „caz” tov. Bodiul dezavuase pe Kruceniuk, vorbește aidoma lui, „îmbogățindu-i ideile” cu teza așa numitei „nocivități” a culturii românești.

În urma ședinței de la C. C. al P. C. Moldovenesc cu prilejul căreia tov. Bodiul a „tras” câteva concluzii din vizita în Sudul republicii, s-au și luat unele măsuri. La cererea personală a tov. Bodiul, studioul din Chișinău a dublat un număr de filme în limba moldovenească. La televiziune, cluburile și cinematografele sâțești să ruleze filme vorbite în limba moldovenească. Agitatorii au început să cutreiere casele țăranilor pentru a-i îndemna să vizioneze televiziunea din Chișinău. „Acum aveți filme în limba moldovenească, vizionați deci postul din Chișinău”. Țăranii ascultă cu bunăvoință pe agitatori, dar după plecarea lor întorc butoanele aparatelor la canalul de transmisie pentru București. Cosmescu afirmă că încăpățânarea țăranilor de a asculta Bucureștiul se datorește și faptului că filmele au fost dublate într-o moldovenească „posită” în care abundă arhaisme și slavisme așa că țăranul preferă să-și bată capul cu „radicalismele” speaker-ilor sau actorilor români decât cu limba „de pe vremea țarului” care îi este mai străină decât „românească”. Dealtfel, spunea Cosmescu, acest „câștig” al filmelor moldovenești e temporar și amenință deja cu dispariția; în ultimele săptămâni filmele dublate au început să se rărească în satele moldovene, iar la Chișinău unde cu o lună în urmă aceste filme rulau consecutiv în trei săli de cinema, acum rulează numai într-o singură sală și nici acolo la toate reprezentațiile.

Ca urmare a aceluiași măsuri a fost desființată de curând librăria de cărți în limba română din Chișinău. S-a înființat în schimb un raft de cărți românești la „Librăria cărților din țările de democrație populară” creată după modelul celei din Moscova. Măsura provoacă nemulțumiri. Până în prezent, intelectualii moldoveni își procurau operele clasicii universali în traducere românească de la librăria cărților românești și aceasta pentru că în „limba moldovenească” nu s-au făcut asemenea traduceri, iar între limba română și limba rusă, oamenii preferă totuși limba română. După închiderea librăriei românești posibilitățile de desfacere la standul de cărți românești apărut în noua librărie s-au limitat. Pentru a înlătura acest neajuns secția de propagandă a C. C. al P. C. Moldovenesc a dat dispoziție „Editurii Cărții Moldovenești” să suplimenteze masiv planul cu „traduceri” în limba moldovenească a clasicii universali. Pentru a împiedica pe colaboratorii editurii să „traducă” în moldovenește din limba română, s-au înființat fișe speciale în care se trec titlul cărții, autorul, editura care a tipărit-o

etc. Fișele sunt înaintate ministerului de resort care dă aprobarea. Traducerile sunt admise numai din limba rusă. Toate propunerile de „traducere” din limba română au fost categoric respinse. „Dar asta, spune Cosmescu, este o prostie incalculabilă, pentru că o traducere din limba rusă cere eforturi și cheltuieli mult mai mari decât o „traducere” din limba română, care ar necesita doar schimbarea alfabetului și înlocuirea unor cuvinte cu regionalisme moldovenești. Se vor cheltui milioane de ruble, numai ca să nu se recurgă la traduceri românești. Ce să-i faci, dacă asupra Moldovei planează primejdia nocivității limbii și culturii din Republica Populară Română.

Una din măsurile luate recent limitează numărul de abonamente la ziare și reviste românești, ceea ce prilejuiește alte nemulțumiri. Cosmescu este informat că centrul de difuzare a presei din Chișinău a refuzat în ultima vreme numeroase cereri ale unor persoane care voiau să se aboneze la „Scânția”, motivând că „nu sunt posibilități” și că tov. Bodiul personal ar fi dat dispozițiuni să se restrângă comenzile de literatură și ziare din România.

Al. Cosmescu mi-a relatat că în ce privește școlile cu limba de predare moldovenească, ele au constituit întotdeauna obiectul unor continue frământări, fiind când înființate, când desființate, după cum oscilau „nemulțumirile” sau „resemnarea” poporului moldovean. Înființate după „reîntoarcerea Moldovei la sânul patriei” în 1940, școlile au început să fie desființate în parte după război, apoi reînființate la loc când au răbufnit nemulțumiri. În prezent are loc o nouă restrângere a numărului de școli cu limba de predare moldovenească. Cosmescu afirmă că în Chișinău funcționează în prezent doar trei școli de opt ani cu limba de predare moldovenească și acestea undeva pe la marginea orașului în localuri cu totul necorespunzătoare, din totalul de aproximativ 40 de școli medii și elementare. Trei școli pentru o populație care (după el) reprezintă ceva mai mult de jumătate din populația orașului și 37 de școli în limba rusă pentru mai puțin de jumătate din populația lui. (N. P. În interviul dat astă toamnă jurnaliștilor de tov. Ghiaur, președintele sovietului orașenesc, acesta a afirmat că în prezent Chișinăul e locuit numai de 38% moldoveni). Cetățenii moldoveni sânt nevoiți să-și trimită copiii la școala rusă din raionul în care locuiește, legea nepermițându-i să-și școlarizeze în alt raion. Aceeași restrângere are loc și în alte orașe moldovenești și chiar în sate cu populație complet moldovenească. Autoritățile, care nu s-au consultat cu populația, motivează că au luat această măsură pentru a „satisface dorința populației care a ales pentru copiii ei educația în limba rusă”.

Vorbind despre viitorul Moldovei Socialiste, Cosmescu mi-a arătat că moldovenii nu sunt satisfăcuți de perspectivele ei, transformarea Moldovei într-o „grădină înfloritoare a Uniunii Sovietice”. Ceea ce lipsește Moldovei este grija pentru valorificarea armonioasă a tuturor bogățiilor solului și subsolului ei. Autoritățile se străduiesc să fie pe placul centrului de la Moscova și aplică cu perseverență politica de „dezvoltare impetuoasă” și cu „efect propagandistic” a agriculturii și îndeosebi a viticulturii; industria e profilată ca un „apendice” al

agriculturii (fabrici de spirt, de vin și coniac, conserve și marmeladă). Este adevărat, spunea Cosmescu, se ridică și câteva fabrici cu un alt profil la Chișinău, la Bălți sau Bender, dar în această operă moldovenii iau parte în calitate de constructori – aceasta fiind o muncă mai puțin calificată decât cea de strungar sau frezor. În fabricile proaspăt deschise sânt preferați muncitori din Federația Rusă sau Ucraina, pentru că, așa cum motivează autoritățile „au o calificare mai înaltă și o deprindere de ani de zile și vin în Moldova să dea poporului moldovean ajutorul marelui popor rus”.

Tinerii moldoveni care nu-și găsesc plasament în industrie sânt absorbiți într-o mică măsură în agricultură sau iau calea eroicelor „podvig-uri” spre ținuturile Siberiei și Kazahstanului de unde puțini se vor mai întoarce în Moldova – căci se aciuiesc acolo sau în alte republici pentru totdeauna. Datorită acestui „ajutor” spune Cosmescu, astăzi numai în Chișinău sânt înregistrați peste opt sute de șomeri, lăsând la o parte alții neînregistrați oficial sau șomerii parțiali.

În ultima vreme în Chișinău și în alte orașe moldovenești, criminalitatea a luat asemenea proporții încât a silit Comitetul Central al Komsomolului din Moldova s-o pună pe ordinea de zi a unei ședințe plenare. S-a constatat că printre bandiți sânt asemenea șomeri care pradă și ucid ca să nu moară de foame. Concluziile ședinței au fost discutate și la Comitetul Central al P. C. Moldovenesc.

O situație departe de a fi roză domnește și la sate, în ciuda faptului că în decursul anilor în satele moldovenești s-au creat colhozuri bogate, s-au făcut construcții noi, a crescut nivelul cultural. Politica de „grădinizare” a Moldovei pune sarcini grele țăranului moldovean. „R. S. S. Moldova, spune Cosmescu – produce de trei ori mai multe cereale, fructe, legume și alte produse, decât are nevoie populația ei. După cum se știe însă o mare parte a acestor produse iau drumul „repartizării unionale” fiind percepute la achiziții cu prețuri care nu au stimulat și nu stimulează pe țărani. Sarcinile trasate de recenta plenară prevăd pentru Moldova o cantitate de cereale „achiziționabilă” de peste 200 de kilograme pe cap de locuitor, în comparație cu circa 50 de kilograme pe cap de locuitor în republica Rusă, și un preț de achiziție mai scăzut decât în celelalte republici. În ultimii ani, ca rezultat al politicii prostești și rupte de realitate a lui N. S. Hrușciiov, țăranilor li s-au luat loturile de pământ și vacile de pe lângă casă – urmând să primească legume și lapte de la colhoz. Dar colhozurile nu erau atât de bogate ca să satisfacă aceste cerințe ale colhoznicilor. Munca a început să fie plătită în bani, dar plata nu se ridică la mai mult de 30-45 de ruble pe lună, iar în anii din urmă n-a ajuns nici la atât, având în vedere situația generală din agricultura sovietică. Pe de altă parte magazinele de la sate sânt aprovizionate sub orice critică. Duminicile țăranii pornesc în exod pentru a se aproviziona cu pâine și alte produse alimentare de la orașe. În urma recentei plenare a C.C. P.C.U.S. s-au dat dispoziții să se restituie loturile luate de la țărani. Aceste dispoziții zac în sertare, pentru că nimeni nu vrea să-și bată capul cu o reîmpărțire a pământului înglobat în perimetrul colhozului. În general nivelul de trai al țăranilor moldoveni e în descreștere față de anii anteriori – spune

Cosmescu. El pune pe seama acestui nivel de trai „în coborâre îngrijorătoare” și mortalitatea infantilă care a crescut în ultimii doi ani în R.S.S. Moldovenească. Un medic, pe nume Bărbată, care locuiește în același bloc cu el la Chișinău și care face parte din echipele sanitare de combatere a mortalității infantile, i-a mărturisit că e dezolat să vadă cum țăranul moldovean nu poate să-și îndeostuleze nevoile materiale și că orice măsuri ar lua medicul, mortalitatea infantilă rămâne ridicată cât timp nivelul de trai nu va crește în satele moldovene”.

Trăgând o concluzie la situația din R.S.S. Moldovenească, Cosmescu spune că Moldova suferă de trei „racile”, una dintre ele fiind conducătorii republicii – originari din republica de la Tiraspol, oameni „obtuți” și „ignoranți”, „carieriști” și pedeanregul „rusificați”, ruți de popor căruia nu-i cunosc sau nu vor să-i cunoască nevoile și năzuințele, singura lor preocupare fiind aceea de a-și „apăra fotoliile” și a nu pierde grațiile Moscovei. Acești oameni au umplut guvernul și sovietele, ministerele și alte posturi de conducere cu „cadre sigure” capabile să facă față „naționalismului moldovean”. Din 60 de miniștri numai doi sânt „basarabeni” restul sânt „moldoveni rusificați” din Tiraspol, ca Bodiul, Diordiță, Darienko etc., iar alții sânt ruși și ucraineni. Majoritatea președinților de soviete în regiuni și raioane, orașe și sate păstrează aceeași compoziție.

O altă „racilă” ar constitui-o ceea ce numește Cosmescu „aventurierii ruși” – reprezentanți ai unor organizații comerciale sau industriale, funcționarii trusturilor etc. în exclusivitate ruși sau ucraineni care „au dat buzna în Moldova” pentru a-i „manevra” și „specula” produsele „grădinizării” și „înfloritoare” sale industrie de „ghiveciuri și compot” care în treacă fie spus în Moldova nu le găsești chiar dacă le cauți cu lumânarea. Aceștia își umplu cu nerușinare buzunarele din sudoarea țăranului și muncitorului moldovean.

În fine, „racila” care îl îngrijorează cel mai mult pe Cosmescu ar fi tineretul moldovean, decepționat în idealurile sale, blazat și apatic, pe care nu-l mai atrage nimic în viață. El spune că în calitate de scriitor a stat de vorbă cu mulți tineri și l-a „cutremurat” această blazare și că tinerii lui interlocutori nu mai credeau în nimic, erau „nihilisți” și „anarhiști” – împotriva sovieticilor, pentru că nu le-au dat nimic, împotriva românilor pe care „nu-i cunosc și nici nu vor să-i cunoască” împotriva lui Dumnezeu și a tuturor. În Chișinău pot fi văzuți în grupuri uneori dedându-se scandalurilor huliganice, alteleori frecventând bordeluri clandestine etc.

Cosmescu mi-a relatat deasemenea că în rândurile populației moldovene are loc un proces de clarificare asupra unor probleme care zăceau până acum în umbra rezervei. Dacă în rândurile țăranilor mai domnește o oarecare „bui-măceală” cu privire la „adevărata lui valoare”, în întâlnirile cu prietenii și cunoștii se abordează tot mai des acest subiect. „României i-a fost răpită Basarabia cu forța și metode care din păcate nu se deosebesc cu nimic de metodele clasice ale imperialismului. Abuzând de forță, guvernul sovietic i-a impus prin ultimatum acest act care a separat Basarabia de restul țării. Așa s-a creat în mod artificial o „națiune”. În discuțiile lor, ei condamnă încercările de a da „națiunii” moldovene

o origină slavă. Sânt supuse desemenea criticii „Tratatul sovieto-german” (1939) pe care îl consideră un târg nerușinat cu câștiguri teritoriale de ambele părți. Ca urmare a pactului sovieto-german a fost copleșită și Basarabia. Cosmescu merge mai departe susținând că răpirea Basarabiei a dat pretext fasciștilor români să târască poporul român în războiul antisovietic. Dacă n-ar fi fost „nenorocitul act” din iunie 1940 poporul român care era stăpânit de un spirit pronunțat antigerman nu ar mai fi putut fi târât în această aventură a războiului pe care nu l-a dorit și pe care l-a urât”. El a spus totodată unei critici pe comuniștii din România, spunând că se dezinteresează de soarta Basarabiei și că această atitudine – dictată de interesul de a nu strica relațiile României cu Uniunea Sovietică – nu e privită cu ochi buni de către moldoveni. Acum sântem în ceasul al unsprezecelea. Dacă vine ceasul al doisprezecelea nu se mai poate face nimic”.

L-am întrebat pe Cosmescu ce atitudine ar dori să adopte comuniștii din România? Cosmescu s-a dovedit a fi un visător, din păcate incorigibil (sau poate orbit de obidă). Mi-a spus că s-ar aștepta ca „românii să pună această problemă într-un for mondial, în discuția tuturor partidelor comuniste din lume”. El e sigur că în asta ar consta rezolvarea „problemei Basarabene”; nu ține seama de faptul că o astfel de „ordine de zi” ar include implicit alte probleme și ar atrage un ghem de complicații cu nimic favorabile socialismului.

L-am întrebat pe Cosmescu dacă așa numita „Direcție de strămutare a țărilor moldoveni în țeline” funcționează. Mi-a spus că la început au fost strămutate câteva mii de familii dar că în prezent direcția lăncezește, deoarece țăranii moldoveni nu vor să mai plece acolo, iar cei care au făcut-o au fost mânați de nevoi.

Moscova 16 mai 1965.

ANIC, F. CC al PCR - Relații Externe, d. 23/1965, f. 15-23.

ISTORIE LOCALĂ

Dinu Poștarencu*

PRIMELE ATESTĂRI DOCUMENTARE ALE LOCALITĂȚILOR BALATINA, CERNOLEUCA, CIGÂRLeni, FĂLEȘTI, RĂZENI ȘI ȚĂHNĂUȚI

În ultima vreme, pe rafturile cu literatură istorică au apărut o serie de scrieri referitoare la trecutul localităților noastre. Este o manifestare culturală de excepție, o tendință remarcabilă de a ne cunoaște istoria fiecărei așezări umane de la prima atestare documentară până în prezent.

Dar, spre marele regret, nu toate scrierile de acest gen denotă o documentare suficientă din partea autorilor și, mai cu seamă, în ceea ce privește determinarea primei atestări documentare a localității.

Atragem atenția asupra aspectului evidențiat al documentării insuficiente, deoarece în unele dintre aceste apariții editoriale sunt indicate eronat primele mențiuni documentare ale localităților descrise. În timp ce, precum prea bine se știe, condiția primordială, în procesul de elaborare a studiilor cu privire la istoria localităților, constă în necesitatea de a stabili în mod corect, pe cât e posibil, primele mențiuni documentare ale acestora, de la care, evident, începe istoria lor.

Este adevărat că într-un șir de cazuri determinarea primei atestări documentare reprezintă un punct nevralgic. Elucidarea acestor situații enigmatice necesită o analiză minuțioasă a documentelor existente.

Prima sursă, în care sunt indicații anii de întemeiere ale localităților basarabene, este *Dicționarul statistic al Basarabiei*, editat în 1923. Confruntând, însă, datările de aici cu actele vremii de care dispunem, constatăm că acestea, în cazul celor mai multe localități, nu corespund realității.

Extrăgându-le, inițial, din această sursă pentru a le introduce în *Enciclopedia sovietică moldovenească* care se elabora, Vladimir Nicu a observat lipsa de concordanță ale acestora cu datările ce pot fi stabilite în virtutea documentelor din epocă. Astfel, V. Nicu a tras concluzia că datările respective au fost fixate în mod arbitrar de către primării, cărora organul de statistică al Basarabiei, concentrând informațiile pentru editarea dicționarului de mai sus, le-a solicitat

* Dinu Poștarencu, doctor în istorie, cercetător științific superior la IISD al AȘM.

să indice și anul întemeierii localității. Nedisponând de date istorice, primăriile le-au stabilit cu mare aproximație.

Cea de-a doua sursă, în care sunt inserate informații privitoare la primele mențiuni documentare ale localităților, este *Enciclopedia sovietică moldovenească*, dar și aceste datări, ca și în cazul celor din *Dicționarul statistic al Basarabiei*, pot fi puse la îndoială, deoarece nu este indicat suportul istoric documentar.

Lipsa unei publicații cu date obiective privind primele atestări documentare ale satelor și orașelor l-a determinat pe V. Nicu să manifeste în acest sens un interes sporit și, drept consecință, în 1991, a scos de sub tipar îndreptarul bibliografic *Localitățile Moldovei în documente și cărți vechi*, din care, pe lângă literatura ce poate fi consultată, cititorul află și prima atestare documentară a fiecărei localități din Republica Moldova. Una dintre sursele enumerate în listele bibliografice referitoare la fiecare localitate în parte conține, din punctul de vedere al autorului, actul ce atestă prima mențiune documentară. Aceste datări ale lui V. Nicu au căpătat o circulație largă.

Apreciindu-i contribuția importantă la studierea trecutului localităților noastre, ținem să afirmăm cu certitudine că Vladimir Nicu merită să fie considerat un pioner în domeniul determinării primelor mențiuni documentare ale localităților din Republica Moldova.

Totodată, este cazul să remarcăm următorul aspect relativ la datările lui V. Nicu. Acumulând informații bibliografice despre toate localitățile Republicii Moldova, ceea ce a impus realizarea unui volum enorm de lucru, V. Nicu nu a efectuat cercetări detaliate în privința primelor mențiuni documentare ale fiecărei localități în parte, ci a fixat pe fișe data emiterii actului în care este pomenită localitatea. Astfel, cea mai veche dată indicată pe fișele sale el a admis-o ca fiind prima atestare documentară a localității. Examinându-le, constatăm, însă, că în unele situații autorul nu a ținut cont de falsitatea documentelor, în altele – a localizat inadecvat toponimele consemnate în acte. Prin urmare, atunci când indicăm prima mențiune documentară a unei localități conform datării lui V. Nicu, este necesar s-o verificăm și cu ajutorul altor surse.

Concluzia se impune de la sine: problema privind determinarea primelor mențiuni documentare ale multor localități rămâne a fi la ordinea zilei. Preocupându-ne de problema formulată, ne-am propus să dezlegăm unele dintre aceste enigme. Expunem în continuare precizările relevante.

Balatina. Prin intermediul *Dicționarului statistic al Basarabiei* este difuzată informația că satul Balatina a fost întemeiat în anul 1730¹, de unde această datare este redată într-o sursă enciclopedică². Pe când Vladimir Nicu a dat la iveală o datare mult mai veche, conform căreia satul Balatina este „atestat la 19 iunie 1429, cu denumirea Demeanouți. I s-a mai zis Zădureni, Tomești, Bălteni”³.

¹ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, Chișinău, 1923, p. 58.

² *Enciclopedia sovietică moldovenească*, Chișinău, 1970, vol. 1, p. 459.

³ V. Nicu, *Localitățile Moldovei în documente și cărți vechi*, Chișinău, 1991, vol. I, p. 75.

Anul primei atestări documentare, evidențiat de V. Nicu, și-a găsit reflectare și în alte tipărituri⁴.

Omitem prima variantă a datării (1730), deoarece lipsește suportul documentar, și o punem în discuție pe cea de-a doua, lansată de V. Nicu, care ne trimite la hrisovul din 19 iunie 1429 al lui Alexandru cel Bun. Prin acest act, strălucitul domn l-a miluit pe boierul Dan Uncleat cu șase sate: „jumătate din sat Verejani, pe Prut, unde este casa lui, și Ciulinești, și unde a fost Oanță, și, peste Prut, Demianăuți, și Zubreuți, și satul la Nistru, la obârșia Medvediei, unde este vătăman Stepan”⁵.

Comentând acest hrisov, Mihai Costăchescu a declarat că nu a putut să identifice Demianouții de dincolo de Prut. În schimb, alcătuitoarii colecției de documente din 1975 l-au localizat după cum urmează, deși hrisovul conține doar precizarea că Demianăuții e un sat peste Prut: „sat, peste Prut (azi lângă Bolotina)”⁶. Iar Zubreuții: „sat, peste Prut (azi lângă Cubani)”⁷. Pe când Alexandru Gonța a plasat Demianouții „lângă Unchitești, raionul Florești”⁸, adică de partea cealaltă a spațiului dintre Prut și Nistru.

Luând în considerație localizarea satului Demianăuți stabilită de către alcătuitoarii colecției de documente din 1975, V. Nicu, evident, a trecut cu vederea cuvântul „lângă”, care denotă o determinare aproximativă, și a tras concluzia că, inițial, Balatina s-a numit Demeanouți.

În privința toponimului Zădurenii suntem puși în fața unei confuzii. Pe de o parte V. Nicu susține că Balatinei i s-a mai zis Zădurenii, iar pe de altă parte îi comunică cititorului că Zădurenii s-a contopit cu Tomeștii Vechi⁹, sat învecinat cu Balatina.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Zădurenii era un teren nepopulat, numit și Tomești, care se mărginea cu râul Prut și făcea parte din trupul moșiei Balotina¹⁰. În acest context este necesar să specificăm că pe moșia Balotina, după cum se explică într-un act din anul 1874, s-au constituit două sate: Balotina și Tomeștii Vechi¹¹, ultimul fiind numit și Munteni¹².

Incorectă este afirmația lui V. Nicu că Balatina s-a numit și Bălteni. În realitate, satul cu denumirea Bălteni este situat pe malul drept al Prutului și exista la începutul secolului al XVII-lea, când este atestată documentar și localitatea

⁴ *Localitățile Republicii Moldova*, Chișinău, 1999, vol. I, p. 195.

⁵ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, Iași, 1931, vol. I, p. 279; *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XIV, XV, București, 1954, vol. I, p. 84; *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1975, vol. I, p. 137.

⁶ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1975, vol. I, p. 453.

⁷ *Ibidem*, p. 510.

⁸ A.I. Gonța, *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacurile XIV-XVII (1384-1625). *Indicele numelor de locuri*, București, 1990, p. 82.

⁹ V. Nicu, *op. cit.*, vol. II, p. 346.

¹⁰ ANRM, F. 260, inv. 1, dosarele 1509, 1510.

¹¹ *Ibidem*, F. 8, inv. 1, d. 988, f. 2.

¹² *Ibidem*, F. 260, inv. 1, d. 885, f. 5v.

Balatina. Astfel, satul Bălteni, „ce este pe Prut, în ținutul Iașilor”, figurează într-un document din 16 mai 1604, prin care Ieremia Movilă l-a întărit marelui vornic Nistor Ureche¹³. Despre faptul că acest sat este așezat pe Prut se menționează și într-un act din 16 aprilie 1617¹⁴.

Având în vedere așezarea Bălteni din aceste două documente, A. Gonța a consemnat: „sat pe Prut, ținutul Iași (județul Iași)”¹⁵, adică actualul județ Iași din cadrul României.

Pentru a fi mai convingători, cităm dintr-un document întocmit la 6 septembrie 1754, în care se spune că, din porunca lui Matei Ghica, domnul Moldovei, marele logofăt Radul Racoviță a judecat pricina dintre jupâneasa lui Vasile Buzilă, fost mare jtnicer, stăpâna moșiei Bălteni, ținutul Iași, și preotul Iftimie, preotul Agapie, Toader Vrănescu și alții, stăpâni ai satului Vrănești, ținutul Iași, de peste Prut, pentru cotul rupt de apa Prutului din moșia Bălteni și a dat părților carte de judecată, prin care a hotărât ca Maria jtniceroaia să stăpânească cotul rupt de apa Prutului din moșia Bălteni, balta „pe unde a umblat Prutul vechi” să le fie hotar și venitul din pește din balta Prutului vechi să-l împartă în două, după legea țării: jumătate Maria jtniceroaia și jumătate toți moșenii din Vrănești¹⁶.

Așadar, satul Bălteni este situat mai la sud de Balatina, pe malul opus al Prutului, în dreptul satului Vrănești de lângă Taxobeni.

Satul ce ne interesează în cazul dat este atestat cu denumirea Balotina într-un ispisoc sârbesc din 24 aprilie 1604, prin care domnul Ieremia Movilă a întărit „slugilor sale Buzanovschi, Andrei Dulumanu și Albotă moșia lor ce să numește Balotina peste Prut, ci esti între Vasilăuți și între Mișăni”¹⁷.

Un rezumat al acestui un ispisoc din 24 aprilie 1604 este introdus într-un catalog de documente, fiind redat astfel: „Suret de pe un ispisoc a Balotinei care arată hotarul Balotina între Vasilăuți și Ilișeni”¹⁸. (Ilișeni e o localitate de pe malul drept al Prutului).

După cum observăm, în ispisoc se spune despre moșia Balotina, dar nu despre satul cu același nume. Drept dovadă că pe moșia respectivă demult exista sat servește hotarnica moșiei Balotina din 1 martie 1607, pe care o dețineau „răzeșii de acolo”, în ea fiind semnalat cimitirul satului, ca semn de hotar. Deci, hotarele moșiei Balotina erau următoarele: „Balotina Veche, șesul Prutului spre Ilișeni, de la țințirumul bisericii, cât ar zvârli omul cu bățul, aproape de Comânca, o movilă ce este deasupra șleahului, într-o zăpodie de câmp, la dealul de deasupra

¹³ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVII, București, 1952, vol. I, p. 148.

¹⁴ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVII, București, 1956, vol. IV, p. 145.

¹⁵ A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 26.

¹⁶ *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente (1393-1849)*, București, 1983, p. 298.

¹⁷ ANRM, F. 37, inv. 1, d. 51, f. 2v. Informație oferită cu amabilitate de către dl dr. Valentin Constantinov, pentru care îi exprim mulțumiri și pe această cale.

¹⁸ *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, București, 1957, vol. I, p. 277.

Impuțitei, la capul rediului Lipovățului, în vârful dealului Hrinii, în dealul Cajbii¹⁹.

Astfel, satul Balatina este atestat documentar pentru prima dată la 24 aprilie 1604. Atât în acest document, cât și în cele ulterioare, inclusiv cele de la începutul secolului al XIX-lea, satul figurează cu denumirea Balotina.

Cernoleuca. Vladimir Nicu afirmă că satul Cernoleuca este „atestat la 14 aprilie 1546 cu denumirea Cernășhăul”²⁰. De fapt, în documentul datat cu 14 aprilie 1546, în virtutea căruia V. Nicu a enunțat această afirmație, se spune despre satul Ciornacăul, situat pe Nistru, în sus de Vasilev²¹.

În primul rând, satul Cernoleuca se află departe de Nistru. În al doilea rând, după cum a stabilit Alexandru Gonța, Ciornacăul este satul Cernăuca din ținutul Cernăuți, iar Vasilev este satul Vasilău tot din acest ținut²². Despre faptul că Cernacăul (Ciornacăul) se afla în ținutul Cernăuți se precizează în uricul din 3 mai 1592 al lui Aron Tiranul voievod²³.

La 20 ianuarie 1582 (7090), Iancul Sasul voievod i-a întărit lui Iurescu, mare vornic al Țării de Sus, câteva proprietăți funciare, printre care și satul Ciornorudenți din ținutul Soroca²⁴. Acest sat este înregistrat în catastifil satelor ale marelui logofăt Dumitrașco Ștefan din 20 aprilie 1627²⁵, precum și într-un document din 7 iulie 1701²⁶.

După părerea lui A. Gonța, în prezent Ciornorudenții este inclus în raza satului Mateuți din părțile Rezinei²⁷.

Cheia enigmei cu privire la acest toponim o găsim într-un dosar de arhivă, ale cărui file cuprinde o tranzacție, încheiată la 5 iulie 1847, prin care Vasile Melnikov și Constantin Brăescu au cumpărat de la vistierniceasa Smaranda Balș, născută Sturza, supusă Principatului Moldovei, moșia Cernoleuca (numită și Ciornorudenți) din județul Soroca²⁸.

Așadar, satul Cernoleuca este atestat documentar pentru prima dată la 20 ianuarie 1582, cu denumirea Ciornorudenți.

Cigărlenii. Conform *Dicționarului statistic al Basarabiei*, satul Cigărlenii a fost întemeiat în anul 1818, primul locuitor fiind Dumitru Josu²⁹. În alte trei izvoare este indicat un an mult mai vechi: 1569³⁰. Concomitent, este enunțată și o

¹⁹ *Ibidem*, p. 304.

²⁰ V. Nicu, *op. cit.*, vol. I, p. 154.

²¹ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1953, vol. I, p. 460.

²² A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 57, 273.

²³ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1952, vol. IV, p. 53.

²⁴ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1951, vol. III, p. 182.

²⁵ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1969, vol. XIX, p. 247.

²⁶ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*. Moldova, București, 1966, vol. II, p. 94.

²⁷ A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 71.

²⁸ ANRM, F. 37, inv. 3, d. 840, f. 1.

²⁹ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, p. 236.

³⁰ *Enciclopedia sovietică moldovenească*, Chișinău, 1977, vol. 7, p. 333, V. Nicu, *op. cit.*, vol. I, p. 181; *Localitățile Republicii Moldova*, Chișinău, 2002, vol. IV, p. 17.

astfel de idei: „Menționată documentar în 1569 într-o carte de judecată pentru moșia Răzeni, așezarea Cigârleni cade în anonimat până în 1775, când apare ca sat la hotarul *celor 2 ceasuri*”³¹.

Dacă exista la 1569, atunci de ce satul Cigârleni nu este menționat în documente până la începutul secolului al XIX-lea? Și apoi, dacă admitem că a fost înființat în 1569, cum a fost posibilă existența lui neîntreruptă din acest an, în timp ce teritoriul de astăzi al Cigârlenilor s-a aflat în zona de contact cu nogaii din Bugeac, iar în secolului al XVIII-lea – chiar la hotar cu Fâșia „celor 2 ceasuri”, controlată de această seminție turanică. Pentru a lămuri situația, vom analiza documentele ce conțin toponimul Cigârleni.

De la început reproducem regestul, datat de Gh. Ghibănescu cu anul 1569, al cărții de judecată cu privire la hotarul între Răzeni și Cigârleni: „...așijderea au mai arătat un ispisoc din leat 7077 a răposatului domn Bogdan voievod, în care ispisoc arată că întărește pe ispisocul lui Ștefan vodă (din 7010) și arată că moșia Răzeni să hotărăște pe din gios cu moșia Scripițeni a mănăstirii Sfântului Ioan, iar pe din sus să hotărăște cu delnița lui Mațgros, care delnița a lui Mațgros este în mijloc între moșia Răzeni și între Cigârleni ce disparte Cigârlenii de Răzeni, și întrebându-i cu ce trec ei peste delnița lui Mațgros și întră în moșia Cigârleni, și dacă au alte scrisori sau dovezi să le arăte; ei au arătat că alta nu mai au decât aceste două scrisori, una de la Ștefan vodă din 7010 și alta aceasta de la Bogdan vodă din veleat 7077”³². La sfârșitul documentului Gh. Ghibănescu a informat cititorul că regestul este redat „după copia cărții de judecată a spătarului Iancu Razul scrisă în 1786 april 26, după cea adevărată din 3 august 1782”.

Mai întâi, în rezumatul publicat de Gh. Ghibănescu este expusă examinarea litigiului cu privire la două moșii (Răzeni și Cigârleni), dar nu se spune dacă pe moșiile respective erau sate cu aceleași denumiri. În al doilea rând, ispisocul din anul 7010 (1502) este cunoscut sub formă de rezumat, cu următorul conținut: Ștefan cel Mare „a miluit pe Cozma Răzănianu și pe alții frați a lui cu loc de sat, pe apa Botnii Mare și spre apus peste Botnișoara și până la șleahul cel mare”³³. Editorii colecției de documente *Documenta Romaniae Historica* l-au trecut la categoria documentelor îndoielnice. În al treilea rând, dacă admitem că ispisocul din 1502 nu este îndoielnic, atunci ispisocul din 1569 al lui Bogdan voievod trebuia să conțină aceleași toponime (Botna Mare, Botnișoara), dar nu descrierea amănunțită a hotarului între moșiile Răzeni și Cigârleni, care, credem, face parte din corpul cărții de judecată. Iar cartea de judecată, precum este clar specificat la sfârșitul documentului, a fost scrisă la 26 aprilie 1786, „după cea adevărată din 3 august 1782”. Prin urmare, din punctul nostru de vedere, textul rezumatului trebuie datat nu cu anul 1569, ci cu 3 august 1782, când a fost întocmită cartea de judecată „adevărată”. Căci, în timpul procesului judiciar, una dintre părțile

³¹ *Localitățile Republicii Moldova*, Chișinău, 2002, vol. IV, p. 18.

³² Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, Iași, 1927, vol. XIX, p. 71.

³³ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1980, vol. III, p. 531.

litigante a arătat ispisocul lui Bogdan voievod și, totodată, a arătat pe unde trece hotarul între moșiile Răzeni și Cigărleni.

De fapt, la 3 august 1782, după cum aflăm dintr-un dosar de arhivă, nu a fost redactată o carte de judecată, ci Serdăria ținutului Orhei a emis un act în legătură cu reclamația spătarului Iordache Iamandi, prin care acesta aducea la cunoștință că „răzeșii moșiei Răzeni nu-i permit să-și stăpânească moșia Cigărleni. Examinând jalba, Serdăria a cerut de la răzeși să prezinte actele asupra moșiei sale și a stabilit că moșia Răzeni se învecinează cu bătrânul Maț Gros și că răzeșii, trecând peste acest bătrân, au ocupat moșia Cigărleni”³⁴. Așadar, relevăm unele asemănări între acest act al Serdăriei și cartea de judecată din 26 aprilie 1786, citată mai sus.

Cercetând în continuare documentele ce conțin toponimul Cigărleni, constatăm că, inițial, este atestată documentar doar moșia cu această denumire. Actul în care ea figurează pentru prima dată este mărturia hotarnică din 7 mai 1757 a moșiei Cigărleni din ținutul Lăpușna, proprietatea biv vtori paharnicului Ștefan Iamandi. Hotarnicii Ion Cehan și Constantin Gotcă, care au întocmit mărturia hotarnică, menționează în ea că li s-a poruncit să delimiteze moșia Cigărleni „ci este la ținut Lăpușnii pe Botnișoara, fiindcă ace moșie este a dumisale Ștefan Iamandi biv 2 paharnic dreaptă ocină și moșie părințască anume Cegărlenii pe Botnișoara la ținut Lăpușnii și încă este ace moșie le la maica dumisale anume Anușca și maicii dumisale încă este de la părinți și dată di la frații dumisale de zăstre Ștefan Luca biv vel vistiernic și de la dumisale Adam Luca biv vel sulger și după luminată poroncă Mării Tale am mersu și am strânsu oameni pe dinpregiur megieș pe care i-am găsit pe aproape, care oameni au știut și sălește Cigărleni și au mersu di ne-au arătat și am văzut selește Cigărlenilor pe Botnișoara la ținut Lăpușnei, dar hotarale vechi nu s-au găsit, numai după cum ne-au spus oamenii și au dat samă megieșii și oamenii bătrâni că au auzit și au apucat și ei din oamenii cei bătrâni ai lor, care să hotărăsc cu ace moșie prinpregiur, spuind că pe acolo au înblat hotarul vechi di demult prin sămnile ce am făcut și noi hotarnică, după cum au dat samă și după cum ne-au spus ei că au auzit din bătrânii lor așa am urmat și noi. Și am căutat și după stare locului și după stăpânire oamenilor și după cum am socotit și noi cu oamenii denpreună scriind și sămnile locului giosu anume ca să ție dumnealui hotarale penpregiurul moșii dumisale Cegărlenii de pi Botnișoara de la ținut Lăpușnii, după cum scrie anume mai gios, începându-să hotarul Cegărlenilor din hotarul Moleștilor până în zare dealului Galbenilor și pe zare dealului Galbinii tot în gios și până pe din gios de Vale Gradiștei și pe din gios de Vâlceașoa Vișinilor și merge tot în gios pe dealul Gradiștei și pe din gios de Rădiul Căușului și iar pe din gios de Fântâna lui Tărpan și lovește pe din gios de Volocele și de acolo pe din gios de o movilă de dealul Botnișoarei și de acole piste valea Botnișoarei drept până în zarea dealului Botni cei mari și în sus tot pi zare dealului Botni cei mari până în

³⁴ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1007, f. 261.

hotarul Băleștilor și până în hotarul Moleștilor și așa să închei tot hotarul moșiei Cigârlenilor”³⁵. Dimpreună cu hotarnicii, actul l-au mai semnat câțiva locuitori din satele Molești și Epurenii.

Moșiile, inclusiv Cigârleni, ale lui Ștefan Iamandi, care a decedat sterp, au trecut în proprietatea nepoților săi. Nefiind de acord cu împărțirea făcută în 1786³⁶, noii posesori ai acestor moșii s-au judecat, în 1792, în Divanul Moldovei, care a decis, printre altele, ca „sat întreg Cigârleni” să le revină Iamandieștilor³⁷.

Deși în partajul citat Cigârlenii este numit sat, o asemenea localitate nu este înregistrată în lista localităților din ținutul „Lăpușna i Orhei” din 1798, intitulată *Tablă de banii slujbii agiutorinții de iarnă ce s-au scos la anul 1798, dechemvrie*³⁸, nici în *Condica liuzilor* din 1803³⁹, nici în lista localităților din ținutul Orhei, întocmită în 1808 (ocolul Botna din ținutul Orhei îngloba următoarele sate: Costești, Bardar, Malcoci, Mimoreni, Căpriana, Ulmu, Văsieni, Rusești, Molești, Scoreni, Pojăreni, Sângera, Negrești, Budei, Gârlele, Horești, Dănceni, Ialoveni, Suruceni și Puhoi)⁴⁰, nici în condica recensământului populației Basarabiei din 1817, efectuat de către autoritățile țariste⁴¹. Satul Cigârleni lipsea și în 1818, fapt ce îl deducem consultând descrierea hotarului dintre ținuturile Orhei și Bender, realizată în noiembrie 1818, din care cităm: (după ce a intersectat râurile Botna și Botnișoara) linia de demarcație „urmează hotarul dintre moșiile satelor Răzeni, rămas în ținutul Chișinău⁴², și Gangura, trecut în ținutul Bender, apoi cârnește la dreapta, continuând de-a lungul hotarului vechi al fostului ținut Hotârnicieni, care înainte de aceasta a făcut parte din ținutul Codru. Urmând acest vechi hotar, linia trece între moșia satului Răzeni și moșia Cigârleni, rămase în ținutul Chișinău, și moșia satului Galbena, trecut în ținutul Bender, apoi între moșiile satului Horești și sâtișorul Hansca, rămase în ținutul Chișinău, și moșia satului Molești, inclus în componența ținutului Bender”⁴³. La 13 mai 1819, Isprăvnicia ținutului Orhei i-a prezentat viceguvernatorului Basarabiei, Matei Crupenschi, un tablou privind numărul locuitorilor din satele acestui ținut. Satul Cigârleni nu figurează printre așezările ocolului Botna⁴⁴. Și o altă dovadă. Examinând, în

³⁵ *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*. Publicate de Aurel V. Sava, București, 1937, p. 198-199.

³⁶ N. Iorga, *Din ținuturile pierdute. Boieri și răzeși în Bucovina și Basarabia în cele dintâi decenii după anexare*, în „Analele Academiei Române”, Seria II, tomul XXXV, Memoriile Secțiunii Istorie, București, 1913, p. 48-49.

³⁷ N. Iorga, *Din ținuturile pierdute*, p. 51; *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, p. 244; Teodor Balan, *Documente bucovinene*, București, 1942, vol. VI, p. 119.

³⁸ *O statistică a Moldovei de peste Prut în 1798*, în „Studii și documente cu privire la istoria românilor”. Publicate de N. Iorga, București, 1911, vol. XXI, p. 108.

³⁹ *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, Iași, 1886, vol. VIII, p. 260-261.

⁴⁰ ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 32v, 34.

⁴¹ *Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, Кишинев, 1907, том III.

⁴² Corect, Orhei.

⁴³ ANRM, F. 3, inv. 1, d. 28, f. 11.

⁴⁴ ANRM, F. 3, inv. 1, d. 60, f. 5v.

1863, dosarul cu privire la precizarea hotarului între moșiile Răzeni și Cigărleni, Senatul Rusiei a constatat, în baza mărturiei hotarnice din 1803, depusă de către răzeșii din Răzeni, că în acest an „satul Cigărleni nu exista”⁴⁵.

Pe de altă parte, evidențiem în acest sens și o altă situație. Intentând, în 1814, un proces împotriva comisului Ioan Balș în privința moșiei Cigărleni, devenită litigioasă, Ioniță Iamandi a depus la instanța judecătorească a Basarabiei 19 acte ce demonstau dreptul său asupra acestei moșii, inclusiv o poruncă din 21 iulie 1773 a Divanului Moldovei de a-i obliga pe locuitorii de pe moșia Cigărleni să plătească desetina stăpânului acestei moșii Iordache Iamandi⁴⁶.

Deci, se iscă întrebarea: dacă moșia Cigărleni era populată la 1773, de ce localitatea de pe ea nu este trecută în listele de sate la care ne-am referit mai sus? Îndeosebi, denumirea ei lipsește în registrul recensământului populației din 1817, când nici cătunele nu au fost omise. S-au risipit, după 1773, locuitorii de pe moșia Cigărleni? Un asemenea fenomen, credem, a avut loc și anterior anului 1757, întrucât în mărturia hotarnică din acest an, reprodusă mai sus, este atestată siliștea Cigărleni, dar nu satul cu acest nume, iar la identificarea hotarului moșiei au participat doar „oameni pe dinpregiur megieș”, care au arătat unde se afla „selește Cigărlenilor pe Botnișoara”.

În 1822, pe moșia Cigărleni era deja întemeiat satul respectiv. La 19 aprilie 1822, proprietarul moșiei, Ioan Iamandi, a solicitat Dicasteriei Exarhicești din Chișinău să permită ridicarea unei biserici în satul Cigărleni⁴⁷. Moșia a fost populată cu locuitori din satul Răchitna, ținutul Hotin, strămutați din acest sat în urma intervenției lui I. Iamandi pe lângă autoritățile basarabene⁴⁸.

Așadar, satul Cigărleni a fost reînființat în intervalul 1819-1822.

Fălești. În *Dicționarul statistic al Basarabiei* este notat în privința anului întemeierii Făleștilor: neprecizat. „Însă, după documente, se arată că localitatea este veche”⁴⁹. Fără a veni cu o precizare în acest sens, autorul termenului *Fălești* dintr-o sursă enciclopedică s-a exprimat că localitatea respectivă este un vechi sat boieresc care, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, devine târg⁵⁰, pe când V. Nicu a concretizat: atestat la 3 iunie 1429⁵¹.

Pentru a stabili dacă actualul oraș Fălești este menționat documentar pentru prima dată la 3 iunie 1429, vom examina izvoarele enumerate de V. Nicu.

Prin uricul din 3 iunie 1429, Alexandru cel Bun i-a întărit lui Lazăr, Stanciul și Costea, fiii lui Ion vornic, 18 sate, 3 seliști și 20 de locuri pentru a-și întemeia sate, inclusiv „pe Ciuhru, sub Horodiște, și Suhoverhul, unde este Ion al lui Filea; în tot acest hotar să-și întemeieze zece sate”⁵².

⁴⁵ ANRM, F. 6, inv. 6, d. 1025, f. 10.

⁴⁶ ANRM, F. 3, inv. 1, d. 173, f. 74v.

⁴⁷ ANRM, F. 205, inv. 2, d. 27, f. 219v.

⁴⁸ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 81, f. 86.

⁴⁹ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, p. 44.

⁵⁰ *Enciclopedia sovietică moldovenească*, Chișinău, 1977, vol. 7, p. 195.

⁵¹ V. Nicu, *op. cit.*, vol. I, p. 345.

⁵² *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1975, vol. I, p. 135.

Editorii acestui uric au enunțat următoarele opinii cu privire la toponimele din fragmentul reprodus: unde este Ion al lui Filea – hotar, pe Suhoverhul (de Jos; azi orașul Fălești); Suhoverhul – pârau (probabil Șovățul, afluent al Prutului la Cozmeni, comuna Pruteni, raionul Fălești)⁵³. Deci, editorii au identificat cu aproximație Suhoverhul. Presupunând că acesta ar fi pâraul Șovățul, au admis că locul unde era Ion al lui Filea ar fi orașul Fălești de astăzi, drept considerent servind, evident, similitudinea dintre antroponimul Filea și toponimul Fălești.

Pe lângă probabilitatea exprimată în cazul toponimului Suhoverhul, editorii au mai dedus că locul unde era Ion al lui Filea se află anume pe Suhoverhul de Jos, în timp ce câteva ape mici curgătoare din zona Făleștilor s-au numit Șovățul (Șuvățul). Astfel, conform unei surse cu date statistice din 1859, satele Leonardovca (Limbenii Noi), Limbenii Vechi, Ustia și Drujineni (Curluceni) sunt așezate de-a lungul râulețului Șuvăț, numit în prezent Ustia, care se varsă la nord de Pruteni în Camenca, afluent de stânga al Prutului; satele Albineț (Frieni) și Cuzmeni sunt situate tot pe râulețul Șuvăț, dar pe cel care astăzi se numește Obreja și de asemenea se varsă la nord de Pruteni în Camenca. Evidențiem și un al treilea grup de localități plasate la fel pe Șuvăț: târgul Fălești (Pânzărenii de Jos) și satul Galata (Călugăr)⁵⁴. Acesta al treilea râuleț Șuvăț este un afluent al Obrejei de azi, cu care se contopește mai jos de satul Albinețul Vechi.

Dintr-un alt izvor aflăm că pe moșia satului Albineț curg pâraiele Șovățul Mare și Șovățul de Jos, pe cea a satului Drujineni – Șovățul și Camenca, pe cea a târgului Fălești – Șovățul de Jos, pe cele ale satelor Limbenii Noi (Leonardovca) și Limbenii Vechi – Ustia, pe cea a satului Obreja Veche – Ustia și Șovățul Mic, pe cea a satului Pânzăreni – Șovățul Mare⁵⁵ (actualmente pâraul Obreja).

Așadar, probabilitatea că locul unde era Ion al lui Filea ar fi actualul oraș Fălești este mare, în timp ce doi afluenți ai Camencii (Ustia și Obreja) s-au numit odinioară Șovățul, plus doi afluenți ai Ustiei și Obrejei, care la fel s-au numit Șovățul: Șovățul Mic (afluent al Ustiei) și Șovățul de Jos (afluent al Obrejei).

Publicând acest document, Mihai Costăchescu a comentat astfel toponimele la care ne-am referit mai sus: Ciuhurul este o vale mare ce dă în Prut, la nord de satul Costești. „Pe acest pârau, plasa Zăbriceni, se află satul Horodiște. În aceeași regiune era și Suhoverhul, unde e Ivan Falevici. Acesta din urmă ne aduce aminte de satul Fălești, județul Bălți, fără a fi identic numaidacă cu satul de la 1429”⁵⁶.

V. Nicu a indicat și un document fără vâleat (alcătuit către vâleatul 7101, adică 1593), publicat de Gh. Ghibănescu. Este un zăpis de mărturie al lui „Florea

⁵³ *Ibidem*, p. 458, 499.

⁵⁴ *Бессарабская область. Список населенных мест по сведениям 1859 года*, Издан Центральным статистическим Комитетом Министерства Внутренних Дел. Обработан А.А. Артемьевым, С.-Петербург, 1861, p. 68-69.

⁵⁵ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, p. 36, 42, 44, 46, 48, 50.

⁵⁶ M. Costăchescu, *Neamul lui Oană, dvornic de Suceava, și satele lui*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1932, p. 77-78.

vel vătah despre faptul că Antemia și Măgdălina, fetele lui Crasneș, au vândut ale sale drepte ocini din satul Folești⁵⁷. Gh. Ghibănescu a notat la sfârșitul zapisului că acesta face parte „din pachetul de documente referitoare la moșia Roșiești, siliștea Folești”. Iar cu o altă ocazie Gh. Ghibănescu a menționat că a publicat șase acte cu privire la „moșia Folești din trupul Roșieștilor la Fălciu”⁵⁸. Prin urmare, satul Folești, atestat în acest zapis, nu are nici o tangență cu orașul Fălești din stânga Prutului.

Concomitent, V. Nicu îl îndrumază pe cititor să consulte în privința Făleștilor un document din 18 noiembrie 1618, în care se menționează că Radu voievod a poruncit „tuturor dăbilarilor ce vor umbla cu slujbele în ținutul Iași să lase în pace satele Fălfoești și Mânzești ale mănăstirii Galata de alte dări afară de plata birului”⁵⁹. Însă, după cum aflăm din rezumatele altor acte incluse în același catalog de documente, inclusiv din indicele de nume de aici, satul Fălfoești este situat pe râul Jijia⁶⁰.

Drept document referitor la istoria orașului Fălești, V. Nicu a semnalat și mărturia hotarnică a moșiei Folești din ținutul Iași a biv vel banului Dimitrache Bogdan, dresată la 17 iunie 1795, potrivit căreia această moșie se afla pe râulețul Șoltoia și se învecina cu moșiile satelor Negureni, Scumpia, Sărata⁶¹. Deci, această moșie a banului D. Bogdan, situată la o anumită distanță la sud de orașul Fălești din zilele noastre, nu are nimic comun cu orașul respectiv. În 1803, pe această moșie, care aparținea spătarului Dimitrie Bogdan, exista o așezare omenească, numită slobozia Folești⁶². Această slobozie din ocolul Turii a fost înregistrată și la recensământul din 1817, precizându-se că ea se mai numește Șoltoia și se află la o depărtare de un ceas de Sărata⁶³.

Ne vom referi și la un zapis din 2 februarie 1614, în care este scris că „Nicoară ușerel din satul Bobleteci”, împreună cu rudele sale, au vândut popii Simion din satul Mădârjeci, ținutul Cârligătura, a patra parte din Mădârjeci și alte două proprietăți din limitele acestui ținut. La tocmeala acestora au asistat câțiva „oameni buni” din Bobleteci, precum și „Ionașco diacul din Folești”⁶⁴. Deși proprietățile vândute se aflau în ținutul Cârligătura, A. Gonța socoate că Bobletecii, de unde erau vânzătorii, este actualul sat Bobletici din părțile Sângereilor de la est de Prut, iar Foleștii de unde era Ionașco diacul – orașul Fălești

⁵⁷ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, Iași, 1906, vol. I, partea I, p. 212.

⁵⁸ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, Iași, 1931, vol. VI, partea I, p. I.

⁵⁹ *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, București, 1957, vol. I, p. 416.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 183, 233, 361, 442, 513.

⁶¹ L.T. Boga, *Documente basarabene. Mărturii hotarnice (1602-1814)*, Chișinău, 1938, vol. XX, p. 163-170.

⁶² *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, Iași, 1886, vol. VIII, p. 340.

⁶³ *Труды Бессарабской Губернской Ученной Архивной Комиссии*, том III, p. 114.

⁶⁴ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVII, București, 1954, vol. III, p. 159.

de astăzi⁶⁵. Este dificil să ne pronunțăm, în timp ce actul nu conține informații geografice în privința acestor două toponime.

La 17 mai 1666, Gheorghe Duca îi întărește postelnicului Iane Hadâmbul cumpărătura a două siliști: Melentie și Folești, situate „de cealaltă parte de Prut în ținutul Iașilor”, vândute acestuia de către urmașii vistiernicului Nicolae Catargiu. „Iar hotarul acestor două siliște să începe pre Sovățul Bugăi pân în capul dialului, unde să împreună cu locul Burdujilor și pre multe dialului, în gios pân să împreună cu hotarul Sărățai, și de acole pre multe dealului în gios pân în zăpodie cea mare și de acole în sus pân să împreună cu hotarul Scumpiei și a Bucșai și de acole în sus pân la obârșie Vlăsineascăi, unde iaste și un stâlpu dă piatră și de acole pre multe dialului pre piscul de mijloc și să pogoară în scursura apăi și de acole în sus pân la o moviliță ce să chiamă la Podul lui Hrist, în Sovăț”⁶⁶.

La 1 august 1669, Grozava, fata Alexandrei, nepoata lui Nicolae Catargiu, fost vistier, atestă că a primit de la postelnicul Iane Hadâmbul restul de bani ce avea de luat unchiul Gheorghită Catargiul pentru două siliști de sat, vândute acestuia, anume Melintia și Folești, de dincolo de Prut, în ținutul Iași. Hotare: Sovățul Bugăi, locul Burdujilor, Sărăței, Zăpodia cea mare, Scumpia, Bocșă, obârșia Vlăsineascăi, podul lui Hreanovăț. Pe verso al actului e o mențiune din 1732 că aceste două siliști se numesc Hadâmbul, iar Sovățul Bugăi este aproape de Răsipeni⁶⁷.

Disponem și de un alt ispisoc din timpul domniei lui Gheorghe Duca, datat cu 29 aprilie 1672, prin care a fost legalizat dreptul de proprietate asupra proprietăților funciare cumpărate de către vel căpitanul din Hotin Vasile Mârzacu și pârcălabul de Hotin Gheorghe Zgabără. Aceștia au cumpărat de la nepoții și strănepoții vornicului Dragoș o „moșie din pustiiu de pe Vale sacă cei zic Sovățul de sus anumi săliștile Buhăenii i Mănăstergurenii”, care se aflau în ținutul Iași, „între Ustia și între Soci, și capul moșiilor din gios să hotărâsc cu Cârpiții, iar din sus cu Dușmanii mari și mici”⁶⁸. Totodată, ei au mai cumpărat de la descendenții vornicului Dragoș „iarăși din pustiu la ținut Eșului, pe Sovățul Bugăi, tot satul Drăgoeștii”, care se „răzășăști cu Felinteniei și cu Melinteniei și cu Burdujăniei și cu Sarata și cu Pustiul”⁶⁹.

Ulterior, moșia Folești a lui Iane Hadâmbul devine proprietate a mănăstirii Galata. Referitor la această moșie a mănăstirii Galata se cunosc o serie de documente, unele dintre care le expunem sumar în continuare.

⁶⁵ A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 35, 103.

⁶⁶ Paul Mihail, *Documente și zapise moldovenești de la Constantinopol (1607-1806)*, Iași, 1948, p. 65. Într-un catalog de documente este notat că Gheorghe Duca a întărit această cumpărătură a lui Iane Hadâmbul la 16 martie 1666 (*Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, București, 1968, vol. III, p. 287).

⁶⁷ *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, București, 1968, vol. III, p. 393.

⁶⁸ *Arhiva Muzeului Municipal Iași. Documente românești (1653-1722)*. Publicate de Gh. Ghibănescu, Iași, 1929, fascicula II, p. 28.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 29.

La 12 iunie 1724, Mihai Racoviță a dispus ca mănăstirea Galata să stăpânească „satul Folești și Minteni de peste Prut”⁷⁰. Iar la 5 august 1740, Grigore Ghica îi învoiește mănăstirii Galata să strângă „zeciuiala dijmii” de la locuitorii care vor lucra pe moșiile de peste Prut ale acestei mănăstiri: Rusova, Melentii, Foleștii și Soci⁷¹. Documentele posterioare (din 24 mai 1753, 29 martie 1761, 15 mai 1763, 10 iunie 1765, 3 iulie 1765, 10 mai 1768, 9 iulie 1768, 16 iulie 1786, 15 mai 1787, 31 iulie 1789, 26 februarie 1793, 27 octombrie 1794⁷²), publicate de Paul Mihail în formulă rezumativă, conțin aceeași specificare geografică: moșia Folești de peste Prut, ținutul Iași, a mănăstirii Galata. Mai reliefăm și faptul că în cadrul recensământului fiscal al populației din anii 1772-1773, realizat în Principatul Moldovei din ordinul administrației militare ruse de ocupație, a fost înregistrat satul Folești al mănăstirii Galata, aflat în ocolul Ciuhur, ținutul Iași⁷³.

Având în vedere această atestare documentară a Făleștilor ca proprietate a lui I. Hadâmbul și, mai târziu, a mănăstirii Galata, putem presupune că în cazul dat este menționată anume localitatea care astăzi este orașul Fălești. Dar ipoteza este răsturnată de două acte emise la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Mai întâi, prin hrisovul din 10 mai 1793, domnul Mihai Suțu a legalizat acordul încheiat de mănăstirea Galata cu un grup de creștini și evrei veniți de peste hotare, care au manifestat dorința de a se statornici pe moșia Folești din ținutul Iași a acestei mănăstiri⁷⁴.

Curând, însă, vistiernicul Iordache Balș a înaintat pretenții mănăstirii Galata, declarând că pământul pe care au fost așezați oamenii veniți de peste hotare nu aparține mănăstirii, ci face parte din trupul moșiei sale Pânzăreni, situată în vecinătate. Conform hotărârii din 1794 a Divanului Moldovei, care a examinat pretenția vistiernicului, terenul populat cu oameni străini a fost trecut de sub stăpânirea mănăstirii în cea a lui Iordache Balș, acesta demonstrând că terenul litigios este parte componentă a moșiei Pânzăreni⁷⁵. Ca urmare, la 18 ianuarie 1795, același domn Mihai Suțu a semnat hrisovul privind separarea moșiei Pânzărești a vistiernicului I. Balș de „moșiile Folești și Milești ale mănăstirii Hadâmbu, drept hotar fixându-se râul numit Suvețul Bucii. Deoarece peste râu se află satul numit Folești și târgul întemeiat, numit la fel Folești, ambele aceste așezări găsindu-se pe moșia Pânzărești a vistiernicului Iordache Balș, și ca pe viitor să nu mai fie neînțelegeri din pricina numelor asemănătoare, poruncim ca satul vechi Pânzărești să se numească Pânzăreștii de Sus, iar satul Folești, care, după cum s-a dovedit la judecată, se află pe moșia Pânzărești, să se numească

⁷⁰ Paul Mihailovici, *Regestele actelor moldovenești din arhiva de la Constantinopol a Sf. Mormânt*, Chișinău, 1934, p. 22.

⁷¹ Paul Mihail, *Documente și zapise moldovenești de la Constantinopol*, p. 91.

⁷² Paul Mihailovici, *Regestele din arhiva de la actelor moldovenești Constantinopol a Sf. Mormânt*, p. 26, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38.

⁷³ *Moldova în epoca feudalismului*, Chișinău, 1975, vol. VII, partea I, p. 193.

⁷⁴ ANRM, F. 6, inv. 1, d. 1095, f. 226.

⁷⁵ Ibidem, inv. 2, d. 671, f. 58; F. 88, inv. 1, d. 716, f. 195.

Pânzăreștii de Jos, deopotrivă și târgul să se numească Pânzărești și nu Folești. Așa să se treacă în condica vistieriei și să se publice ca toți să numească precum noi am poruncit”⁷⁶.

Necunoscându-se acest detaliu, în istoriografie a fost lansată ipoteza că la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, în zona actualului oraș Fălești, ar fi existat, succesiv, două târguri: Fălești și Pânzăreni⁷⁷.

În martie 1795, Mihai Suțu emite încă un hrisov în legătură cu problema în discuție, menționându-se în el că „pe moșia Pânzăreștii de Jos, ce aparține vistiernicului Iordache Balș, este un loc întins și potrivit pentru înființarea unui târg, care poate fi de folos atât vistieriei, cât și locuitorilor”, de aceea „am dat poruncă să se întemeieze un târg pe moșia Pânzăreștii de Jos”, anume „lângă locul numit Braha”⁷⁸.

Dispoziția domnească din 18 ianuarie 1795 a fost respectată atunci când s-a întocmit *Condica liuzilor* din 1803, în ea fiind trecuți liuzii din Pânzăreni, „târgoveții ot Pânzăreni” și „Mahalaua ot tam”, proprietăți ale vistiernicului Iordache Balș, aflate în ocolul Ciuhurul de Jos, ținutul Iași⁷⁹. Ulterior, însă, această dispoziție domnească a fost neglijată, târgul fiind numit Folești și nu Pânzăreni, după cum s-a dispus. Astfel, la recensământul din 1817 a fost trecut în registru târgul Folești al lui Ioan Balș, căruia îi mai aparținea satul Pânzăreni și Mahalaua Folești⁸⁰.

Tot în cadrul acestui recensământ au fost înscrși locuitorii din „odaia și alți oameni ce sânt la poșta di pi moșia Folești” a mănăstirii Galata⁸¹.

Existența de curând a târgului Folești a fost subliniată de protopopul Foleștilor, Constantin, care a ținut să precizeze într-o jalbă din 6 mai 1813: „Noi fiind trăitori în târgul Foleștilor de 21 de ani”⁸².

Disponând de unele informații referitoare la târgul Fălești, Aleksandr Zașciuk a afirmat că acest târg a fost întemeiat în anul 1792⁸³ (corect, 1793). Această dată, împrumutată, negreșit, de la A. Zașciuk, o dă și Zamfir Arbore⁸⁴.

Respingând supoziția privind înființarea, în trecut, a două târguri (Fălești și Pânzăreni), Gheorghe Năstase a enunțat următoarele: „Făleștii s-au mai numit în trecut și Chelearsă. Satul Kiliars figurează pe harta lui Bauer (1769-1774); pe

⁷⁶ Ibidem, f. 27; F. 88, inv. 1, d. 716, f. 195.

⁷⁷ Gh. I. Năstase, *În chestiunea târgurilor și târgușoarelor din Basarabia*, în „Viața Basarabiei”, 1944, nr. 3-4, p. 98-101.

⁷⁸ ANRM, F. 6, inv. 2, d. 671, f. 29.

⁷⁹ *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, Iași, 1886, vol. VIII, p. 340-341.

⁸⁰ Труды Бессарабской Губернской Ученной Архивной Комиссии, том III, p. 98-99.

⁸¹ Ibidem, p. 98.

⁸² C.N. Tomescu, *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, în „Arhivele Basarabiei”, 1933, nr. 4, p. 323.

⁸³ А. Защук, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Бессарабская область, Санкт-Петербург, 1862, часть II, p. 196.

⁸⁴ Zamfir C. Arbore, *Basarabia în secolul XIX*, Chișinău, 2001, p. 278.

acea vreme, deci, Făleștii încă nu erau târg. La 5 august 1794, domnitorul Mihail C. Suțu miluiește biserica Sf. Gheorghe din Herța cu venitul „mortășăpiei târgului Fălești sau Chelearsă ot ținut Iași” (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade (Doro-hoiul)*, vol. XII, pag. 73-74). Târgul, evident, trebuie să fi fost întemeiat măcar cu un an-doi înainte de această dată, adică prin 1792, după cum a spus-o Zașciuk⁸⁵.

Este cazul să ne oprim asupra toponimului *Chelearsă*, menționat în această expunere a lui Gh. Năstase. Toponimul respectiv figurează și în actul din 3 mai 1793 ce conține condițiile încheiate între arhimandritul mănăstirii Galata și „doritorii de a se stabili pe moșia Folești și Melenteni, numită acum Chelearsă, a mănăstirii Galata, aflată în ocolul Ciuhurul de Jos de peste Prut al ținutului Iași”⁸⁶. Dar acest toponim nu mai este pomenit în documentele emise după anul 1794.

Și Constantin C. Giurescu s-a exprimat în acest context: „În partea de la răsărit de Prut a ținutului Iași se întemeiază, în 1792, târgul Fălești care poartă, în actele vremii, și numirile de *Chele arsă* și *Pânzăreni*”⁸⁷.

În acest context este curioasă informația inserată într-un anuar editat în 1922, potrivit căreia biserica Sf. Nicolae din Fălești a fost „zidită la 1795, din piatră, în stil gotic”⁸⁸. Pe când în lista bisericilor basarabene existente la 1812-1813, întocmită de Ioan Halippa pe baza datelor extrase din formularele depozi-tate în Arhiva Consistoriului din Chișinău, se menționează că biserica Sf. Nicolae din Fălești era de lemn și data din anul 1796⁸⁹.

La capătul acestei analize conchidem: orașul Fălești a fost întemeiat în baza hrisovului din 10 mai 1793.

Întemeierea satului Răzeni. Ținem să atragem atenția asupra acestui subiect, deoarece lui Ioan Pelivan i s-a părut stranie mențiunea din raportul proto-popului ținutului Lăpușna, Ioan Dimitriu, adresat, la 4 februarie 1815, mitropo-litului Gavril Bănulescu-Bodoni, pe care l-a publicat, că satul său natal este o localitate relativ tânără. Aducându-i la cunoștință mitropolitului despre intenția lui Ioniță Pelivan din satul Borogani și a locuitorilor satului Răzeni de a înălța în Răzeni o biserică, protopopul a precizat, în primul rând, că „pe moșia Răzaniei de la ținut Lăpușnii să face sat noao și s-au adunat ca 20 de gospodari pân acum”⁹⁰. Surprins, Ioan Pelivan a scris „sic” între paranteze după cuvântul „noao” din tex-

⁸⁵ Gh. I. Năstase, *În cheștiunea târgurilor și târgușoarelor din Basarabia*, p. 99.

⁸⁶ ANRM, F. 6, inv. 1, d. 1095, f. 225.

⁸⁷ Constantin C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, Editura Științifică, 1972, p. 49. Informația din această sursă cu privire la Fălești este reprodușă de Pavel Cocârlă în cartea sa *Târgurile sau orașele Moldovei în epoca feudală (sec. XV-XVIII)*, Chișinău, 1991, p. 20. În ea, însă, este notat incorect că târgul Fălești făcea parte din ținutul Soroca.

⁸⁸ *Anuarul Eparhiei Chișinăului și Hotinului (Basarabia)*. Ediție specială, Chișinău, 1922, p. 14.

⁸⁹ *Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, Кишинев, 1907, том III, p. 270.

⁹⁰ I. Gh. Pelivan, *Biserica veche din satul Răzenii, județul Lăpușna*, în „Arhivele Basarabiei”, 1934, nr. 3, p. 250. Acest document este publicat fragmentar de C.N. Tomescu în *Arhivele Basarabiei* (1936, nr. 2-3, p. 47).

tul documentului, fiind convins că este o eroare. Prin urmare, el credea că satul său de baștină este mult mai vechi.

Drept dovadă documentară a întemeierii satului Răzeni în vremi mai îndepărtate servesc două acte de danie emise în timpul domniei lui Ștefan cel Mare: unul din 8 iunie 1485, iar altul din 1 martie 1502. Prin ambele acte, ale căror texte conțin o serie de asemănări, vestitul domn a întărit de două ori aceeași donație aceluiași „adevărate slugi ale noastre”, și anume (conform uricului din 1 martie 1502): „Maleșco și fratele lui, Nenciul, și Cozma Rizeanul, și fratele lui, Dragoș, ne-au slujit drept și credincios. Deci noi, văzând slujba lor dreaptă și credincioasă către noi, i-am miluit cu deosebita noastră milă, le-am dat și le-am întărit de la noi, în țara noastră, în Moldova, un loc din pustie, la Vișneuți, pe amândouă părțile Vișneuțului, care este de la Bâc ...⁹¹ valea în fața lui Soltan și a Murașei, ca să-și întemeieze sat”⁹².

Lansat pentru prima dată în circuitul științific de Zamfir Arbore, actul din 8 iunie 1485 a fost considerat drept original de către Ioan Bogdan, care, retipărindu-l, i-a refăcut textul după formularul documentelor originale și a corectat data emiterii lui: 8 iunie 1484. În plus, el a admis că „locul pustiu de la 1484 e azi satul Răzeni din Basarabia”⁹³. Tot în baza acestui document Vladimir Nicu a dedus: satul Răzeni este „atestat la 8 iunie 1485”⁹⁴. Pe când istoricul P.P. Panaitescu l-a declarat fals⁹⁵, alcătuitoarii colecției *Documente privind istoria României*⁹⁶ l-au trecut în lista documentelor îndoielnice, iar cei ai colecției *Documenta Romaniae Historica*⁹⁷ de asemenea l-au catalogat drept fals.

De menționat că mai există și regestul (rezumatul) unui ispisoc din leatul 7010 (1502), prin care Ștefan cel Mare i-a dăruit lui Cozma Răzănianu și fraților săi un „loc de sat, pe apa Botnii Mare și spre apus peste Botnișoara și până la șleahul cel mare”⁹⁸. Comentând succint rezumatul, Mihai Costăchescu a conchis:

⁹¹ Loc alb în text.

⁹² *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1953, vol. I, p. 10; *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1980, vol. III, p. 476.

⁹³ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, București, 1913, vol. I, p. 288.

⁹⁴ V. Nicu, *op. cit.*, vol. II, p. 212.

⁹⁵ P.P. Panaitescu, *Cercetări asupra organizației armatei moldovene în evul mediu*, în „Analele Putnei”, 2006, nr. 1-2, p. 156-159.

⁹⁶ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XV, București, 1954, vol. II, p. 318.

⁹⁷ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1976, vol. II, p. 459-460. Reproducem comentariul succint, plasat la sfârșitul documentului: „Făcând parte din seria falsificatelor basarabene, actul de față prezintă totuși unele elemente deosebite, care trădează, pe de o parte, o mai mare fidelitate față de modelul folosit: documentul din 1 martie 1502 (vezi *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1980, vol. III, nr. 267), iar pe de altă parte cunoștințe istorice mai apropiate de epoca lui Ștefan cel Mare. Așa cum s-a observat însă de către editorii colecției *Documente privind istoria României*, menționarea părcălabilor Cetății Albe și ai Chiliei, deși acestea fuseseră cucerite încă din vara anului 1484 de către turci, atribuirea titlului de voievod ambilor fii ai domnului, folosirea unor expresii ca *pământurile pustii* sau *slujba lor pentru țară*, precum și motivarea daniei după dispoziție probează indiscutabil neautenticitatea actului”.

⁹⁸ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, p. 254-255. Retipărit în *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1953, vol. I, p. 5.

„E documentul Răzenilor din comuna Rezeni, județul Lăpușna”. Concomitent, el a mai adăugat: „Despre acest sat mai vorbește un ispisoc din 7077 de la Bogdan voievod, prin care se întărește ispisocul de la Ștefan vodă și arată că moșia Răzeni se hotărăște pe din jos cu moșia Scripițeni a mănăstirii Sf. Ioan și pe din sus se hotărăște cu delnița lui Mațgros, care delniță este în mijloc, între moșia Răzeni și Cigărleni. Satul este străvechi”⁹⁹.

Retipărind acest rezumat, editorii colecției de documente *Documenta Romaniae Historica* l-au calificat drept îndoielnic. Argumentele invocate sunt următoarele: „Socotit întâi de M. Costăchescu (*Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 255) ca fiind probabil același cu documentul din 1 martie 1502 (7010), apoi ca fiind cu certitudine diferit de acesta (cf. afirmația lui Balaur, *Istoria Răzenilor*, p. 275, că acest rezumat este al altui document, „dacă a mai fost vreunul”), acest act, deși se referă la aceiași beneficiari, obiectul daniei are diferit de cel al documentului din 1 martie 1502 (7010). Deși două danii, la un interval atât de scurt pentru aceiași beneficiari, sânt de natură să trezească dubii, îndemnând la suspectarea acestui document (formularul și sfatul domnesc al celui cu data completă fiind corecte), este greu de apreciat după rezumatul incomplet dacă acest document este sau nu fals. Este și motivul pentru care îl edităm ca document îndoielnic”¹⁰⁰.

Așadar, este recunoscută autenticitatea doar a uricului din 1 martie 1502.

Întrucât una dintre cele patru „slugi” nominalizate în uric se numea Cozma Rizeanul, în istoriografie s-a încetățenit opinia că după 1502, pe locul „din pustie”, aflat pe ambele părți ale Ișnovățului, au luat ființă două sate: Băcioi și Răzeni¹⁰¹.

Nu este exclus că întemeietorii Răzenilor și-au numit satul ce prindea contur în cinstea lui Cozma Rizeanul, atestat în uric, pe care îl posedau în copie (răzenenii îl păstrau și la începutul secolului al XX-lea¹⁰²). Însă punem la îndoială faptul că actualul sat Răzeni a fost întemeiat anume pe acel „loc din pustie”, despre care se menționează în uric. Pentru a argumenta suspiciunea, vom examina reperele geografice indicate în actul medieval, care ne dau posibilitatea să stabilim, fie și cu aproximație, unde, totuși, era situat locul „din pustie”.

Potrivit determinărilor editorilor volumului *Documenta Romaniae Historica*, Murașa și Soltan sunt sate pe Bâc, lângă Floreni, comuna Sângera, raionul Anenii Noi, iar Vișneuți este pâraul Ișnovăț, afluent al Bâcului ce se varsă în zona satului Sângera¹⁰³. La fel susține și Alexandru Gonța: Murașa (Marașa) și Soltan (Sultana) sunt sate pe Bâc (lângă Broasca Veche, raionul Anenii Noi)¹⁰⁴.

⁹⁹ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 255.

¹⁰⁰ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1980, vol. III, p. 531.

¹⁰¹ D.I. Balaur, *op. cit.*, p. 51; S. Carol (Gujuman), *Băcioi. Monografia satului*, Chișinău, 1995, p. 24.

¹⁰² Z. Arbore, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, București, 1904, p. 175.

¹⁰³ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1980, vol. III, p. 612, 631, 645.

¹⁰⁴ A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 169, 237.

După cum este indicat pe harta administrativă a județului Lăpușna, elaborată de Nicolae Florov¹⁰⁵, localitatea Broasca Veche este așezată pe malul stâng al Bâcului, în dreptul vărsării Ișnovățului în Bâc. De la 23 ianuarie 1966, satul Broasca se numește Floreni¹⁰⁶.

Deci, locul „din pustie” datorit de domn, precum este clar specificat în uric, se afla pe ambele părți ale Ișnovățului, și anume: în preajma vărsării acestui râu în Bâc. În timp ce actualul sat Răzeni este situat pe malul stâng al râulețului Botnișoara – un afluent de dreapta al Botnei, adică dincolo de o altă apă curgătoare, care, în calitate de reper geografic important, nu putea fi omisă de către cancelaria domnească, în cazul dacă terenul oferit spre împrumutarea celor patru „slugi” s-ar fi întins până la Botna. Având în vedere poziția geografică a locul „din pustie” și cea a satului Răzeni, constatăm că de la gura Ișnovățului până dincolo de Botna, unde este așezat satul respectiv, este o distanță considerabilă: circa 17-18 km, după cum a precizat Dumitru I. Balaure¹⁰⁷.

În acest context, scoatem în evidență și faptul că în prezent, pe întinderea de la gura Ișnovățului până la Botna sunt așezate satele Horăști, Zămbreni și Găureni. Referitor la primele două sate nu dispunem de acte medievale, iar în privința celui din urmă s-a admis că este atestat într-o danie din 9 martie 1527, prin care proaspătul domn al Moldovei Petru Rareș le-a dat credincioaselor slugi ale „noastre” Draxin Purcel, Isac și Ilea, „den a noastră danie, de la fratele domniei mele Bogdan voevod, un loc de câmpie pe Botna cea Mare, pe de acea parte de Botna, pe din jos de Ion Găureanul în gura văii, unde dă în matcă, ca să-și facă deosebit satu”¹⁰⁸. Totodată, remarcăm următorul detaliu pe care îl conține actul publicat în sursa citată. În uric nu este precizat cu claritate de care parte a Botnei se afla acel „loc de câmpie” oferit de domn, deoarece în continuare este scris: „Iar hotarul acestui mai sus loc de câmpie, ce iaste pe Botna cea Mare, pe de această parte de Botna, pe den jos de Ion Găureanul, pen gura văii, unde dă în matcă, ca să fie pe cât se va putea a trăi un sat”. Probabil, diferența dintre primul enunț („pe de acea parte de Botna”) și cel de-al doilea („pe de această parte de Botna”) s-a produs din cauza unei erori tipografice.

Privitor la toponimul Ion Găureanul, atestat în acest document, Al. Gonța a notat că este un „sat pe Botna cea Mare, ținutul Lăpușna”, acesta fiind Găurenii de azi, din zona Hânceștilor¹⁰⁹. Și V. Nicu, bazându-se pe acest uric al lui Petru Rareș, a tras concluzia: Satul Găureni este „atestat la 9 martie 1527”¹¹⁰.

Dacă cu adevărat locul „de câmpie”, ce se întindea „pe din jos de Ion Găureanul”, este teritoriul situat de-a lungul Botnei, spre sud de actualul sat

¹⁰⁵ Nicolae Florov, *Harta administrativă a județului Lăpușna*, în „Buletinului Facultății de Științe Agricole din Chișinău”, Chișinău, 1937.

¹⁰⁶ *Enciclopedia Sovietică Moldovenească*, Chișinău, 1977, vol. 7, p. 134.

¹⁰⁷ D.I. Balaure, *op. cit.*, p. 23.

¹⁰⁸ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1953, vol. I, p. 230.

¹⁰⁹ A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 107.

¹¹⁰ V. Nicu, *op. cit.*, vol. I, p. 371.

Găureni, atunci se iscă întrebarea: Petru Rareș a întărit dania făcută de Bogdan voievod asupra unui „loc de câmpie”, în timp ce acest loc constituia o parte din acel spațiu întins ce a fost dat de Ștefan cel Mare prin actul de împrumut din 1 martie 1502, la care ne-am referit mai sus?

În legătură cu problema abordată prezintă interes uricul din 31 octombrie 1522 al lui Ștefăniță vodă, din care aflăm că Măgdălina „a vândut ocina sa dreaptă, din uricul ei drept, din uricul tatălui ei Sima Boldor vornic, ce el a avut de la bunicul domniei mele Ștefan voievod, un sat, anume Mălinești, la Glodurile pe Botnișoara și o seliște deasemeni pe Botnișoara, mai sus de Resteiani, chiar sub pădure, slugilor noastre, lui Măteiu și unchiului lui, Ivan al Lungului și lui Duma și lui Toader”¹¹¹.

Al. Gonța a localizat Mălineștii lângă satul Molești de azi¹¹², învecinat cu Răzenii, iar Resteianii s-au aflat în valea Rostieni din perimetrul satului actual Cigărleni¹¹³, de asemenea limitrof cu Răzenii.

Astfel, în virtutea acestui document constatăm că în bazinul Botnișoarei, acolo unde în zilele noastre este așezat și satul Răzeni, stăpâna pământ vornicul Sima Boldor, în temeiul uricului pe care îl avea de la Ștefan cel Mare.

Ca dovadă servește și documentul din 1 aprilie 1528, prin care Petru Rareș i-a dat lui Pavel Scripcă brănișter „un loc de pustie pe Botna Mare, mai sus de gura Gangurei, unde cade în Botna, pe amândouă părțile Botnei, ca să-și întemeieze sat”¹¹⁴.

În viziunea lui Al. Gonța, Gura Gangurei se afla lângă satul Gangura de astăzi¹¹⁵, ceea ce nu corespunde realității. Trebuie să precizăm că la mijlocul secolului al XVIII-lea, după cum este indicat pe harta *Carte de la Moldavie* a lui F.G de Bawr, satul Gangura era așezat în partea stângă a râului Botna, la nord-vest de satul Puhoi, pe râulețul ce se varsă în Botna puțin mai sus de gura Botnișoarei. Pe când la sfârșitul secolului al XVIII-lea, după cum se poate vedea pe hărțile militare rusești din această perioadă, existau două sate Gangura: Veche (la nord-vest de Puhoi) și Nouă (cea actuală). Nu este exclus că locuitorii din Gangura Veche s-au strămutat și au întemeiat Gangura Nouă după încheierea Războiului ruso-turc din 1768-1774, când nogaii s-au retras spre sud de Valul lui Traian de Sus.

Despre două sate Gangura, Veche și Nouă, menționează în scrisorile sale secund-maiorul von Raan, participant la Războiul ruso-otoman din 1787-1791. Relatând despre operațiile militare întreprinse, în decembrie 1788, de forțele armate rusești contra turcilor în zona satelor Gangura (Nouă) și Sălcuța, el a consemnat că una dintre cele trei coloane rusești care aveau misiunea de luptă,

¹¹¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, Iași, 1943, p. 407-410; *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1953, vol. I, p. 215.

¹¹² A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 155.

¹¹³ *Ibidem*, p. 213.

¹¹⁴ *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVI, București, 1953, vol. I, p. 290.

¹¹⁵ A.I. Gonța, *op. cit.*, p. 116.

plecând din Durlești, a mers prin satele Sohereni¹¹⁶ și Gangura Veche¹¹⁷. Ambele Ganguri figurează și pe harta anexată de von Raan.

Seliștea Gangura Veche este atestată în mărturia hotarnică din 9 decembrie 1807 a moșiei Matosul, care se afla în partea stângă a Botnei, la vest de satul Puhoi și era traversată de valea Țipala. Măsurarea moșiei Matosul, citim în mărturia hotarnică, a început de la apa Botnei. În continuare s-a trecut „alătura cu Puhoiul” și „prin sileștea Gangurei vechi și piste pârăul ce vine de la satul Budeiul”¹¹⁸.

Deci, conform documentului din 1 aprilie 1528, locul „de pustie” de „pe amândouă părțile Botnei”, situat, cu alte cuvinte, în zona Răzenilor de azi, a intrat în posesia lui Pavel Scripcă.

Documentele citate ne demonstrează că la începutul secolului al XVI-lea, pământurile de pe ambele părți ale Botnei, din dreptul localității Răzeni de acum, aparțineau altor proprietari funciari și nu celor patru împroprietăriți prin uricul din 1 martie 1502. Prin urmare, locul „din pustie”, acordat de Ștefan cel Mare acestora din urmă, nu putea să ajungă până la apa Botnoșoarei.

Pentru a stabili când, totuși, a fost întemeiat satul Răzeni, este necesar să subliniem că un interval de timp, această parte de țară, unde actualmente este așezat satul Răzeni, a avut o evoluție istorică distinctă, determinată de prezența în sud-estul Țării Moldovei, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a tătarilor nogai, sub a căror presiune crescândă populația românească băștinașă a fost silită să se retragă în interiorul țării. De pe la 1672, drept linie de demarcație dintre teritoriul ocupat de nohai și cel locuit de români a devenit Hotarul lui Halil pașa, trasat, în partea de nord, de-a lungul Valului lui Traian de Sus. După eșecul suportat, în iulie 1711, de către armata rusă a țarului Petru I pe câmpul de luptă de la Stăniilești, nohail din Bugeac au ocupat satele „de pe marginea Moldovei”, pe care locuitorii români le-au părăsit înainte de declanșarea acțiunilor militare, „ca să nu-i calce oastea turcească și moschicească, care sate sânt aproape de hotarul lui Halil pașă”¹¹⁹. Teritoriul ocupat de nohai, numit *Fâșia „celor 2 ceasuri”*, se întindea pe toată lungimea Hotarului lui Halil pașa. În urma Războiului ruso-turc din 1768-1774 s-a redus simțitor numărul tătarilor rămași în Bugeac. Această scădere numerică i-a împiedicat pe nohai să-și restabilească influența la nord de Hotarul lui Halil pașa, ceea ce a dat posibilitate Principatului

¹¹⁶ Axinte Stadnițchi, editorul acestei lucrări, a notat la subsol: „În prezent, Sohereni nu există (este satul Secăreni, în județul Chișinău)”. Evident, satul Sohereni nu poate fi identificat cu actualul sat Secăreni, situat la vest de satul Ciuciuleni și la care se referă A. Stadnițchi, întrucât coloana nu putea să se deplaseze prin acest sat. Pe harta anexată la lucrarea lui von Raan sunt indicate două sate cu denumirea Sechereni, ambele așezate pe râul Bâc: primul – la sud de satul Tudorești, iar al doilea – la vest de Balboc (Bulboaca).

¹¹⁷ Секунд-майор фон Раан, *Материалы для истории Бессарабии. О войне при завоевании Молдавии и Бессарабии в 1787, 1788, 1789 и 1790 годах*, în „Кишиневские епархиальные ведомости”, 1892, nr. 6, supliment, p. 53.

¹¹⁸ *Arhivele Basarabiei*, 1930, nr. 2, p. 224.

¹¹⁹ *Cronica anonimă a Moldovei. 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, București, 1975, p. 95.

Moldovei să-și recapete stăpânirea deplină asupra sectorului nordic al Fâșiei „celor 2 ceasuri”, în ale cărui limite autoritățile de la Iași au constituit o nouă unitate administrativ-teritorială: ținutul Hotărniceni.

Ca urmare a diminuării instabilității pe care o provocau nohail, la această margine de țară au început să reapară localități românești, printre acestea numărându-se și satul Răzeni. Locul pe care a luat ființă, după 1774, satul Răzeni era situat în extremitatea sudică a ținutului Orhei-Lăpușna, la hotarul cu noul ținut Hotărniceni.

Cu certitudine, localitatea Răzeni nu exista la 1774, argumentele fiind următoarele. Moșia satului Răzeni nu este menționată în mărturia hotarnică pentru moșia Cigărleni din 7 mai 1757, în care segmentul estic al hotarului este descris astfel: „... de acolo piste valea Botnișoarei drept până în zarea dealului Botni cei mari și în sus tot pi zarea dealului Botni cei mari până în hotarul Băleștilor și până în hotarul Moleștilor”¹²⁰. Localitatea Răzeni nu figurează pe harta lui Bawr. Consultând-o, constatăm că la sud de satul Horăști (Goreschti), pe malul drept al Botnișoarei (Botnischora Fl.) este indicată așezarea Ciuca (Tschuka)¹²¹, la vest de Ciuca, tot pe Botnișoara – așezarea Zare Murza, iar după aceasta, în sus pe Botnișoara – satul Molești (Moleschti). De asemenea, ea nu figurează nici în hrisovul din decembrie 1775, în care este descris hotarul ținutului Hotărniceni, stâlpit în urma măsurărilor efectuate din porunca domnului Moldovei Grigore III Ghica. Citim în acest hrisov: „[...] au trecut apa Botnii în ceia parte păr la o movilă mare ce iaste în șas în gura văii Botnișoarei

¹²⁰ *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, p. 198-199.

¹²¹ Informațiile despre așezarea Ciuca, care nu mai figurează în listele de localități de la începutul secolului al XIX-lea, sunt sumare și controversate. Bunăoară, Z. Arbore, scriind despre satul Gangura, a menționat: „Țăranii din acest sat au locuit, până pe la 1800, în alt sat Gangura, acolo unde astăzi se află satul Răzăni. Vechea seliște a acestuia se mai vede lângă un cimitir părăsit”. Iar în schița despre Răzeni a notat: „Lângă sat se află încă rămășițele unui vechi sat românesc dispărut” (Z. Arbore, *op. cit.*, p. 101, 175). Informația lansată de Șt. Ciobanu: „La o distanță de vreo doi kilometri de satul Răzeni, spre miază-zi, peste râulețul Botnișoara se află o localitate zisă *Ciuca*, unde, pe un povârniș, se găsesc urmele unui cimitir vechi. S-au păstrat cinci pietre cu inscripții moldovenești. [...] Locuitorii mai bătrâni povestesc că aici, pe vremuri, era satul Gangura Veche” (Șt. Ciobanu, *Biserici vechi din Basarabia*, în „Comisiunea Monumentelor Istorie. Secția din Basarabia”, Chișinău, 1924, anuarul I, p. 55). Despre satul dispărut din preajma Răzenilor a scris și Mihail B. Pârlac: „Satul Rezeni mai are ceva ascuns în văile din împrejurimi. În partea de miază-zi se află valea Șeuca, în pământul căreia odihnesc rămășițele Gângurenilor. Se povestește că acești locuitori și-au așezat casele pe moșia unui bogătaş – pe semne, Gangur – și din diferite pricini, pe care nu le cunosc bătrânii, s-au mutat apoi mai spre răsărit. Ne mai vorbesc despre acest fapt crucile de piatră din cimitir [...]. Vreo cinci mai înfruntă vremea. [...] Au o scriere slavonă, dar în graiul moldovenesc. Două cruci sânt de prin anul 1796. La una este înmormântat „Simion Ionul și au răposat la septebrin în 12 – 1796”. La cealaltă odihnește „Arghira, fata lui Simion Ionu – 1796”. A treia este de pe la 1753, iar celelalte două n-au nici o dată” (*Cuvânt moldovenesc*, 22 august 1928, p. 2). În realitate, după cum este reprezentat pe hărțile rușești din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Ciuca și Gangura Veche au fost două localități separate, situate la o distanță considerabilă una față de alta.

[...] și de acolo iarăș au mers în lungul moșiei pe apa Botnișoarei în sus până au ajuns la satul Sară Mărza, care vale se numește Topgelgasi [...] până au agiunsu în vale Spinoasăi¹²²¹²³. Satul Răzeni nu este trecut nici într-o listă de localități din ținutul „Lăpușna i Orhei” de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, intitulată *Tablă de banii slujbii agiutorinții de iarnă ce s-au scos la anul 1798, dechemvrie*. În lista respectivă sunt menționate următoarele sate din ocolul Botnii, așezate în vecinătatea Răzenilor de astăzi: Horăști, Puhoi, Molești, Lipoveni¹²⁴. Este lipsă și printre satele ținutului Orhei enumerate în *Condica liuzilor* din 1803¹²⁵. Nu este înregistrat nici în listele localităților din ținuturile Hotărniceni și Orhei, întocmite în 1808¹²⁶. La fel nu este reprezentat pe harta *Generalcharte von der Moldau entworfen von J. Riedl, Wien und Pesth, 1811*¹²⁷, în timp ce sunt notate denumirile câtorva localități din preajmă: Molesti, Goresti, Zare Murza, Csuka, Gangura (la nord-vest de Pugui).

Potrivit afirmației dintr-o condică din 1820, intitulată *Statasticeasca știință a ținutului Orheiului*, satul Răzaniei era „așăzat de 8 ani”, denumirea noii localități provenind „de pe numili” moșiei¹²⁸. Prin urmare, ținând cont de această afirmație, tragem concluzia că satul Răzeni a fost întemeiat în 1812. Drept confirmare servește și mențiunea din raportul protopopului Ioan Dimitriu, la care ne-am referit anterior, că în 1815, „pe moșia Răzaniei de la ținut Lăpușnii” se făcea un sat nou.

În cadrul recensământului populației Basarabiei din 1817, satul Răzeni din ocolul Botnii a fost înregistrat cu 52 de gospodării¹²⁹.

Țăhnăuți. Într-un document din 7 iulie 1701 (7209) este consemnat că spătarul Miron Crăciun s-a învoit cu Safta jitnicereasa, fata hatmanului Șeptelici, să primească, pentru o datorie de bani, jumătate din satul Chehnăuți, „cu câți vecini s-ar alege celui sat, care sat se hotărește cu Ciodnorodniții”¹³⁰. Editorii culegerii de documente, din care este extrasă această informație, au specificat în *Indicele de locuri: Ciodnorodniți (Ciornorudinți)*, sat, ținutul Soroca, în hotar cu satul Chehnăuți, care, la rândul său, la fel era inclus în ținutul Soroca¹³¹.

¹²² Spinoasa (Schinoasa) – afluent de stânga al Cogâlnicului, care izvorăște în apropierea satului Cigârleni.

¹²³ Gh. I. Nastase, „Hotarul lui Halil pașa” și „cele 2 cesuri”, în „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, București, 1932, tomul I, p. 210.

¹²⁴ O statistică a Moldovei de peste Prut în 1798, în „Studii și documente cu privire la istoria românilor”. Publicate de N. Iorga, București, 1911, vol. XXI, p. 108.

¹²⁵ *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, Iași, 1886, vol. VIII, p. 260-261.

¹²⁶ ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 32v, 34.

¹²⁷ ANRM, F. 300, inv. 1, d. 11.

¹²⁸ Constantin N. Tomescu, 99 sate din ținutul Orheiului la 1820, în „Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău”, 1929, vol. XIX, p. 343.

¹²⁹ Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии, том III, p. 149.

¹³⁰ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*. Moldova, București, 1966, vol. II, p. 94.

¹³¹ *Ibidem*, p. 749, 750.

Indicând sursa respectivă, V. Nicu a concluzionat în privința satului Țăhnăuți din părțile Rezinei: „Atestat la 7 iulie 1701”¹³². Însă, el a ținut cont doar de similitudinea toponimelor, fără să observe că satul Chehnăuți, învecinat cu Ciodnorodniții, era situat în ținutul Soroca, după cum este precizat în *Indicele de locuri*. Adică, era așezat lângă Cernoleuca de astăzi, conform precizării noastre de mai sus.

Localitatea Chehnăuți este atestată și în catastiful satelor ale marelui logofăt Dumitrașco Ștefan din 20 aprilie 1627. Potrivit acestui document, satul Chehnăuți făcea parte din componența ținutului Hotin¹³³. Din punctul de vedere al editorilor acestui act, astăzi Chehnăuții de cândva este orașul Chelmenți din Ucraina¹³⁴.

În realitate, satul Țăhnăuți este înscris într-o carte domnească de hotărnicie din 1626/1627 (7135) cu privire la hotarele satelor Popăuți și Alexinți din ținutul Orhei, pusă la dispoziție mănăstirii Căpriană de către domnul Miron Barnovschi, din care cităm: din locul Chișcăreștilor „hotarul cel mare merge în gios, până să întâmpină cu locul Țăhnăuților; și acolo în fund este piatră rătundă și merge alături cu locul Țăhnăuților pe la Dumbrăviță, din gios de rădi hotariu de piatră, unde se împreună cu locul Țareucii”¹³⁵.

¹³² V. Nicu, *op. cit.*, vol. II, p. 359.

¹³³ *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova, București, 1969, vol. XIX, p. 247.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 653.

¹³⁵ P. Mihail, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia. Mărturii din Grecia*, în „Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău”, 1933, vol. XXIII, p. 383.

ÎN AJUTORUL PROFESORILOR DE ISTORIE

Ion Chirtoagă*

LATINESCUL „ROMANUS” – PRECURSORUL ETNONIMULUI „ROMÂN”

În perioada postbelică, în istoriografia sovietică a apărut o teorie referitoare la etnogeneza poporului român. Pornind de la faptul că în unele surse istorice medievale românii sunt desemnați cu noțiunea de volohi (vlahi, valahi), a fost acreditată teoria falsă precum că din populația romanizată a sud-estului european, mai fiind influențată și de slavi, s-ar fi constituit la nordul Dunării volohii. Din volohi s-ar fi constituit moldovenii, valahii, aromânii ș.a.¹ În legătură cu acest concept se poate observa că nu o anumită minoritate ci majoritatea sub-stratului cum ar fi cel geto-dacic poate constitui factorul de bază în etnogeneza unui popor.

În cele ce urmează vom elucida o etapă importantă în formarea poporului nostru, când noțiunea de geto-daci a fost înlocuită treptat cu o denumire corespunzătoare proceselor care aveau loc în societatea din spațiul carpato-danubiano-pontic.

Pe timpul împăratului Septimius Severus (193-211), provinciile romane din spațiul carpato-danubiano-pontic au traversat o perioadă de prosperitate, ea fiind cea mai strălucită din întreaga istorie a stăpânirii romane în această parte a lumii a înfăptuit reforma militară, a permis ostașilor să se căsătorească, să beneficieze de rații alimentare mai mari. El a înlocuit disciplina aspră militară cu goana pentru bani. Și în Dacia erau asociații ale militarilor care s-au evidențiat în lupte, primind pentru aceasta solde duble. Sunt refăcute unele castre și drumuri, construite unele clădiri noi. În spațiul intramontan este refăcut castrul de la Apulum².

După moartea împăratului Septimius Severus (211), la conducerea Imperiului Roman au rămas fii acestuia, Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) și Publius Septimius Severus Geta. În 212, în statul roman rămâne un singur împărat – Marcus Aurelius Antoninus (mai numit și Caracalla). Pe timpul lui

* **Ion Chirtoagă**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la IISD al AȘM.

¹ Мохов А.Н. Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до начала XIX века). Кишинев, 1964, с. 102.

² Zugravu N. *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VII). Contribuții la istoria românilor*. Iași, 1994, p. 32.

Caracalla (212-217), a fost continuată politica predecesorului său față de armată, cu ajutorul căreia s-a întărit puterea împăratului în detrimentul Senatului. Noul împărat cheltuia mulți bani pentru întreținerea armatei, trăind el însuși printre militarii care îl adora. Pentru întreținerea armatei a recurs la măsuri nepopulare de sporire a fiscalității. A permanentizat impozitul „coroana,” plătit de provincie, au fost anulate scutirile de impozite, au fost impuși până și senatorii la contribuții financiare forțate, a fost mărit impozitul pentru eliberarea sclavilor de la 5 % la 10 % ș.a.³

Însă cea mai importantă măsură o constituie decizia lui Marcus Aurelius Antonius (Caracalla) de a acorda atât locuitorilor liberi din Dacia, cât și din alte provincii ale Imperiului, cetățenia romană. Din 212 toți locuitorii liberi ai acestui stat au început să se numească *romanus*. Deși locuitorii Daciei erau impuși la plata anumitor impozite, ei tot mai mult sunt pătrunși de simțământul mândriei că fac parte dintr-un stat mare cu o armată puternică, care a obținut mai multe biruințe strălucite și în care caz de necesitate îi poate apăra de orice dușman. Astfel, cetățenii contribuiau financiar mai cu trăgare de inimă la întreținerea organelor administrative și militare ale acestui stat care le devenea mai apropiat.

Ca cetățeni ai Imperiului, o bună parte a dacilor se înrolau în armata romană, profitând din plin de privilegiile de care se bucurau militarii acestui stat imens. În armată dacii învățau limba latină mai bine. În armată ei se pătrundeau de conștiința că făceau parte dintr-un stat puternic, cu o legislație dură. Pentru ei maxima latină: „*dura lex – lex*” devenea un adevăr absolut. Revenind la baștină, veteranii contribuiau substanțial la intensificarea procesului de romanizare a băștinașilor, de transmitere a simțământului patriotic în rândurile generației în creștere. Aname veteranul revenit la baștină era promotorul ideii romanității în rândurile populației autohtone. Pe de altă parte, comportamentul veteranului devenea un exemplu demn de urmat pentru frații, feciorii și nepoții lui direcți s-au colaterali.

Primele recrutări din rândurile băștinașilor au fost operate pe timpul lui Traian care a format două mari unități militare: *Aelia I Ulpia Dacorum* și *Cohors I Ulpia Dacorum*. Deși informația directă lipsește, unii cercetători presupun că paralel cu activitatea de organizare a limes-ului dacic, Hadrian ar fi procedat la noi ridicări de trupe. Noi unități au fost create pe timpul lui Antonius Pius (138-161), Marcus Aurelius (161-180), Septimius Severus (193-211) ș. a. Bineînțeles, denumirea *Dacorum* a unităților constituite mai târziu se datora, în primul rând, factorului geografic, în ele putând să intre și urmașii celor care au fost aduși în provinciile dacice din alte părți ale Imperiului. Totuși, unele mărturii indirecte indică asupra recrutării dacilor în unitățile romane. Spre exemplu, prezența unei arme caracteristice ostașului dac (*sica*) pe o placă funerară și a antroponimului *Decebalus* poate constitui niște indici incontestabili în determinarea componenței etnice a cohorței *I Aelia Dacorum Militaria*, care staționa în *Britania*⁴.

³ *Ibidem*, p. 36-37.

⁴ Bârzu L., Brezianu S. *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*. București,

De rând cu alte provincii, Caracalla a vizitat și cele din Dacia. O atenție deosebită a acordat împăratul localității Apulum, unde staționa legiunea XIII Gemina. Tot aici se afla sediul guvernatorului celor trei Dacii. Legiunea menționată a obținut epitetul Antoniana, care constituie un indiciu că această mare unitate militară era fidelă împăratului. Același epitet a obținut și legiunea V Macedonica, care staționa la Potaissa (Turda). În 213, la Porolissum Caracalla a construit un castru puternic, un indiciu că împăratul acorda o atenție deosebită întăririi limes-ului, iar unitatea locală a obținut numele Cohors V Lingonum Antoniana. În Dacia Porolissensis de la frontiera nordică a Imperiului au fost construite mai multe castre, iar unitățile locale au primit epitetul de Antoniana. Și în provincia Moesia s-a acordat o atenție deosebită frontierei, drept dovadă servind castrul ridicat la Pietroasele (jud. Buzău). Pe timpul lui Caracalla și a urmașilor săi imediați din prima jumătate a secolului al III-lea, spațiul nord-dunărean a cunoscut perioadă de prosperitate, de integrare a reprezentanților populației locale în structurile romane. Acest proces a fost favorizat și de acordarea cetățeniei romane majorității populației Imperiului, inclusiv celor din spațiul carpato-danubiano-pontic. În același timp, Caracalla s-a străduit să mențină relații pașnice cu dacii liberi. În acest scop, el a luat ostateci de la dacii liberi „ca zălog al alianței,” ce constituie un indiciu cert că la o dată necunoscută între cele două părți ar fi fost încheiat tratatul respectiv⁵.

Pe timpul împăratului Varius Avitus Bassianus Elagabafus (218-222), s-a făcut o primă tentativă de a stabili cultul unei singuri zeități principale – a soarelui, aceasta constituind o tendință spre monoteism și universalitate. Succese mai importante în dezvoltarea spațiului carpato-danubiano-pontic roman s-au înregistrat pe timpul împăratului Marcus Aurelius Severus Alexander (222-235). Pentru o administrare mai bună a fost înființat consiliul celor trei Dacii, care se întrunea anual la Ulpia Traiana. Crearea acestui organ cu tentă parlamentară regională constituie un indiciu cert că procesul de romanizare a Daciei atinsese un grad sporit de profunzime. Sub domnia lui Severus Alexander, Ulpia Traiana a devenit metropolis, centrul financiar și religios al Daciei. Mai multe persoane importante și mai modeste din acest teritoriu au instalat lespezi în sănătatea împăratului, fapt care demonstrează că după un secol și ceva după lichidarea statului dac, teritoriul nord-dunărean devenise profund atașat valorilor romane⁶. În Dacia și Moesia au fost lichidate structurile politico-administrative autohtone. Doar comunitățile rurale s-au păstrat, însă competențele lor erau limitate. Și din zonele populate de dacii liberi, inclusiv din spațiul carpato-nistrean, populația a părăsit cetățile, așezându-se cu traiul în localitățile deschise. Traian a stabilit un control militar efectiv asupra întregului spațiu al geto-dacilor. După stabilirea limes-ului, pe timpul lui Hadrian, în interiorul lui a fost organizată o fâșie, în care

1991, p. 154-155.

⁵ Zugravu N. *Op. cit.*, p. 38-40.

⁶ *Ibidem*, p. 41-43.

era interzis accesul barbarilor. La aceasta se adăuga o supraveghere strictă a unor regiuni vecine de către garnizoanele romane. Pentru asigurarea păcii romanii practicau luările de ostatici, precum a procedat Caracalla și alți împărați. La dacii liberi funcționa din plin administrația comunităților rurale. Însă la acest nivel, după cum atestă materialul arheologic, nu putea să apară o diferențiere socială și să se întărească o nouă aristocrație, cea veche fiind lichidată în urma războiului lui Traian din 105-106. Se presupune, că a fost limitată sau chiar lichidată activitatea sacerdoților care constituia un suport ideologic al structurilor politico-administrative din regiune, inclusiv în zona de locuire a geto-dacilor liberi. În acest domeniu se observă o influență reciprocă a cultelor religioase ale geto-dacilor, romanilor și tracilor.⁷

Pe de altă parte, după ce în 212 Caracalla a acordat cetățenia romană, majoritatea populației din Dacia și alte provincii romane, în castre și canabae (Cumidava – Râșnov, jud. Brașov; Bologa, Gilău, jud. Cluj) pătrund tot mai mulți daci care participă la viața urbană. Aceasta demonstrează integrarea dacilor în mediul societății romane, în toate formele ei de habitat, participarea lor la viața urbană, militară și economică a provinciei. Însă, mai ales în viața rustică, mai persistau diferite elemente ale vechii culturi dacice. Se întâlnesc forma de locuințe tradiționale locale, unelte agricole, podoabe, accesorii vestimentare ș.a. Unele stele funerare de la Apulum, Drobeta, Lipova confirmă faptul că în vestimentație continue să se utilizeze costume și podoabe tradiționale dacice. De asemenea, au fost descoperite peste 600 de morminte provenite din necropole de factură geto-dacică. E vorba de obiceiuri funerare de incinerare pe loc: utilizarea unor vase, urne sau capace de factură autohtonă (cățuia specific dacică). Dar sunt și obiceiuri provenite de la coloniștii romani (morminte în groapă arsă sau nearsă) dovadă elocventă a începutului romanizării spirituale.⁸

Unii reprezentanți ai aristocrației autohtone, care au recunoscut supremația romană, au reușit să-și păstreze anumite privilegii și să intre în rândurile unei categorii de populație favorizată (peregrini). Din această categorie de populație favorizată făceau parte Iulius Dacicus din Drobeta, Dules Maximi, menționat în epigrafa de la Muncelul Brad (jud. Alba), strămoșii cetățenilor Aurelius și Aurelia Tzod din așezarea de la Muncelul Brad, P. Aelius Dacianus din Napoca ș.a. Însă majoritatea continuau să locuiască în cadrul unor comunități rurale, aflate în subordonarea așezărilor urbane ori centrelor militare, conducându-se după vechile obiceiuri. Drept dovadă servesc unele cuvinte de origine traco-getică precum *moș* (primul locuitor al satului), *cătun*, *zestre*, *mire*, care constituie forme de organizare interumană din tradițiile autohtonilor. Dar în teritoriul ocupat se simt anumite transformări, survenite în urma activității organelor militar-administrative ale romanilor: modificarea raporturilor de proprietate, impunerea unor norme juridice mai efective, construirea unor numeroase drumuri care legau localitățile unor provincii, intensificare legăturilor economice între satul

⁷ Bârză L., Brezeanu S., *op. cit.*, p. 156-157.

⁸ Zugravu N., *op. cit.*, p. 49.

dacic și orașul roman etc. Aceste reguli noi de joc și-au găsit reflectare în lexica populației, perpetuată în limba română: lex-lege, iudex-jude, coetos-ceată, veteranus-bătrân ș.a. Politica de integrare a populației autohtone în structurile politico-administrative oficiale, intensificarea procesului de romanizare a condus la sporirea statutului multor autohtoni care devin un factor activ în viața provinciei, participă la apărarea acestuia, la legăturile economice dintre oraș și sat. Deja edictul lui Caracalla din 212, prin care aproape toți locuitorii Imperiului erau declarați cetățeni constituie un indiciu că o bună parte a populației locale era implicată în viața politică, economică, socială și culturală a Imperiului⁹. Acest document reflectă faptul că mulți oameni din Dacia și din alte provincii erau deja cetățeni ai „Romei Eterne.”

După unele estimări foarte aproximative, în Dacia cu o suprafață de circa 100 mii km² ar fi locuit o populație de 500 mii de oameni, reieșind din presupunerea că după cucerirea romană la un kilometru pătrat ar fi revenit în mediu câte 5 locuitori. Pe parcurs numărul populației ar fi crescut în mediu cu un coeficient de 7 la mie pe an, ajungând¹⁰ pe timpul dinastiei Severilor la 1,5 mln persoane. Populația trăia în localități urbane și rurale.

Conform opiniei unor cercetători, populația urbană a Daciei ar fi ajuns la 380 mii locuitori¹¹. Alți cercetători sunt în această privință mai rezervați, considerând că populația urbană a provinciei s-ar fi putut cifra la 180-200 mii persoane. Cele mai mari centre urbane ale Daciei erau Ulpia Traiană, Apulum-ul, Potaissa, Napoca și Porolissum. Conform opiniei unor istorici Ulpia Traiană ar fi avut de la 15 mii până la 20 mii, iar după alții acest oraș ar fi avut 25-30 mii ceea ce pare puțin credibil. La Apulum ar fi putut locui 20-25 mii civili, la care s-ar fi adăugat peste 5 mii militari. La Potaissa ar fi putut locui 20-25 mii inclusiv militarii cu familiile lor.¹² Iar la Porolissum ar fi locuit mai mult de 10 mii de locuitori, dintre care doar militarii ar fi numărat 5 mii-7 mii¹³.

Cea mai mare parte a populației provinciei locuia la țară. În provincia carpatică au existat mai multe tipuri de așezări rurale, în funcție de numărul gospodăriilor. Cele mai mari localități rurale aveau 50-80 de locuințe cu o populație de 200-400 locuitori, iar altele erau și mai mari. Aceste din urmă se apropiau de o localitate urbană cu amfiteatru pentru circa 1000 de spectatori, castru. Dar astfel de localități rurale mari erau puține. Cele mai multe localități rurale, fiind de mărime medie, aveau circa 20 de locuințe, în care locuiau circa 100 de persoane. De asemenea, erau și sate mici (cătune, sălașe, crânguri), care aveau între 1 și 10 bordeie ori case de suprafață. După unele estimări, durată medie a vieții printre bărbați era de 37 de ani, printre femei – de 33 de ani. În orașe durata vieții era mai mare, bărbații trăind 51 de ani, femeile – 40 de ani.¹⁴

⁹ *Ibidem*, p. 51.

¹⁰ Miclea I., Florescu R., *Daco-romanii. I.* București, 1980, p. 8-10.

¹¹ *Ibidem*, p. 10.

¹² Zugravu N., *op. cit.*, p. 54.

¹³ Gudea N. *Porolissum*. București, 1986, p. 144.

¹⁴ Zugravu N. *Op. cit.*, p. 54-55.

În literatura istorică s-a menționat faptul că Traian a adus populații din diferite provincii ale Imperiului. S-a constatat că 95,55 % dintre inscripțiile Daciei au fost redactate în limba latină, dar numele celor decedați de pe necropole depistate în provincie în mare parte își păstrează amprenta provinciei de unde au venit și poate chiar originea lor etnică. Fiind studiate minuțios epigrafele de pe necropolele descoperite în Dacia s-a constatat faptul că onomastica lor, care într-o oarecare măsură reflectă componența etno-lingvistică a coloniștilor din noua provincie, avea următoarea statistică: romano-provinciali - 49,62 %, italo-provinciali - 20,42 %, greco-orientali - 14,33 %, italici - 5,05 %, ilirici - 4,10 %, celto-germani - 2,39 %, semiți - 2,05 %, traco-daci - 2,05 %. Situația menționată reflectă o proveniență importantă a locuitorilor din zonele intens romanizate ale Imperiului (81,58 %). Coloniștii au constituit un adaos important de populație la cea autohtonă. Ea a fost unul din elementele de bază ale romanizării. Ostașii și familiile lor ca și veteranii au fost cei mai activi și eficienți factori în procesul de romanizare. Prin intermediul coloniștilor, în nordul Dunării au fost implantate formele administrative ale Imperiului, au pătruns în localitățile autohtonilor limba latină, valorile morale și spirituale caracteristice lumii romane. S-a produs integrarea dacilor în sfera civilizației romane¹⁵.

După cucerirea Daciei, în domeniul economic s-a utilizat intens forța de muncă autohtonă, în primul rând, în mediul rural. Au continuat să se dezvolte meșteșugurile casnice, să se utilizeze uneltele agricole cu caracter local, fapt care demonstrează încă o dată continuitatea populației dacice în nordul Dunării. A continuat cu o intensitate mai mare să se dezvolte domeniul de extragere a minereului, în primul rând, al aurului, pentru care Traian a întreprins acele două războaie de cucerire a Daciei. În urma cuceririi Daciei, în spațiul nord-dunărean s-a intensificat producția destinată unei piețe interne mult mai extinse, utilizându-se tehnici noi de producție. În afară de aur, în provincia carpatică se extrăgea argintul, cuprul, sarea, piatra de construcție ș.a. Materia primă era prelucrată pe loc ori lua calea exportului ca, de exemplu, sarea din Apulum și din alte localități. Arheologii au descoperit ateliere de fierărie. În circa 20 de localități au fost descoperite cuptoare pentru ars ceramică. Unii dintre meșteri erau organizați în colegii profesionale (cum ar fi cel al fierarilor din Ulpia Traiana, Drobeta, Potaissa), al lemnarilor (Apulum), al croitorilor ș.a. Printre meșteri se întâlnesc și persoane foarte bogate (Sextius Attius Secundus din Ulpia Traiana). Continua să se dezvolte apicultura. Se cultivau cereale, se creșteau animale domestice, se plantau pomi fructiferi și viță de vie. Spre deosebire de alte provincii, unde funcționau mari latifundii, în Dacia persistă proprietăți mici și mijlocii. Și aceste unități agricole au jucat un rol important în romanizarea populației autohtone, deoarece lucrătorii daci se aflau într-un contact permanent cu proprietarii romani, cu arendașii lor, în cadrul unităților menționate au fost introduse unelte agricole romane cu un randament superior (plugul roman – aratrum, grapa – rastrum),

¹⁵ *Ibidem*, p.53.

se utilizau noțiuni și cuvinte de origine latină. În Dacia a fost organizată o rețea de drumuri, prin intermediul cărora s-au putut face intense legături comerciale, impulsionând procesul de însușire a limbii latine de către autohtoni. Legăturile comerciale erau favorizate și de introducerea monedei romane, unele emisii fiind organizate pe loc (la mijlocul secolului al III-lea se bătea moneda de bronz, care are o mare importanță în desfășurarea schimbului intern de mărfuri). Legăturile comerciale se derulau, în primul rând, între diferiți producători, între localitățile urbane și cele rurale ale provinciei, între regiunea carpatică și alte provincii ale Imperiului Roman. S-a format o categorie de intermediari (negustori), care impulsiau schimbul de mărfuri dintre producători și consumatori, dintre regiunea carpatică și alte provincii romane.¹⁶

Stabilirea dominației romane în nordul Dunării s-a soldat și cu un transfer de civilizație specifică, compusă dintr-un sistem de valori politico-morale, concepții estetice, mentalități credințe de altă origine, care le-au înlocuit, în mare parte, pe cele locale. Însușirea culturii spirituale a latinității de către autohtoni constituie factorul decisiv al procesului de romanizare¹⁷.

În Dacia s-au dezvoltat diferite genuri de artă plastică. În domeniul arhitecturii în provincie s-au construit: poduri (de la Drobeta), incinte (Ulpia Traiană, Drobeta, Napoca ș.a.), foruri (Napoca, Ulpia Traiana, Porolissum), băi (Drobeta, Ulpia Traiana ș.a.), diferite edificii suburbane și rustice. În peisajul arhitectonic al provinciei un loc important îl ocupau castrul (cetăți romane) și turnurile de pază, unele dintre ele fiind de mari dimensiuni (Apulum, Porolissum, Potaissa). De asemenea, aveau o importanță mare în provincie construcțiile cu rosturi religioase: temple (la Porolissum), incinte funerare (Ulpia Traiana). În zonele rurale se ridicau construcții în stil tradițional dacic ori cu trăsături combinate de factură dacică și romană. În Dacia au fost ridicate diferite sculpturi: statuete, capiteluri, monumente funerare de o ținută artistică ridicată. La Porolissum se efectuau arcade de poartă cu reprezentări geometrice, antropomorfe și vegetale. Se confecționau tăblițe votive dedicate Cavalerilor Danubieni, care reprezintă specificul artei sculpturale din această provincie. Deși până în prezent n-au fost depistate creații picturale, însă pe unele inscripții păstrate sunt amintiți unii pictori din perioada romană a Daciei cum ar fi Mestrius Martinus din Apulum, mozaicuri din Apulum și Ulpia Traiana. Realizările din domeniul artei plastice denotă modul specific, în care au fost valorificate valorile romane, aportul Daciei la fenomenul artistic roman¹⁸.

În Dacia s-a răspândit pe larg scrisul, drept dovadă servind un număr de câteva mii de inscripții depistate pe teritoriul ei până în prezent. A scrie se învăța în școli publice și private. La Apulum, Potaissa, Porolissum, Sarmizegetusa au fost descoperite table de școlari, pe cărămizi, vase sau fragmente de vase, pe

¹⁶ *Ibidem*, p. 65.

¹⁷ Bărbulescu M. *Interferențe spirituale în Dacia Romană*. Cluj-Napoca, 1984, p. 9.

¹⁸ Zugravu N. *op. cit.*, p. 84.86.

care unii locuitori sau ostași au făcut exerciții de scris. Au fost descoperite instrumente de scris (din bronz sau os), utilizate pentru scrieri pe tăblițe cerate. Învățământul avea un caracter oral, utilizându-se fragmente pe unele epitafuri funerare. Se făceau încercări de creație literară în versuri. Unele inscripții conțin fraze cu caracter filosofic. În domeniul științei se observă preocupări de ordin medical, fiind depistate instrumente chirurgicale¹⁹.

Schimbări radicale au avut loc și în domeniul religios. După cucerirea Daciei, romanii au distrus toate sanctuarele geto-dacilor. Doar în ritualul funerar s-a păstrat credința autohtonilor. Transferarea populației din diferite provincii ale Imperiului a generat un spectru mare al divinităților. Aici se întâlnește Jupiter, divinitatea supremă a Imperiului și alte divinități romane; Apollo și alte divinități grecești; Cavalerul Trac și alte divinități tracice, mai multe divinități orientale. În cadrul acestui amalgam al reprezentanților diferitor popoare și credințe au apărut divinități ale provinciei carpatice: Dacia Felix, Fortuna Daciarum, Genus Daciarum ș.a. Se observă un transfer al divinităților de la un etnos la reprezentanții altor etnii. O dovadă a loialismului Daciei față de statul din care făcea parte și a penetrației civilizației romane în rândul locuitorilor acestei provincii o constituie adorarea lui Jupiter, divinitatea supremă a Romei, folosirea unor epiteze ca Augusta. E semnificativ faptul că Diana, mai numită și Augusta, care se bucura de faoare în Dacia, reprezenta un sincretism al unei divinități locale și a unei (unelor) aduse din alte părți. Unele elemente ale spiritualității românești arhaice conțin anumite ecouri ale diferitor concepții antice, care ar putea să se fi păstrat din timpul provinciei romane Dacia. Spre exemplu, credința privind cele trei Ursitoare ar putea avea la origine ideea despre Parcae, sesizată în provincia carpatică, colindele de felul „Isus născut din piatră” ori „Originea grâului, a meiului și a vinului” ar putea fi reminiscențe ale mitologiei mitraice, ideile despre transformarea sufletului în stea ar avea rădăcini în cele similare antice. Prin bogăția spirituală, religia din provincie a constituit unul dintre factorii cei mai importanți ai romanizării populației autohtone²⁰.

Romanizarea a fost un proces nu atât biologic, cât unul cultural și lingvistic, favorizat de amestecul etnic, nefiind determinant în mod absolut de acesta. Ajunsurile civilizației romane au fost mai ușor asimilate în mediul urban cu o populație eterogenă din punct de vedere etnic. Mediul rural s-a dovedit a fi mai conservativ, unde se manifestau tendințe de păstrare a tradițiilor spirituale și practici strămoșești, cum ar fi menținerea unor tehnici meșteșugărești sau preferința pentru un anumit tip de locuință. Și în ritul funerar se observă diferențe, în unele regiuni fiind depistate în morminte cățui dacice, în altele – străchini cu trei picioare. Și din punct de vedere antropologic, nu se observă suprapuneri între rase, limbi și culturi.²¹

¹⁹ *Ibidem*, p. 87-88.

²⁰ *Ibidem*, p. 91-95.

²¹ Bârză L. Brezeanu S., *op. cit.*, p. 134.

După moartea lui Severus Alexandr (235), Imperiul Roman s-a confruntat cu un șir de probleme interne și externe. În plan intern s-a produs o diminuare a rolului instituțiilor centrale în viața politică a statului. În schimb, a sporit rolul armatei în viața politică a Imperiului. Aveau loc schimbări dese de împărați cu ajutorul armatei, care a erodat autoritatea și prestigiul tronului, uzurpări a puterii, la care se adăugau tendințele centrifuge ale unor provincii ale statului. Imperiul era zguduit de revoltele unor categorii sociale ori profesionale. Statul se mai confrunta cu o acută criză economică și financiară, o lipsă cronică de forță de muncă. În plan extern, asupra limes-ului se exercita o presiune tot mai mare din partea lumii barbare. De pe litoralul baltic o uniune de triburi germane, a goților, s-a deplasat spre Volynia și Podolia (al doilea sfert al secolului al III-lea) și în zona Niprului de Mijloc (a doua jumătate a secolului al III-lea). Apoi, au ajuns în Crimeea, pe litoralul nord-pontic și la gurile Dunării. Concomitent, goții au antrenat în această mișcare triburile care deja se aflau la est de Carpați și la Nistru, eterogene din punct de vedere etnic: vandali, costoboci, carpi, sarmați, făcând o presiune tot mai mare asupra Imperiului Roman. Noua conjunctură politică internă și externă a statului a produs o schimbare radicală a echilibrului politic din estul Europei, favorabil până atunci Imperiului Roman. Luptele neconținute ale triburilor din această zonă a creat o situație politică incertă, care nu mai putea fi controlată de autoritățile romane. Se crea o situație periculoasă și pentru statul roman, deoarece instantaneu se creau alianțe ad-hoc, care încercau siguranța frontierei Imperiului Roman din această zonă²².

Noul împărat Maximinus Thras (235-238) a fost nevoit să lupte cu germanii din zona renană, sarcină pe care a îndeplinit-o cu succes. În Pannonia și în provincia carpatică împăratul roman respins năvălirile sarmaților-iazygi și dacilor liberi (236-237). Pe timpul lui Gordianus III (238-244) s-a reușit preîntâmpinarea unui atac al goților și carpilor asupra provinciei carpatice. Domnia lui Filip Arabul (244-249) a fost periclitată de mai multe atacuri externe, inclusiv ale carpilor asupra Moesiei și Daciei Malvensis. Atacurile au fost destul de serioase, o parte a populației Daciei fiind nevoită să se ascundă în locuri ferite de primejdii. După ce triburile năvălitoare au fost înfrânte, o parte din carpi au fost colonizați în apropierea garnizoanelor militare imperiale pentru a fi supravegheați și a fi supuși unui proces intens de romanizare. Peste un an după înfrângerea carpilor (245) Filip acordă Daciei permisiunea de a bate moneda sa de bronz, utilizată la plățirea soldei ostașilor și susținerea vieții economice a provinciei. Se efectuează mai multe lucrări de reamenajare a cetăților romane pentru a ridica capacitatea lor de apărare, cele mai vulnerabile fiind părăsite. Noul împărat Traianus Dacius (249-251) a reușit să respingă o invazie masivă a circa 30 mii de carpi, geți, bastarni și alte triburi barbare asupra provinciei Moesia Inferior. În curând carpii cedează întâietatea goților în lumea barbară. După ce armata romană a suferit o grea înfrângere în lupte cu goții, care pătrundeau în Balcani, romanii au început să le plătească mari subsidii. Ei au părăsit Muntenia, fiind lichidate

²² Zugravu N., *op. cit.*, p. 96-97.

ultimele puncte militare de supraveghere. Au urmat lupte interne și năvăliri ale barbarilor care pe timpul lui Gallienus (253-268) se opreau în Balcani pentru perioade îndelungate de timp. Abia marile victorii, obținute consecutiv în 267, 269, 271, ultima fiind realizată de Aurelian în Câmpia Munteană, au mai potolit insistența cu care barbarii atacau provinciile balcanice ale Imperiului Roman. Domnia lui Gallienus a constituit perioada de cumpănă pentru existența Imperiului Roman²³.

În timpul luptelor din Balcani, la care se adăugau și cele din Pannonia, în Dacia continua să funcționeze o viață economică normală. Totuși, ea se afla într-o situație tot mai izolată de alte provincii romane. Situația Daciei s-a agravat pe timpul împăratului Claudius Gothicus (268-270), când Imperiul a fost atacat de un grup mare de goți, heruli, gepizi, sarmați. Împăratul a obținut o biruință strălucită, însă a căzut în luptă. A fost urmat de Aurelian (270-275), un talentat comandant de oști, care a reușit să restabilească situația internă a statului și să întărească poziția Imperiului Roman pe arena internațională. Însă în condițiile modificării echilibrului politic la nordul gurilor Dunării, intensificării năvălirilor triburilor barbare în Balcani, păstrarea Daciei, care înainta mult în spațiul barbar, devenea foarte dificilă. Unii istorici consideră că în 271 Aurelian ar fi părăsit Dacia. Însă N. Zugravu, după ce trece în revistă evenimentele din perioada domniei acestui împărat, inclusiv învingerea sarmaților-iazgyi, vandalilor și dacilor liberi (în toamna anului 270), goților în Moesia Inferior și Tracia, carpilor (272), cu întărirea provinciilor din sudul Dunării (273), ajunge la concluzia că Aurelian a părăsit Dacia abia în 274 ori în prima jumătate a anului 275, înainte de moartea suveranului (septembrie 275). Aurelian a părăsit Dacia nu sub presiunea triburilor vecine. Evacuarea Daciei a avut un caracter pașnic fără ca să fi fost distrusă vre-o locuință, care ar fi putut fi pusă pe seama barbarilor. Dacia a fost evacuată pentru a întări linia de apărare pe cursul inferior al Dunării. Acest act n-a periclitat prestigiul Imperiului Roman, după aceasta fiind reluată politica fermă a „cuceritorilor lumii” în raport cu barbarii²⁴.

În sursele istorice străine informațiile despre evacuarea Daciei apar foarte târziu, iar unele dintre ele au un caracter ambiguu. Unii istorici angajați politic, pornind de la relatările lui Eutropius și Rufus Festus, au vehiculat ideea precum că din provincia nord-dunăreană a fost evacuată toată populația romană, teritoriul rămas fără locuitori fiind ocupat de triburile migratoare în trecere. Însă alți cercetători, invocând relatările lui Iordanes, au demonstrat că romanii au evacuat doar administrația și trupele pentru a întări linia de apărare a Imperiului pe cursul inferior al Dunării. Același lucru a menționat și biograful lui Aurelian. Surselor scrise și afirmația istoricilor de mai târziu sunt confirmate de numeroasele date arheologice, numismatice și epigrafice.

Procesul de romanizare s-a extins și în spațiul locuit de dacii liberi. El s-a început până la cucerirea Daciei de către romani. Concomitent cu ocuparea spa-

²³ *Ibidem*, p. 98-105.

²⁴ *Ibidem*, p. 107-111.

țului intracarpatic, romanii au efectuat schimbări profunde și în rândul dacilor liberi. Au fost lichidate obiectele defensive ale dacilor liberi, numite dave, structurile administrative și militare, păstrându-se doar organizarea lor tribală. Drept dovadă servește lipsa oricăror informații despre căpeteniile politico-militare în cea mai mare parte a teritoriului ocupat de dacii liberi, cu excepția unor inscripții de la Roma, în care este menționat un Pieporus, regele costobocilor (locuiau în spațiul carpato-nistean, la o distanță apreciabilă de limes). Au fost distruse sanctuarele dacilor și instituția de sacerdoți care împreună cu căpeteniile militare asigurau rezistența împotriva pericolului străin. În schimb, în teritoriul luat de la dacii liberi pătrunde intens moneda romană care facilita legăturile lor economice cu provinciile romane din spațiul intracarpatic și de pe cursul inferior al Dunării. Romanii au instituit un control riguros al teritoriului locuit de dacii liberi, în interiorul lui fiind construite mai multe castre și alte puncte fortificate de observație, prin intermediul cărora se mențineau contacte directe cu populația locală, utilizându-se și limba latină. În timpul expedițiilor militare în Balcani pătrundeau mase mari de daci liberi, care aflându-se în teritoriul roman, se familiarizau pe viu cu populația, modul de viață și cultură romană. Și viceversa, prin păsurile montane, la est de Carpați pătrundea populația dacică, construind localități cu amprente romane. Prin intermediul lor, dacii liberi se integrau în circuitul economic al provinciilor romane. Acest aspect constituie un element important în procesul de integrare a dacilor liberi în sistemul defensiv al provinciilor romane. În afară de elementele de civilizație a romanilor în sfera materială se întâlnesc și aspecte de natură spirituală în spațiul dacilor liberi. Arheologii au descoperit vase de factură locală cu însemnări în limba latină (antropomimul Scorillo în arealul carpic). De asemenea, au fost descoperite statuete, care reprezintă divinități din Imperiul Roman (Apolo și poate Venus). Se pare că o influență mare în acest proces l-au avut captivii aduși din Balcani. Pe seama lor se pune atelierul de prelucrare a sticlei de la Komarov (de la Hotin) și inscripțiile romane de la Sobari (lângă Soroca).²⁵

Interacțiunea îndelungată a geto-dacilor cu romanii, concomitent cu sarmații, iar mai apoi cu goții în secolele II-IV a contribuit la crearea unei culturi materiale numite de către arheologi Sântana de Mureș (Cerneahov). Conform opiniei arheologului Rikman, rolul principal în crearea culturii Sântana de Mureș l-au jucat triburile sedentare ale geto-dacilor, care au venit de pe cursul superior al Nistrului și din spațiul dintre Carpați și Prut. Aceste triburi se deosebeau de sarmați din punct de vedere arheologic. Unele elemente ale culturii Sântanei de Mureș se întâlnesc și la sarmați. Dar un caracter desăvârșit a căpătat cultura Cerniașov numai... la triburile tracice sedentare, care au adus biritualismul și alte componente principale ale ei²⁶. Către mijlocul secolului al IV-lea,

²⁵ Niculiță I. *Tracii septentrionali: geții și dacii în sec. VI î.e.n. – sec. V e.n.* În: *Cugetul*, 1990, nr. 1, p. 19.

²⁶ Рикман Э. А., Рафалович И. А., Хынку И. Г. *Очерки истории культуры Молдавии.*

densitatea populației din spațiul dintre Prut și Nistru era destul de mare. Aici au fost descoperite circa 1000 de monumente arheologice, ceea ce constituie circa 45 monumente la km². Este adevărat însă că densitatea lor este neuniformă. Monumentele de acest fel persistă în zonele de câmpie cu păduri și mai puțin în cele de câmpie²⁷.

Cultura materială a purtătorilor culturii Sântana de Mureș se aseamănă cu cea a unei provincii romane. Prin intermediul comerțului, în mediul dacilor liberi pătrundeau diferite mărfuri de producție romană. Cetățenii romani, care se așezau cu traiul printre geto-dacii liberi, transmiteau localnicilor metodele de muncă în diferite domenii ale vieții economice și sociale. În teritoriul din afara limes-ului erau diferite așezări fortificate romane, care deveneau un focar de cultură a lumii antice, iar limba latină – un mijloc de legătură dintre cetățenii romani, numiți „romanus,” și populația geto-dacică locală.

După evacuarea Daciei, romanii au întărit sistemul defensiv pe linia Dunării de Jos. Pe malul drept al râului au fost construite mai multe cetăți, în care au fost plasate garnizoane. A fost reorganizat sistemul de administrare, creându-se provincii nu prea mari, dar întărite cu trupe romane numeroase: Moesia Prima, Dacia Ripensis, Moesia Secunda și Scythia Minor, care aveau menirea să apere Constantinopolul de năvălirile barbare. Întărind linia defensivă pe cursul inferior și mijlociu al Dunării, romanii nu uitau nici de malul stâng al râului, unde își exercitau activitatea organele administrative ale provinciilor Moesia Prima, Dacia Ripensis, Moesia Secunda și Scythia Minor, cuprinzând un spațiu întins din Banat, Oltenia, Muntenia și, probabil, în sudul Moldovei. În ultimele trei regiuni, teritoriul controlat de romani putea ajunge până la așa-numita „Brazdă a lui Novac de Nord,” care începea de la Drobeta și ajungea până la Pietroasele în județul Buzău, fiind continuată de valurile din sudul Moldovei. Începând cu Aurelian, romanii au ridicat în stânga Dunării mai multe fortificații, inclusiv cea de la Bărboși, din jud. Galați și de la Cartal (Orlovca) de lângă Ismail. Pentru a face legătură dintre cele două maluri era utilizată flota dunăreană (până la Brăila – și cea maritimă), în 324-328 Constantin construind și un pod la Sucidava (Celciu). Armata romană se completa cu tineri din rândul carpilor și altor triburi din stânga Dunării, iar în Balcani erau transferate grupuri mari de carpi, sarmați și germanici. În legătură cu această activitate intensă în stânga Dunării împăratul Constantin ar fi spus: „Prin faptele săvârșite împotriva uzurpatorilor sunt mai presus decât Traian și sunt, fără îndoială, egalul lui prin reluarea ținuturilor, pe care el le dobândise mai înainte, dacă nu cumva valorează mai mult să recâștigi un lucru decât să-l câștigi”²⁸.

Prin această activitate, romanii au recâștigat zone întregi din Banat, Oltenia, Muntenia și sudul Moldovei, ele fiind reîntregite în sistemul politic al Imperiului Roman. În așa mod, populația autohtonă din teritoriul nord-dunărean

Кишинев, 1971, с. 16.

²⁷ *Археологическая карта МССР*. Вып. 5. Кишинев, 1975, с. 149-158.

²⁸ Citat după: Zugravu N., *op. cit.*, p. 131.

unit cu cel din Balcani a continuat să fie influențată direct de procesele politice, economice și culturale ale statului roman, ea fiind detașată de triburile migratoare pe parcursul a unui secol.

Evacuarea Daciei de către Aurelian a avut repercusiuni profunde pentru populația locală. În primul rând, au încetat să mai existe și să funcționeze structurile statale, activitatea organelor publice reducându-se la nivelul comunităților rurale și urbane restrânse. S-a redus spațiul de habitare, numărul populației urbane, producția meșteșugărească. A început un proces de ruralizare a habitatului, a vieții economice și sociale. S-a redus comerțul și circulația banilor. După evacuarea administrației și a păturilor înstărite atașate de structurile politico-militare romane s-a redus puțin și numărul populației. Însă, după cum arată datele arheologice, majoritatea populației a rămas pe loc. La Ulpia Traiana edificiile administrative romane au fost prefăcute în case de locuit cu vetre de foc și scurgere de apă, în jurul orașului fiind construită o nouă citadelă cu o capacitate pentru 5 mii de oameni, nu pentru 20 de mii cum era pe timpul romanilor. Populația orașului continua să mențină legături economice cu provinciile romane apropiate, drept dovadă servind un mic tezaur de monede de la împăratul Valentinianus (363-365), ascuns într-o lojă, probabil, în legătură cu apropierea goților sau hunilor de oraș. La Napoca au fost descoperite două cuptoare de olar din secolul al IV-lea, 38 de morminte cu înhumare de tip roman, monede de la Dioclițian la Constantin din secolul al IV-lea la Apulum, la Potaissa – podobe, morminte, ceramică, monede din secolele III-IV, la Porollisum – ateliere de ceramică și de producere a obiectelor de bronz au activat până în secolul al IV-lea. În unele din aceste orașe au fost depistate cruci, inscripții latine cu conținut spiritual creștin. Aceste mărturii arheologice demonstrează că populația daco-romană a continuat să ducă o viață urbană în condiții mai modeste. Au fost depistate și locuințe rurale, diferite inscripții epigrafice în limba latină la Drobeta, Porollisum, Apulum, Ulpia Traiana și în alte localități, inclusiv privind ascensiunea creștinismului pe teritoriul fostei provincii Dacie. Au fost găsite monede de bronz din secolele III-IV în Apulum, Napoca, Porollisum, Potaissa, ceea ce constituie o dovadă că fosta provincie Dacia continua să mențină legături economice cu fosta metropolă. Și din contra, moneda de argint și de aur, care se utilizează, de obicei, în relațiile comerciale dintre diferite state, în Dacia este întâlnită foarte rar. Prin urmare, la acest capitol populația Daciei continue să se comporte ca parte componentă a unei entități statale.²⁹

Din punct de vedere etnic, după evacuarea lui Aurelian în Dacia locuia o populație latinofonă, numită în literatura de specialitate daco-romani. Drept dovadă servesc inscripțiile latine depistate în teritoriu, antroponimele menționate pe acestea (Marius, Romulus, Lupus, Aurelius, Flaccus, Italicus). De asemenea, cultura materială a locuitorilor continue să aibă un aspect de provincie romană: continuitate de locuire, tehnici tradiționale, relații economice cu provinciile im-

²⁹ Zugravu N., *Op. cit.*, p. 134-137.

periului. Însă în unele locuri se observă o anumită influență a culturii Sântana de Mureș și a dacilor liberi. Numărul populației a scăzut, drept dovadă servind faptul că din 450 de localități atestate pentru perioada Daciei romane, după evacuarea aureliană au fost depistate doar circa 200. Totuși, prezența locuitorilor daco-romani poate fi documentată în toate zonele fostei provincii, deși în spațiul dintre Jiu și Olt, Câmpia Banatului, între Mureș și Someș ele sunt mai multe. În fosta provincie romană se observă o diminuare a procesului de construire a statuielor unor divinități. În schimb, sporește influența comunităților creștine. Din orașe, în care începea să se reducă intensitatea economică urbană, mai mulți creștini se transferau cu traiul la sate, unde se ducea o muncă de convertire a adepților cultelor păgâne la creștinism. Mai mulți creștini persecutați în provinciile romane se refugiau în nordul Dunării, unde puteau să profeseze cultul dorit, convertind noi adepți. Unii din proaspeții convertiți în nordul Dunării, efectuau călătorii de pelerinaj la moaștele martirilor de pe malul drept al râului. În cursul secolului al IV-lea se producea o schimbare în ideologia populației, apărând o nouă identitate de *romanus – christianus*, aflată în opoziție cu fenomenul *barbarus-poganus*. În așa mod, populația nord-dunăreană prin intermediul creștinismului s-a raliat la noile evoluții din aria romanității. Ca probă servește și faptul că terminologia de bază a creștinismului românesc este de factură latină, care a intrat în limba daco-romanilor în perioada timpurie de răspândire a creștinismului (sec. IV), precum basilica – biserică, christianus – creștin, poganus – păgân, pascha – paște, creatio – crăciun ș.a. Religia creștină a devenit pentru daco-romani un sistem de valori morale și juridice³⁰. Mai mult, creștinismul profestat în limba latină a devenit un factor suplimentar în procesul de romanizare a dacilor.

Același proces se derula și în rândul dacilor liberi. După ce administrația romană a fost evacuată la sudul Dunării, romanizarea printre dacii de la sud și est de Carpați s-a derulat pe cale nonviolentă. Aceasta a accelerat procesul de romanizare în întregul spațiu locuit de geto-daci. Un anumit rol în acest proces l-a jucat creștinismul care tot mai mult atrăgea populația. El a contribuit la sporierea încrederii față de civilizația romană și limba latină, prin intermediul căreia era propovăduită învățătura Mântuitorului. În așa mod a fost înlăturată bariera psihologică ce despărțea dacii liberi de romani.

Pe de altă parte, statul roman prin controlul unei zone din Muntenia și sudul Moldovei avea posibilitatea să influențeze situația într-un spațiu mult mai extins. După victoriile împăratului Constantin asupra goților (332) a fost încheiat un tratat, potrivit căruia aceștia în calitate de federați urmau să apere teritoriul aflat sub autoritatea romanilor. În sudul Moldovei, inclusiv la gurile Dunării, au fost transferați mai mulți vorbitori de limbă latină, care au contribuit la derularea procesului de romanizare a populației de la est de Carpați. Drept urmare, se extinde spațiul ocupat de purtătorii culturii Sântana de Mureș – Cerniașov, în Moldova fiind depistate 300 de așezări, iar în Muntenia – 200. Așezările respec-

³⁰ *Ibidem*, p. 139-147.

tive erau situate în spații de câmpie, ferite de vânturi, în apropierea surselor de apă și a terenurilor favorabile pentru practicarea agriculturii extensive. Populația locuia în case de suprafață (unele dintre ele având dimensiunea de până la 120 m² sau adâncite în sol. În așezări, influențate de cultura provincială locală, au fost ridicate locuințe pe temelii de piatră, cu ferestre de sticlă și acoperiș de țiglă. Meșteșugarii erau ocupați cu prelucrarea fierului, sticlei, olăritul, unii continuând tradiția dacilor, alții fiind influențați de romani și germani. Între provinciile romane și dacii liberi aveau loc intense legături comerciale. Din sudul Dunării în spațiul nord-dunărean se aduceau obiecte de ceramică rafinată (amfore, păhare de sticlă), brăzdare, țigle pentru acoperiș, monede care contribuiau la intensificarea legăturilor comerciale și a circulației mărfurilor. Toate acestea denotă faptul că în nordul Dunării continua să se deruleze procesul de difuzare a civilizației romane³¹.

În acest spațiu se aflau diferite uniuni de triburi gotice, iar pe alocuri – și sarmate. În domeniul spiritual, în rândul populației daco-romane și a dacilor persistă cremația de origine getică. Paralel tot mai mulți decedați sunt înhumați. Tot mai mult se răspândește creștinismul. În nord-vestul Munteniei și sudul Moldovei s-a format episcopia Gotia, în care au activat Ulfila (336/34-348), Uranios, Silvanus, au fost întemeiate mănăstiri. Noua religie era răspândită în rândul populației locale și a goților. În cele trei sferturi de secol de conviețuire a daco-romanilor cu goții, în limba română nu s-au păstrat cuvinte de origine germană. Atât vizigoții care ocupau teritoriul din spațiul carpato-nistrean, cât și ostrogoții aflați mai la est de Nistru au fost mai puțin atinși de cultura romană. Materialele arheologice demonstrează că anumite elemente ale culturii romane au fost preluate nu direct, ci prin intermediul populației geto-daco-romane locale. Ei, de asemenea, n-au lăsat urme vizibile în teritoriul respectiv și din cauza că în acest spațiu triburile germane s-au aflat doar vreo trei sferturi de secol³².

În schimb, la sud și est de Carpați a continuat procesul de romanizare a populației locale. Deși cei care fuseseră în componența Daciei nu mai erau cetățeni romani, printre ei se întărește conștiința că sunt atașați la o civilizație elevată. Cu trecerea timpului pe substratul geto-dac s-a constituit un popor de origine latină, iar denumirea lui a evoluat de la *romanus* la *român*. Aici se poate observa că în 2012 s-au împlinit 1800 de ani de la începutul utilizării numelui Romei pentru desemnarea poporului majoritar din spațiul carpato-danubiano-pontic.

³¹ *Ibidem*, p. 148-152.

³² Bârză L., Brezeanu S., *op. cit.*, p. 211.

ОБЗОР КНИГИ ВЛАДА МИСКЕВКА «ГОД 1812-Й: ДВА СТОЛЕТИЯ С НАЧАЛА АННЕКСИИ БЕССАРАБИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ»¹

Прошедший год памятен из-за нескольких юбилейных дат, которые имеют совсем разное значение и различные последствия. В России отмечали 200-летие начала *Отечественной войны*, как обычно, с патриотически-пафосным подъемом свойственным таким мероприятиям. В Румынии и Республике Молдова были организованы научные конференции, посвященные 200-летию подписания Бухарестского мирного договора, который положил начало «Бессарабской проблеме» – сложному этно-социально-политическому вопросу-феномену, который стал не только предметом исследований и размышлений многих историков, но и сказался на судьбах местного населения. Поэтому для румын в целом и молдаван в частности (особенно тех, которые проживают по левому берегу Прута) празднование майских событий 1812 г. после 31 августа 1989 г.,² а особенно после обретения Молдавией независимости в 1991 г., выглядит совсем нехотать.

Для сознательных носителей румынского языка, которые живут по обе стороны Прута это скорее скорбная годовщина, нежели долгожданный юбилей. У них перед глазами стоит пример объединения Германии, которая в XX в. была разъединена лишь на протяжении жизни 1-2 поколений. В тоже время, уже восьмое поколение румын (молдаван бессарабцев) живут как две отдельные части (не считая периода после Великого Объединения – *Marea Unire* – 1918 г.), которые хотя и имели различные названия, но происходили от одного корня, имея, фактически, единую идентичность, один язык и совместную (на определенных этапах – искусственно разделенную) историю. Поэтому румыноязычная историография накануне мая 2012 г. обогатилась

¹ Mischewca Vlad. *Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rusiei*. – Chișinău, 2012, 142 p.

² 31 августа 1989 г. Парламент Республики Молдова принял закон о переходе молдавского языка на латинскую графику, что фактически устраняло различия между молдавским и румынским языками. А день 31 августа с этого года становился праздником «*Limba noastră cea română*», а с 2013 г. и в Румынии объявлен официальным праздником («*Ziua Limbii Române*»). Согласно Конституции Республики Молдова (1994 г.) государственным языком республики является – молдавский, хотя Академия Наук Молдовы неоднократно высказалась об языковой идентичности и правильном, научном названии языка – румынский.

новыми исследованиями, которые лишний раз показали актуальность этой тематики для ученых и общественности Румынии и Республики Молдова. Оценки этого «приснопамятного трактата» оказались неутешительными, с точки зрения *прогрессивности* всех сфер жизни восточнороманского населения Пруто-Днестровского междуречья, которое после 1812 г. принято называть *Бессарабией*.

Появилось немало новых работ, авторы которых желали высказаться по указанной проблеме, но наше внимание привлекла одно небольшое по объему (9 а.л.), но основательное исследование, которое является квинтэссенцией многолетнего труда.³ Речь пойдет о книге доктора ист. наук, доцента (*cercetător științific coordonator*) Влада Мискевки (Vlad Mischევca) с лаконичным, но многозначительным названием: «Год 1812-й» („Anul 1812”).

Сразу отметим, что библиография работы насчитывает 200 позиций на разных языках. Каждый раздел имеет уместный эпиграф, главным образом таких титанов румынского духа как М. Когэлничану и М. Эминеску. Автор не оставил без внимания и фольклор, который отразил события 1812 г., назвав Прут «проклятой рекой», из-за того, что ее воды разделили один народ. Ряд таблиц и диаграмм поданных в конце книги, свидетельствуют о системном подходе ученого к затронутой проблеме, а выдержки из архивных сборников документов в содержательном *Приложении* – подкрепляют авторскую аргументацию.

Опираясь на многочисленную библиографию и ранее уже обработанный автором архивный материал – в работе, под различными углами (главным образом в военно-дипломатическом аспекте), освещаются исторические события, связанные с аннексией 1812 г. и последствия этого несправедливого акта для коренного населения Молдовы (Бессарабии). Так, в частности, молдавский ученый рассматривая события русско-турецкой войны 1806-1812 гг., сравнивает последствия соглашений подписанных в Тильзите и Эрфурте (1807-1808), предшествующим Бухарестскому трактату, с последствиями пакта Молотова-Риббентропа, которые также были трагичными для населения Бессарабии.

Автор, анализируя значение русско-турецких войн, которые велись на протяжении XVIII в. (1710-1713, 1735-1739, 1768-1774, 1787-1791 гг.), отмечает их регулярность и беря во внимание, что они напрямую затрагивали судьбу Румынских Княжеств, рассматривает их как экспансионистские. Завоевательные устремления восточного соседа указывали на последовательное и неуклонное желание России решить *Восточный вопрос* в свою пользу,

³ Основные работы Влада Мискевка по вопросу подписания Бухарестского трактата 1812 года и истории Молдовы этого периода: *Pacea de la București. (Din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16 (28) mai 1812.* – Chișinău: Știința, 1992, 1993, 200 р. (соавтор - Ion Jarcuțchi.); *Moldova în politica marilor puteri la începutul secolului al XIX-lea.* – Chișinău: CIVITAS, 1999, 143 р.; *Principele Constantin Ypsilanti, 1760-1816.* – Chișinău: CIVITAS, 1999, 175 р.; *Ο ηγεμόνας Κωνσταντίνος Υψηλάντης (1760–1816).* – Θεσσαλονίκη: Αδελφών Κυριακίδη, 2008, 347 р. (*Господарь Константин Ипсиланти.* – Салоники, 2008, на греч. яз.).

установив контроль над Карпато-Дунайским регионом. Эти войны заставили Княжества стать плацдармом в военных столкновениях между тремя империями.

Следующая война 1806-1812 гг. была более продолжительней нежели предыдущие войны с Портой, так что успело смениться три султана: Селим III (1789-1807 гг.), Мустафа IV (1807-1808 г.), Махмуд II (1808-1839 гг.); причем впервые осуществлялось ведение боевых действий на двух театрах. Последствия войн, которые вели Российская и Габсбургская империи с османами имели для Княжеств негативный результат, который автор сводит к следующему:

Одним из последствий российско-турецкого противостояния (1711 г.) может быть названа поспешность того, что мы называем «воцарением греков-фанариотов» в Румынских Княжествах (1711/1716-1821 гг.)

Российско-австрийско-турецкие войны стали причиной многочисленных человеческих страданий и потерь.

Материальные и территориальные утраты были действительно поразительными. Империя Габсбургов оккупировала Трансильванию (1687-1918 гг.), Банат (1718-1918 гг.), Олteniю (1718-1739 гг.) и Буковину (1775-1918 гг.). Османская Порта превратила в 1715 г. Хотинский цинут в райю. Россия аннексировала Бессарабию (1812-1917 гг.).

Обеспечение провизией сил участников и чрезмерные платежи взятые с Княжеств были колоссальными и не могут быть оценены.

Фатальным последствием всех войн были: эпидемии чумы, сыпного тифа и эпизоотии.

Войны лишали румынское общество возможности развития буржуазных отношений: безопасности производства и обмена.

Упадок общественной жизни, новые нормы и обычаи (в том числе и испорченные), которые были принесены войсками оккупантов-«освободителей» привнесли моральный ущерб местным семьям.⁴

Как видим автор дает не только конкретные проявления последствий войны, но и рассматривает ее в контексте разрушения целостности трёх Румынских Княжеств тремя соседними империями, чьи аннексионистские действия продолжались несколько столетий.

Отдельно автор останавливается на роли фанариотов в вопросе провозглашении войны 1806-1812 гг., подчеркивая, что *креатуры России* – князья-фанариоты А. Морузи и К. Ипсиланти, не пользовались равным доверием со стороны официального Петербурга. В российской столице бóльшим доверием пользовался К. Ипсиланти, что и обусловило то что, в свою очередь А. Морузи не стал ключевой фигурой при решении Россией Восточного вопроса в Румынских Княжествах.

К дискуссионным вопросам современной историографии относится и датирование начала войны 1806-1812 гг. Так, уже 16 (28) октября 1806 г. Александр I приказал генералу И. Михельсону отправить войска чтобы занять Молдову, и в письме от 23 октября (13 ноября) 1806 г. российскому

⁴ Mischevca Vlad, *Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei...*, Chişinău, 2012, p. 24-25.

послу в Стамбуле А. Италинскому император подтверждает этот приказ, а уже 10 (22) ноября 1806 г., *без объявления войны*, российские войска перешли Днестр и вошли в Молдавское княжество. В связи с этим, перед автором встает простой, лишь на первый взгляд, вопрос: какую дату считать началом российско-турецкой войны 1806-1812 гг.? Вл. Мискевка склонен определить последнюю дату – как дату *фактического* начала войны, когда российские войска своим вторжением нарушили, с точки зрения международного права, территориальную целостность и политико-правовой статус Румынских Княжеств. Небольшие погрешности, свойственные любой работе, ничуть не умаляют ее научной ценности и документированности.⁵

Автор четко делит события войны 1806-1812 гг. на четыре периода присовокупив к ним финальный этап.

I период – правление Константина Ипсиланти во время господства российской администрации: от перехода Днестра, 10-11 (22-23) ноября 1806 г. российской армией под командованием И. И. Михельсона и до заключения перемирия в Слободзее (12 августа 1807 г.).

II период – Слободзейское перемирие (август 1807 г. – весна 1809 г.).

III период – время решающих сражений: от возобновления военных действий (включая и Кавказ) весной 1809 г. и до тех пор пока М. И. Кутузову удалось одержать победу под Рушуком (22.06/4.07.1811 г.) силами, которые были значительно меньше турецких. В последствие, после того как османская армия под Слободзеей на левом берегу Дуная была окружена (23 ноября 1811 г.), оставшиеся в живых 12 тыс. турок были вынуждены капитулировать.

IV период – второго перемирия и дипломатических соглашений: от начала мирных переговоров в Джурджу (19(31) октября – 21 ноября (3 декабря) 1811 г.) и до подписания 16(28) мая 1812 г. мира в Бухаресте.

Отдельный эпизод войны составляет финальный этап: после 16(28) мая 1812 г. – до окончательного вывода российских войск из Княжеств в начале октября 1812 г., когда во главе Дунайской армии находился адмирал П. В. Чичагов.⁶

Важным итогом какой-либо войны являются *последствия*, на которых автор еще раз останавливается более подробнее, рассматривая их в двух отдельных главах. То, что Россия выбрасывала на ветер миллионы золотых рублей и тысячи человеческих жизней ради призрачного владения Проливами можно в какой-то мере понять, но не оправдать. Но пренебрежение к населению и овладение ресурсами Княжеств не имеет этико-моральной подоплеку, поскольку речь уже не шла о подданных царя.

Автор выделяет **Непосредственные последствия** войны, которые выражались в том, что территория Молдовы уменьшилась почти вдвое (48%), в Бессарабии было тогда 17 городов и местечек и около 700 - 1024 сел, с

⁵ Так, например, у генерала Милорадовича Михаила Андреевича (родился 12 октября, 1 октября по старому стилю 1771 года; умер 27 декабря, 15 декабря по старому стилю 1825 года), генерал от инфантерии (с 1809 года), граф (с 1813 года), как и у князя Долгорукова Пётра Петровича (19.12.1777 - 08.12.1806) отсутствуют инициалы.

⁶ Mischevca Vlad. *Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei...*, p. 34-36.

населением от 465.000 до 492.630 человек (автор дает и другие статистические данные кроме этих – наименьшей и наибольшей цифр, подсчитанных по переписи 1817 г.), которое еще не став подданными российского царя уже претерпели разорение.

После войны, на протяжении 1812-1818 гг. в Бессарабской области состоялось 1025 проявлений протеста, которые произошли вследствие (либо имели в качестве последствий): 372 (36,3 %) – злоупотреблений помещиков, исправников, арендаторов, концессионеров; 318 (31 %) – чрезмерных повинностей, налогов и податей; 133 (13 %) – злоупотреблений российских военных; 93 (9,1 %) – переселение и бегство крестьян за Днестр; 62 (6%) – бегство крестьян в Запрутскую Молдову; 31 (3 %) – злоупотребления местной администрации и российских чиновников; 13 (1,3%) – ограничения во внутренней и внешней торговле. И лишь 3 (0,3%) протеста крестьян выпадало на случаи связанные с гайдуцким движением и другими разбойными нападениями. Большинство протестов произошло в первые годы после аннексии (июнь 1812-1816 гг.) – 998 случаев (97,4 %).⁷

Долгосрочные последствия войны проявились в том, что население Бессарабии, которое имело льготы по освобождению от обязательной военной службы, в 1874 г. было их лишено. До 1831 г., с установлением санитарно-таможенных пунктов на Пруте-Дунае и Днестре были прекращены оживленные экономические связи с другими румынскими землями и с Австрией.

В сфере социальной политики проводились мероприятия по переселению в Бессарабию «колонистов», в основном болгар и гагаузов. Вместе с тем роль бессарабцев была второстепенной, на них оказывалось давление ловкими воротилами и дельцами, которые брали земли *царан* (крестьян) в аренду за безценок.⁸ Нобилитет Бессарабии был вынужден отказаться от своих рангов и титулов. Бояре, духовенство, купечество и другие привилегированные слои ускоренными темпами инкорпорировались в дворянское сословие Российской Империи, чтобы не утратить те привилегии что имели.⁹ Политика русификации привела к тому, что в конце XIX в. приблизительно 94 % молдаван были неграмотны. Постепенно российской администрацией принимались меры по ограничению сферы употребления румынского (молдавского) языка. Нельзя не отметить, что хотя автор не ставил перед собой задачу рассмотреть специально положение Бессарабии в составе Российской Империи (1812-1917), книга отражает в лаконичной форме главные тенденции и результаты столетней русификации.

Можем дополнить, отметив что, согласно другим исследованиям, сейчас выделяется пять этапов языковой политики царизма в Бессарабии. В 1812-

⁷ Цит. согласно последним исследованиям молдавского историка Валентина Томулец: Mischevca Vlad. *Anul 1812...*, p. 70-71.

⁸ Подробнее об этом: Пономарёв А.М. «Еврейский фактор» в социально-экономической жизни Бессарабии в освещении румынской либеральной прессы 1880-1881 гг. // «Mass-media: între document şi interpretare». Congresul Internațional de Istorie a presei, ediția a V-a. Chișinău, 2012, p. 121-127.

⁹ Дела о подтверждении своего дворянского происхождения местным нобилитетом: *Национальный Архив Республики Молдова*. Ф. 3. Оп. 1. Д. 237; Ф. 5. Оп. 2. Д. 392, 403.

1828 г. во все сферы жизни начинает проникать русский язык. В первые годы после аннексии наблюдалось лояльное отношение к румынскому языку со стороны царской администрации, поскольку в Бессарабии к 1817 г. насчитывалось лишь 1200 русских семей (1,24%). Были открыты духовная семинария (1813 г.) и епархиальная типография (1814 г.), которая издавала книги на румынском (молдавском) языке. «Уставом создания Бессарабской области» 1818 г. предусматривается более-менее уравнивающее двуязычие. Следующий этап 1828-1843 гг. был отмечен запретом румынского языка путем вытеснения его из судопроизводства, поскольку количество русских среди судейского чиновничества постоянно увеличивалось, выбирая потом для делопроизводства не только русский язык, но и сами законы. Русский язык в это время становится официальным языком края, а румынский пока что существует в качестве учебной дисциплины, – на нем выходит религиозная литература, ведется служба в церкви. Но, с 1842 г. прекращается делопроизводство на румынском языке в государственных учреждениях.

Этап 1843-1871 гг. был отмечен дальнейшим наступлением на румынский язык. Как предмет преподавания он был окончательно запрещен в Кишиневской гимназии (1866 г.), духовной семинарии (1867 г.), уездных школах (1871 г.).

События этапа 1871-1905 гг. свидетельствовали о неуклонной и тотальной русификации всех сфер жизни, оставив румынский язык лишь для домашнего употребления. Так, в 1871 г. архиепископ Кишиневский и Хотинский П. Лебедев приказал изъять все книги напечатанные на румынском языке, а в 1882 г. согласно решения Священного Синода епархиальная типография была закрыта. С целью избавления от священников-молдаван архипастырем были устроены экзамены по русскому языку, кроме того за все время своего управления епархией П. Лебедев закрыл 340 церквей.

В 1905-1917 гг., во время пятого этапа, происходили процессы, которые характеризовали решительность местного населения по отстаиванию права на образование на родном языке. Бессарабское земство в 1905-1906 гг. требовало введения румынского языка в качестве обязательной дисциплины для преподавания, а в 1905-1917 гг. на нем было издано ряд газет.¹⁰

В заключении отметим, что появление книги доктора исторических наук Влада Мискевка «Год 1812-й» – является значительным событием в научной жизни молдавско-румынской (и не только) историографии. Выдержанная в строго академическом тоне, не сглаживая остроту проблем полемических дискуссий, она является, как уже отмечалось выше, итогом многолетней кропотливой работы. Эта работа с успехом может быть использована как студентами, аспирантами в качестве дидактического материала, так и при написании монографий на тему международных отношений начала XIX в.

Александр Пономарёв*

¹⁰ Colesnic-Codreanca L. *Limba română în Basarabia (1812-1918)*. – Chişinău, 2003, p. 17-20.

* Александр Пономарёв, кандидат исторических наук, ведущий архивист Центрального государственного исторического архива Украины, г. Киев.

LUDMILA ROTARI, MIȘCAREA SUBVERSIVĂ DIN BASARABIA ÎN ANII 1918-1924, *EDITURA ENCICLOPEDICĂ, BUCUREȘTI, 2004, 299 P.*

Printre lucrările care au tratat subiectul Basarabiei, în dimensiunea mai amplă a relațiilor sovieto-române¹, monografia Ludmilei Rotari, *Mișcarea Subversivă din Basarabia în anii 1918-1924*, editată la București, în 2004, nuanțează o serie de aspecte notabile ce țin de fenomenul bolșevismului și de manifestările mecanismului său subversiv pe teritoriul românesc, cu predilecție în provincia care va constitui piatra unghiulară în această dispută acerbă pe tot parcursul perioadei interbelice. Materialul factologic, de altfel extrem de relevant, selectat din arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României, Arhivele Naționale Istorice Centrale, Arhivele Ministerului Apărării Naționale, Arhiva Națională a Republicii Moldova, Arhiva Organizațiilor Social Politice din Republica Moldova, Biblioteca Academiei Române, Arhiva Iastică, este surprinzător de instructiv și prezintă, indubitabil, un grad important de noutate științifică. Lucrarea organizată în 12 capitole tratează, pentru segmentul cronologic vizat în titlu, o serie de probleme menite să formeze o imagine clară asupra modalităților de operare pe plan extern, în privința Basarabiei, a aparatului politic sovietic și a reacțiilor autorităților române în fața presiunilor bolșevice. Monografia abundă în informații utile atât istoricului, cât și publicului larg, prezentate într-o manieră structurată, coerentă și logică, oferind cititorului, printre altele, și posibilitatea de a distinge o trăsătură esențială specifică atât bolșevismului lui Lenin, cât și iacobinismului francez².

În primul capitol autoarea face un scurt istoric al problemei naționale în Basarabia, accentuând un element definitoriu al problemei cercetate și anume că, în pofida politicii țariste de colonizare și rusificare, elementul etnic majoritar rămânea a fi cel românesc, dovadă acestui fapt servind chiar lucrările unor cercetători ruși din perioada țaristă ca cele ale lui P. Svinin, N. Batiușkov, P. Krușevan etc, care constatau caracterul majoritar românesc incontestabil al regiunii. Pe lângă acest element, este arătată, excelent, sinonimia dintre politica țaristă și cea sovietică la capitolul lipsei de interes economic, în Basarabia, ambele urmărind în esență, prin colonizare și deznaționalizare, a-și consolida poziția strategică de expansiune în Balcani³.

1 În dimensiunea istoriografică a subiectului se includ lucrările unor asemenea autori ca : Mihail Bruhis, *Rusia, România și Basarabia, 1812, 1918, 1924, 1940*, Universitas, Chișinău, 1992; Alexandru Boldur, *Istoria Basarabiei*, Victor Frunză, București, 1990; Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Univers Enciclopedic, București, 1998; Gheorghe Cojocaru, *Sfatul Țării. Itinerar*, Civitas, Chișinău, 1998; Nicolae Enciu, *Basarabia în anii 1918-1940. Evoluția demografică și economică*, Civitas, Chișinău, 1998; Wilhelmus Petrus van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, Arc, Chișinău, 1996; Gheorghe Negru, *Țarismul și mișcarea națională din Basarabia*, Prut Internațional, Chișinău, 2000; Nichita Smochină, *Republica Moldovenească a Sovietelor*, Cartea Românească, București, 1938.

² Ludmila Rotari, *Mișcarea Subversivă din Basarabia în anii 1918-1924*, Editura Enciclopedică, București 2004, p. 29.

³ *Ibidem*, p. 17

Al doilea capitol reprezintă de fapt o continuare analitică a problemei naționale în lumina principiului naționalităților, autoarea discernând obiectiv diferența de fond între teoria leninistă care afirma că fiecare popor avea dreptul să-și decidă singur soarta și practica ce arată o Uniune Sovietică refuzându-i acest drept Basarabiei⁴. Or, politica națională leninistă, așa cum e descrisă în cel de-al doilea capitol al lucrării, presupunea o autoderminare doar în cadrul unional, de unde rezultă subînțelegerea unei autonomii și nicidecum a unei autodeterminări reale. Sloganul leninist *autodeterminare până la separare*, este, pe bună dreptate, descris de Ludmila Rotari drept un subterfugiu prin care, inițial, se urmărise destabilizarea Imperiului Rus, preluarea puterii și, ulterior, reanexarea teritoriilor separate⁵. Așadar, sovietele au exploatat emanciparea popoarelor subjgate de țarism în avantajul lor, cu toate că de pe urma acestui proces Basarabia și-a obținut, pe rând, independența și reunificarea. Autoarea continuă să ne dezvăluie cum era exportat bolșevismul prin declarații pașnice sau prin intermediul militarilor ruși, care reușiseră, de exemplu, în aprilie 1917, în cadrul unei manifestații la Iași să-l elibereze de la domiciliul forțat pe Cristian Rakovski, eveniment care, posibil, nu fusese întâmplător⁶. Acest Rakovski împreună cu alți comuniști printre care se numărau Mihail Gh. Bujor, A. Zalic, Al. Nicolau, Gh. Stroici, I. Dic-Dicescu aveau să întemeieze la Odesa, în iunie 1917, un Comitet de acțiune Social-Democrat Român, având ca scop principal anihilarea României ca stat suveran, prin incitarea la rebeliune și la distrugerea structurilor statale românești. Intenția acestor socialiști români de a prelua puterea la București, prin aceleași metode bolșevice, relevă intenția reală a lui Lenin care nu numai că a fraternizat cu aceștia ideologic ci i-a susținut efectiv, trimițându-l pe comisarul Simion Roșal în decembrie 1917, în România, cu scopul de a-l aresta pe Regele Ferdinand I și a instaura puterea sovietică la Iași⁷.

În capitolul trei, elementul definitoriu surprins de autoare, pe lângă sfidarea, fără precedent, de către sovietici a normelor de drept internațional, exprimată prin arestarea corpului diplomatic românesc în frunte cu Constantin Diamandy, în ianuarie 1918, consta în modalitatea duplicitară de percepție sovietică a imperialismului în contextul pretențiilor teritoriale ucrainene asupra Basarabiei. Tendința sovietică subversivă de anexare a Basarabiei, în viziunea moscovită, nu constituia un act de imperialism, pe când o acțiune de aceeași natură, de această dată din partea Radei Centrale a Ucrainei, la 26 aprilie 1917, era calificată de bolșevici drept *uzurpare* sau *imperialism* îndreptat împotriva *dreptului de autodeterminare a „poporului moldovenesc”*⁸. Capitolul patru ne descrie o serie de acțiuni subversive în Basarabia, în perioada 1918-1919, pe fondul existenței unor forțe anti-românești locale care se opuneau, prin diverse metode, integrării firești a teritoriului pruto-nistrean în cadrul statului național unitar român. Acestea, ne spune autoarea, de la opoziția fățișă trecuseră la lupta clandestină, creând diferite organizații în dreapta Nistrului cu scopul dezlipirii Basarabiei și reanexării ei, de data aceasta, la Rusia

⁴ *Ibidem*, p. 27.

⁵ *Ibidem*, p. 29-30.

⁶ *Ibidem*, p. 40.

⁷ *Ibidem*, p. 43.

⁸ *Ibidem*, p. 55.

Sovietică⁹. Se constată că, după 1918, reprezentanții țariști și cei bolșevici rezonau în privința nerecunoașterii Basarabiei pe plan internațional¹⁰.

Al cincilea capitol vizează evenimentele de la Hotin din ianuarie 1919, examinate de autoare în lumina istoriografiilor sovietică și românească de pe ambele maluri ale Prutului, ajungând la concluzia că Hotinul constituise o agresiune a rușilor albi, susținuți de elemente locale și impulsionați de propaganda subversivă a agenturii bolșevice¹¹.

În următoarele patru capitole cercetătoarea Ludmila Rotari va desființa așa-zisele adevăruri instituite de istoriografia sovietică care, falsificând istoria, a căutat să demonstreze că bolșevismul s-a dezvoltat pe cale naturală în Basarabia cu concursul larg al populației locale, trecând cu vederea rolul aproape exclusiv al unor reprezentanți ai minorităților în propagarea ideologiei comuniste. Realitatea ne arată că mișcarea comunistă era totalmente străină, în Basarabia neexistând un partid comunist distinct, ci, mai curând, o secțiune bolșevică manevrată de Moscova. Or, cercetătoarea indică, într-o manieră concludentă, cum această mișcare era dezvoltată în stânga Nistrului și coordonată de Moscova prin așa lideri bolșevici ca Cristian Rakovski, care în ideea subminării suveranității românești, crease, la 5 mai 1919, un „guvern basarabean” provizoriu complet nereprezentativ, ce urma, în cazul joncțiunii forțelor sovietice cu cele ale lui Bela Kun din Ungaria, să fie plantat în România. Proiectul „republicii sovietice basarabene” va eșua marșându-se, odată cu crearea Kominternului, pe acțiuni subversive din interiorul țării. Incursiunea de la Tighina din mai 1919 și procesul celor 108 de la sfârșitul lunii mai al aceluiași an scot încă o dată în evidență caracterul străin al acțiunilor antiromânești¹². Așa după cum demonstrează Ludmila Rotari, făcând apel la cazul incursiunii de la Tighina, vizând aspectul etnic al orașului (românii constituind numai 5% din populație), cei din rețelele ilegale, conform rechizitoriului, erau în unanimitate minoritari¹³. De aici, rezultă imaginea excelent creionată a unor acțiuni ostile statului românesc, gata să forțeze nu numai poarta României ci și a întregii Europe, exportând revoluția prin toate mijloacele, nemulțumindu-se doar cu teroarea instalată în Rusia. Scopul comuniștilor cominterniști, așa cum e devoalat de Ludmila Rotari, nu consta numai în subminarea unității naționale, care, mai degrabă, era un efect, dar și în răsturnarea ordinii existente a monarhiei. Crearea *Zakordat*-ului (Centrul de coordonare a acțiunilor de peste hotare) și a *Juvrevkom*-ului (Comitetul revoluționar din sudul Rusiei), asociată cu înființarea unei rețele de birouri comuniste la Berlin, Viena, Praga, Sofia, Constantinopol etc., constituia cel mai bun exemplu de expansiune prin infiltrarea unor colaboratori absolut loiali Moscovei, având menirea să declanșeze în Balcani, inclusiv în România, un proces revoluționar cu scopul principal de fondare a unei Republici Sovietice Federative Balcanice, în componența căreia trebuiau să intre România, Bulgaria, Grecia și Iugoslavia¹⁴. În acest sens, Cominternul va folosi

⁹ *Ibidem*, p. 67-72.

¹⁰ *Ibidem*, p. 76.

¹¹ *Ibidem*, p. 109.

¹² *Ibidem*, p. 114-132.

¹³ *Ibidem*, p. 130.

¹⁴ *Ibidem*, p. 139-143.

propaganda strecurată subtil prin intermediul agenților bolșevici care nu avură numai rolul de a pregăti terenul pentru o eventuală insurecție, dar și de a radicaliza stânga socialistă românească. Totodată, se urmărea o joncțiune a facțiunilor de stânga între București și Chișinău. Acțiunile comuniste erau coordonate de Moscova prin intermediul rețelei Harkov-Odessa-Chișinău-București. Organizațiile bolșevice erau foarte greu de depistat, membrii acestora fiind selectați din rândul basarabenilor refugiați în stânga Nistrului. Tineretul a constituit, de asemenea, unul din segmentele de bază asupra căruia era concentrată propaganda sovietică, ținând cont de predispoziția maximalistă inerentă acestuia în orice societate. Au fost recrutați tineri, deși puțini, marea majoritate a acestora nefiind de etnie română. Printre alte metode, autoarea scoate la iveală felul cum au încercat comuniștii să preia sindicatele la care vroiau să asocieze și structurile ilegale, doar că noua legislație a muncii, elaborată în timpul primei guvernări Averescu, îi împiedicase¹⁵. Chiar dacă în 1921 se formase Partidul Comunist Român, autoarea ne arată cum acesta devenise prizonier ideologic al intereselor cominterniste ale Moscovei. Nu mai conta cui i se subordona rețeaua din Basarabia, în acest context, deoarece controlul absolut era în mână conducerii de la Kremlin¹⁶. Neavând o bază reală, stânga românească se va subordona total Moscovei, iar Partidul Comunist Român va lua ființă totalmente artificial, fiind, practic, impus din afară. Organizarea acțiunilor bolșevice din Basarabia sub egida cominternistă avea ca metode: terorismul, spionajul, insurecții cu bande armate, subminarea economiei, șantaj etc. Agenții Pavel Tkacenko și Șmil Bubnovski au fost, după 1920, special instruiți pentru asemenea acțiuni¹⁷. După 1921, documentele Partidului Comunist relevă lipsa, la acel moment, a unei mișcări legale în Basarabia. Mai mult decât atât, Marcel Pauker accentua caracterul negativ al implicării directe a Zakordat-ului în Basarabia, ce a dus la arestarea a numeroși agenți comuniști, destabilizând organizația bolșevică din zonă¹⁸.

Ultimele trei capitole analizează negocierile diplomatice dintre Uniunea Sovietică și România, în perioada 1918-1924, reacția comunistă după eșecul conferinței de la Viena și formarea RASSM. Autoarea a elaborat un expozeu al conferințelor româno-sovietice, începând cu cea de la Copenhaga, din 1920, unde, în contextul unei Rusii Sovietice strâmtorate pe plan internațional, românii au încercat în spiritul de *realpolitik* să soluționeze problema basarabeană și să normalizeze relațiile cu Moscova. Ludmila Rotari consideră că România nu a știut să speculeze acest moment de slăbiciune sovietică, când, în schimbul neutralității binevoitoare românești față de conflictul polono-sovietic, guvernul de la București ar fi putut obține o recunoaștere *de jure* a Basarabiei din partea Rusiei sovietice¹⁹. Atât la Varșovia, în toamna anului 1921, cât și la Genova, în 1922, iar ulterior și la Viena, în 1924, nu s-a reușit ajungerea la un numitor comun, deoarece sovieticii nu doreau să returneze tezaurul, iar din instrucțiunile transmise de Comisarul de externe Cicerin delegației sovietice se întrevede clar scopul real al U.R.S.S. de a nu recunoaște prin

¹⁵ *Ibidem*, p.177-181.

¹⁶ *Ibidem*, p. 143-155.

¹⁷ *Ibidem*, p. 160-165.

¹⁸ *Ibidem*, p. 194-195.

¹⁹ *Ibidem*, p. 214-215.

tratat granița estică pe Nistru a României, deoarece acest lucru, în opinia sovietică, ar fi consolidat poziția românească în regiune. Solicitarea plebiscitului, ca cea mai bună formă de soluționare a diferendului basarabean, era dovada evidentă a intențiilor antiromânești ale sovieticilor²⁰. Autoarea precizează că rebeliunea de la Tatar Bunar constituia răspunsul sovietic la poziția fermă a României care, la rândul ei, a ripostat prin interzicerea Partidului Comunist, prin lege, în 1924. E demonstrat caracterul cert de rebeliune al evenimentelor de la Tatar Bunar, declanșate de agenți bolșevici²¹. În opinia cercetătoarei Rotari, eșecul de la Tatar Bunar a determinat, prin consecință, Moscova să creeze RASSM ca model de rezolvare a problemei naționale din Basarabia, prin respectarea dreptului la autodeterminare, cand în realitate această entitate apare cu scopul de ocupare și sovietizare a teritoriilor românești²². Numai datorită Siguranței multe dintre aceste planuri au fost dejucate. Siguranța era nevoită să lupte nu numai împotriva unor agenți speciali, versați în artele spionajului politic și militar, dar și contra unor maștri ai activităților ilegale, capabili să demareze provocări, asasinate, atentate, greve, manifestații sonore, ca niște cameleoni veritabili. Alt element definitoriu al acestui evantai complex al acțiunilor bolșevice, surprins de autoare, rezidă în viziunea comunistă asupra spațiului românesc, acțiunea subversivă antiromânească, constituind, mai degrabă, o manevră concertată în vederea atingerii unui plan valabil pentru întreg spațiul românesc. Se înțelege că bolșevicii nu urmăreau doar acapărarea Basarabiei ci a întregului spațiu românesc, activitățile lor constând în destabilizarea situației interne, din toate punctele de vedere. Strategia, pe lângă caracterul ei politic, de transformare a Regatului românesc într-o republică sovietică absorbită în sfera imperială sovietică, – prin politic bolșevicii vedeau un mijloc, nu o finalitate – era, înainte de toate, esențialmente ideologică. În fond, la nivel de instrumentare a expansiunii, se dorea reiterarea scenariului rusesc cu o insurecție internă, sub forma unei lovituri de stat, complementată de o invazie a Armatei Roșii care ar fi asigurat tot procesul de tranziție spre noua formă de guvernământ de tip sovietic. Pe lângă mijloacele desfășurate în interiorul spațiului românesc, sovietele au încercat la nivel diplomatic să demonstreze, fără nici o bază reală, că Basarabia le aparține de drept, iar ceea ce a comis România la 1918 ar fi un act *obraznic* și *agresiv*. În concluzie, lucrarea dată reprezintă un aport semnificativ la studiul problemei, fiind un punct de plecare pentru cei care doresc să studieze o serie de aspecte sensibile ce țin de istoria contemporană a României, clasându-se în rândul pieselor de rezistență ale istoriografiei actuale românești.

Ștefan Boldișor*

²⁰ *Ibidem*, p. 215-224.

²¹ *Ibidem*, p. 244.

²² *Ibidem*, p. 263, 269.

* Ștefan Boldișor, cercetător științific stagiar la IISD al AȘM.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

ROLUL PARLAMENTULUI ÎN PROCESUL DE DOBÂNDIRE A INDEPENDENȚEI REPUBLICII MOLDOVA

Pe data de 28 ianuarie 2013, în cadrul Institutului de Istorie, Stat și Drept al AȘM s-a desfășurat masa rotundă cu tema „Rolul Parlamentului în procesul de dobândire a Independenței Republicii Moldova”. Prilej pentru o discuție la această temă a servit lansarea lucrării „Ieșirea din URSS: Republica Moldova. Dezbateri parlamentare (1990-1991)”, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, București 2012, 537 p., autor - doctor în istorie Gheorghe COJOCARU, directorul IISD al AȘM. În cadrul reuniunii, la acest subiect și-au expus punctele de vedere academicianul Mihai CIMPOI, istoricul și analistul politic Anatol ȚĂRANU, dr. hab. Vasile BAHNARU (Institutul de Filologie al AȘM), academicianul Gheorghe RUSNAC, dr. hab. Victor JUC (Institutul de Științe Politice și Integrare Europeană al AȘM), dr. hab. Valeriu CUȘNIR, scriitorul Vladimir BEȘLEAGĂ, academicianul Andrei EȘANU, ex-deputatul în primul Parlament al Republicii Moldova Vasile NEDELICIUC, prof. dr. Dan DUNGACIU (directorul Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române), dr. Gheorghe COJOCARU, alți istorici, juriști, analiști politici, scriitori, ziariști etc.

Moderată de dr. hab. Nicolae ENCIU, șeful secției Istorie Contemporană al IISD al AȘM, manifestarea a fost deschisă, printr-un mesaj de salut din partea conducerii Academiei de Științe a Moldovei, prezentat de Secretarul științific general al AȘM, membru-corespondent Ion GUCEAC, care a menționat că subiectul abordat reprezintă un solid argument al următorului fapt: comunitatea științifică din țară, inclusiv intelectualitatea, întreprinde eforturi orientate spre identificarea unor veritabile valori ale societății contemporane și simte lipsa acută a unor piloni de consolidare. Domnia sa a constatat, cu regret, că în condițiile actuale ale Republicii Moldova, societatea civilă concepe Parlamentul mai degrabă ca un loc de întruniri, în cadrul cărora „deputații discută lucruri înțelese numai de ei sau este un organ, în cadrul căruia se vorbește prea mult, dar se realizează prea puțin”. Secretarul general al AȘM a mai specificat faptul că eficiența unui Parlament ține nu atât de numărul actelor supuse dezbaterilor și aprobării, ci de impactul și influența lor asupra relațiilor sociale.

În intervenția sa, academicianul Mihai CIMPOI, membru de onoare al Academiei Române, a tratat subiectul evoluției Parlamentului Republicii Moldova prin metafora lui Victor Hugo, comparându-l cu o „perlă”, care, pe parcursul activității sale, a avut perioade bune dar și mai puțin bune, o „piatră rară”, care încă nu este pe deplin șlefuită și pe care unii încearcă să o care în spate „ca Sisif spre munte”. Academicianul a pus în discuție

unele probleme ale „independenței reale a Republicii Moldova, a independenței formal-juridice pe care le deținem”, dar și realitățile politice, economice, sociale și culturale ale independenței. Un subiect interesant abordat de vorbitor l-a reprezentat eficacitatea Parlamentului. Amintind despre perioada mandatului său și a experienței personale la Bruxelles, în Parlamentul European, Domnia sa a făcut o paralelă cu modul de abordare a problemelor și dezbaterile unor chestiuni din actualul Parlament al Republicii Moldova, discuții, care deseori consumă prea mult timp în anumite probleme nesemnificative, lăsând în umbră probleme reale, uneori de importanță majoră. Academicianul a mai reliefat chestiunea priorității marilor interese naționale versus interese de partizanat întrebându-se: „În ce mod partidele noastre se subordonează intereselor naționale?” Într-un Parlament, în care există interese de partid, este foarte dificil ca partidele să se coalizeze în soluționarea problemelor majore de interes comun. O altă chestiune abordată ține de profesionalismul parlamentarilor, în ce măsură aleșii poporului cunosc legislația națională și cea internațională, cât de specialiști sunt parlamentarii în meseria lor. Ca exemplu pozitiv a fost adusă activitatea primului Parlament al Republicii Moldova, care pe parcursul activității sale a reușit să depășească unele momente cruciale și să aprobe acte legislative importante.

Istoricul și analistul politic Anatol ȚĂRANU a punctat în detaliu etapa de început a lucrărilor Parlamentului Independenței, evidențiind conjunctura și frământările parlamentare în perioada votării Declarației de Independență. Istoricul a subliniat faptul regretabil al dispariției arhivei Parlamentului, subliniind că ceea ce a realizat doctorul în istorie Gheorghe COJOCARU, prin publicarea unor documente integrale și a extraselor din stenogramele ședințelor, reprezintă o valoare inestimabilă, în condițiile în care arhiva Parlamentului nu mai există. Istoricul Anatol ȚĂRANU a comparat evenimentele din anii 1989-1991 cu un proces revoluționar democratic, ce avea drept obiectiv principal reformarea sistemului conservator, de sorginte sovietic. La acea dată, Parlamentul reprezenta societatea moldovenească scindată în două tabere: cea națională, majoritară, și cea interfrontistă, minoritară, formată din reprezentanții minorităților naționale, dar și de unii moldoveni. Ceea ce se întâmpla în acele timpuri în Republica Moldova, în fapt, reflecta situația și tendința politică principală: lupta pentru redeșeptarea națională. Istoricul a adus în discuție și unele momente mai puțin dezbătute astăzi, confruntările interne dar și externe care au avut loc în perioada de activitate a primului Parlament, și anume, atacurile la care au fost supuși unii deputați, violența verbală înregistrată în timpul ședințelor în plenul Parlamentului, revărsările de energie și chiar agresarea unor aleși ai poporului direct în stradă, intimidarea și aplicarea violenței, agresarea telefonică etc., acțiuni ce s-au soldat cu părăsirea ședințelor de către unii deputați agresati, iar în consecință au condus la scindarea teritorială a Republicii Moldova.

Directorul Institutului de Filologie, dr. hab. Vasile BAHNARU, a subliniat că anume Parlamentul '90 a fost legislativul care a fost capabil să voteze Declarația de Independență. Domnia sa a reliefat frământările din perioada alegerilor din anii '90, punând accent pe evoluția socială a țării în anii de după obținerea independenței.

Importanța documentelor publicate de dr. Gheorghe COJOCARU și evitarea subiectivismului în prezentarea informațiilor a fost remarcată și de academicianul Gheorghe RUSNAC. La rândul său, dr. hab. Victor JUC a relevat problematica stării de spirit și

a opțiunilor electoratului care și-au găsit reflectare în configurația politică a Parlamentului și în documentele adoptate de către Forul Legislativ Suprem. Din punctul de vedere al analizei politologice, Victor JUC a întrevăzut trei perioade în evoluția Parlamentului de legislatură a XXII-a. Prima a culminat cu adoptarea Declarației de Independență (27 august 1991), după ce anterior Parlamentul aprobase însemnele de stat, Legea cu privire la partidele politice, resetarea fusului orar, etc. A doua perioadă (anul 1992) s-a caracterizat prin lupta dintre forțele național-democratice și forțele nomenclaturiste neocomuniste. În cea de-a treia perioadă (de după ianuarie 1993), activitatea legislativului a intrat în derivă, culminând cu dizolvarea Parlamentului. Politologul a considerat necesar să menționeze importanța continuării studiilor referitoare la istoria parlamentarismului, evidențiind ideea că este ușor a învinui o instituție de greșeli și nereușite și doar studiind cu atenție sursele ne putem permite a emite aprecieri cât de cât obiective a activității primului parlament. Importanța surselor contemporane în aprecierea activității primului Parlament independent a fost subliniată și dr. hab. Valeriu CUȘNIR, acesta menționând faptul că după consumarea a peste 20 de ani este mai simplu a da niște aprecieri impartiiale evenimentelor respective, dar, totodată, a propus ca analiza acestora să se facă prin prisma unui spectru mai larg de indicatori, luându-se în considerație procesele și fenomenele care s-au derulat în Europa de Est și în republicile ex-sovietice.

Scriitorul Vladimir BEȘLEAGĂ a evocat importanța lucrării elaborate de către istoricul Gheorghe COJOCARU, subliniind faptul că autorul și-a focalizat atenția asupra unei perioade de ascensiune a Parlamentului Republicii Moldova, calificând acea perioadă drept „perioada romantică a Parlamentului”. În segmentul de timp supus analizei, s-a desfășurat o largă mișcare populară ce a culminat cu Marea Adunare Națională. Scriitorul a evidențiat rolul documentelor publicate în comparație cu „memoriile” unor „oameni de stat”, care nu întotdeauna oferă obiectivism în tratare. Domnia sa a adus în discuție câteva subiecte de interes major din cadrul polemicilor ce aveau loc în ședințele primului Parlament, inclusiv activitatea „Clubului democraților” ș.a., subliniind faptul că multe probleme erau soluționate cu entuziasm, cum a fost, de exemplu, chestiunea simbolurilor de stat, nu la fel însă a fost soluționată problema privatizării bunurilor, reforma agrară, în general chestiunile economice. În replică, Nicolae ENCIU a evocat importanța reformelor economice planificate și a celor realizate, care nu trebuiau nicidecum să conducă la sărăcirea populației.

În luarea sa de cuvânt, deputatul Vasile NEDELICIUC, unul dintre autorii textului Declarației de Independență, a făcut referire la importanța pentru posteritate a diagnosticării a „ceea ce am fost noi timp de 22 de ani”. Reliefarea mai multor amănunte ale discuțiilor din cadrul ședințelor Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM din anii 1990-1991, detalii ce nu se mai regăsesc în documentele scrise și nu au cum să fie reconstituite, a reprezentat paradigma discursului ex-deputatului în Parlamentul Independenței.

Profesorul Dan DUNGACIU, directorul Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române, s-a referit în mod direct la lucrarea istoricului Gheorghe COJOCARU, subliniind importanța acesteia. Având în vedere evenimentele din 7 aprilie 2009 și consemnând faptul dispariției arhivei Parlamentului, manuscrisul istoricului Gheorghe COJOCARU capătă astfel o importanță deosebită. Domnia sa a venit cu unele aprecieri și sugestii referitoare la dezbaterile parlamentare, subliniind

faptul că ceea ce s-a întâmplat în anii 1990-1991 trebuia demult discutat, problema respectivă necesită a fi abordată și în continuare, în modul cel mai direct și deschis. Referitor la ceea ce s-a întâmplat 22 de ani în urmă și a ceea ce are loc în prezent, politologul a distins starea morală confuză ce stăpânește societatea din Republica Moldova până în prezent. Domnia sa a concluzionat că astăzi, situația este diferită de cea din anii 1990-1991, la moment se simte lipsa unor repere forte și a unei direcții clare. În opinia profesorului bucureștean, „în anii '90, direcția era mult mai clară, iar în prezent, în Republica Moldova lucrurile nu stau neapărat mai bine din acest punct din vedere”. Probabil, lipsa de consens semnalată în Parlamentul '90 - '91 și perpetuată ulterior a condus la diminuarea acelei energii caracteristice primului parlament și la absența ei în forul conducător de astăzi.

La finalul dezbaterilor, doctorul în istorie Gheorghe COJOCARU, directorul IISD al AȘM, a oferit răspunsuri la întrebările apărute și a menționat cele mai importante idei ale lucrării, care întregesc istoria Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești în ultimii săi ani de existență și înregistrează momentul apariției Republicii Moldova, în contextul „perestroikăi” lui Gorbaciov și a destrămării Uniunii Sovietice. Pentru Republica Moldova ca stat independent, perioada respectivă, privită prin optica și complexitatea epocii de desprindere de URSS, a însemnat conștientizarea propriilor interese fundamentale și necesitatea urmării unui proiect național propriu, prioritate devenind depășirea rapidă a complexelor sale de fostă „republică unională” și afirmarea sa plenară ca subiect al dreptului internațional, cu aspirații și obiective europene ferm asumate. Experiența istorică a URSS, care a culminat cu implozia ei ca stat totalitar centralizat și cu afirmarea noilor state independente, între care și statul suveran și independent Republica Moldova, supusă unui exercițiu analitic și sintetic, are o valoare științifică aparte, fapt ce recomandă demararea și încurajarea unor noi și diverse cercetări asupra acestei perioade, întru beneficiul comunității științifice și al societății în ansamblu.

*Silvia Corlăteanu-Granciuc**

* **Silvia Corlăteanu-Granciuc**, doctor în istorie, secretar științific interimar al IISD al AȘM.

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzenți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara IISD și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: *Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău* sau trimise prin e-mail: extern.director@iisd.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie, Stat și Drept al AȘM.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.

Adresa:

Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei,
str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău, Republica Moldova.

Tel./ Fax.: (373 22) 23-45-41
E-mail: extern.director@iisd.asm.md

ISSN 1857-2022